

SUG'URTA ISHI

ISBN-978-9943-4239-1-6

9 789943 423916

«TAFAKKUR-BO'STON»
NASHRIYATI

SUG'URTA ISHI

Toshkent – 2014

65.271
3h-45

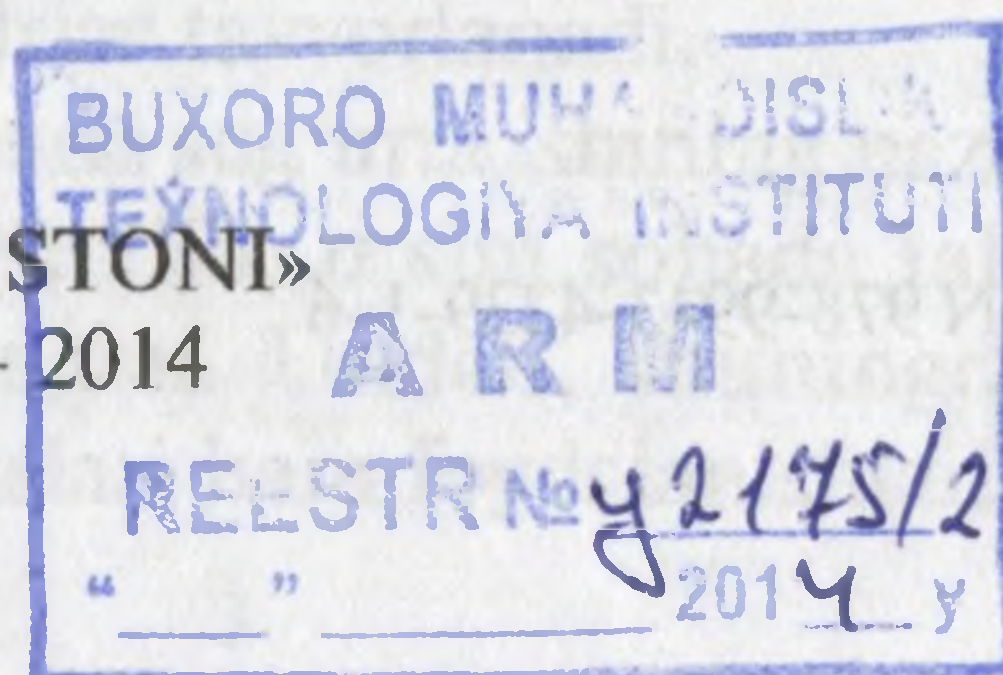
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

*X.M. Shennayev, I.K. Ochilov,
S.E. Shirinov, I.G'. Kenjayev*

SUG'URTA ISHI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma sifatida
tavsiya etilgan*

«TAFAKKUR BO'STONI»
TOSHKENT — 2014

UO'K: 368.01(075)

KBK 65.271

Sh45

Taqrizchilar: **U.A.Radjabov**, Toshkent moliya instituti «Sug'urta» fakulteti dekani, iqtisod fanlari nomzodi, dotsent;
A.Omonov, Toshkent moliya instituti professori, iqtisod fanlari doktori;
R.Rayimjonov, «Kafolat» DASK «Strategik rivojlantirish departamenti» bosh menejeri, dotsent;
F.Hasanov, OAJ «Alskom» sug'urta kompaniyasi bosh direktori.

Sh45 Shennayev X.

Sug'urta ishi: o'quv qo'llanma / X.M. Shennayev, I.K. Ochilov, S.E. Shirinov, I.G'. Kenjayev. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. — T.: «Tafakkur Bo'stoni», 2014. —272 b.

I. Ochilov I.K. II. Shirinov S.E. III. Kenjayev I.G'.

ISBN 978-9943-4239-1-6

KBK 65.271

Ushbu o'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlarining «Iqtisod», «Kasb ta'limi (moliya; bank ishi; buxgalteriya hisobi va audit; sug'urta ishi)», «Moliya», «Bank ishi», «Soliqlar va soliqa tortish», «Buxgalteriya hisobi va audit (tarmoqlar bo'yicha)», «Sug'urta ishi», «Pensiya ishi», «Baholash ishi» iqtisodiyot va moliya ta'lim yo'nalishlari bo'yicha tahsil olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan.

O'quv qo'llanmada sug'urtaning mazmuni, sug'urtaning rivojlanish tarixi, sug'urta operatsiyalarining tamoyillari, sug'urtaning nazariy masalalari, sug'urta faoliyati ustidan davlat sug'urta nazoratini amalga oshirish tartibi, sug'urtaning moliyaviy-iqtisodiy va huquqiy jihatlarini o'z aksini topgan, sug'urtaning alohida tarmoqlari va turlariga tavsiflar berilgan.

Shuningdek, ushbu o'quv qo'llanmadan tegishli ta'lim yo'nalishlari o'qituvchilari va sug'urta tashkilotlari xodimlari ham foydalanishlari mumkin.

UO'K: 368.01(075)

KBK 65.271

© X.M.Shennayev, I.K. Ochilov,
S.E. Shirinov, I.G'. Kenjayev, 2014.

© «Tafakkur Bo'stoni», 2014.

ISBN 978-9943-4239-1-6

KIRISH

Respublikamiz o'z mustaqilligini qo'lga kiritganidan so'ng milliy iqtisodiyotda tub o'zgarishlar yuz berdi. Jumladan, sug'urta tizimida amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar natijasida sug'urta sohasida raqobat asosida faoliyat ko'rsatadigan turli mulk shaklidagi sug'urta tashkilotlari vujudga keldi. Sug'urta bozorini barpo etish va uning barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan iqtisodiy va huquqiy asoslar yaratila boshlandi.

Sug'urta bozori va uning infratuzilmasi respublika iqtisodiyotining rivojlanishiga xizmat ko'rsata boshladi. Moliya tizimining ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan sug'urtaning milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini va barqarorligini ta'minlashdagi o'rni muhim ahamiyatga ega.

Shu sababli, O'zbekistonda sug'urta bozorini shakllantirish va uni rivojlantirishga hukumatimiz tomonidan katta e'tibor berilmoqda. Xususan, sug'urta tashkilotlariga soliq imtiyozlari berilmoqda. Natijada sug'urta bozorida faoliyat yuritayotgan sug'urta tashkilotlarining soni ortib bormoqda. Hozirgi kunda 30 dan ortiq sug'urta tashkilotlari davlat ro'yxatidan o'tgan.

Bugungi kunda sug'urta munosabatlarini rivojlantirish asosida sug'urta bozorining ko'lamini kengaytirish, uzoq qishloq joylarida sug'urta tashkilotlari filial va bo'linmalarining ochilishi, sug'urta bozoriga yangi xizmatlar taklif etish, sug'urta qonunchiligini takomillashtirish dolzarb masalalar bo'lib qolmoqda.

Sug'urta tizimini rivojlantirish uchun sug'urta sohasini yaxshi biluvchi malakali kadrlarni tayyorlash ham bugungu dolzarb masalalardan hisoblanadi. Shuni inobatga olgan holda, respublikamiz oliy o'quv yurtlarida sug'urta sohasi uchun ham oliy ma'lumotli mutaxassis kadrlar tayyorlanadi.

Mazkur o'quv qo'llanmada sug'urta ishining nazariy va amaliy jihatlarini o'z aksini topgan bo'lib, u shu sohada tahsil olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan. Undan, shuningdek, shu soha o'qituvchilari va mutaxassislari ham foydalanishlari mumkin.

I BOB. SUG'URTANING IQTISODIY MOHIYATI, FUNKSIYALARI VA BOZOR MUNOSABATLARIDAGI O'RNI

1.1. Sug'urta munosabatlarining paydo bo'lishi va uning iqtisodiy mohiyati

Sug'urta kishilik jamiyatining turli bosqichlarida mavjud bo'lgan va uzoq tarixga ega. Sug'urta insoniyat va uning mol-mulkini ishonchli himoyalashning muhim vositasi sifatida rivojlanish tarixida ikki bosqichni boshidan kechirgan.

1. Tijoratga asoslanmagan sug'urta.

2. Tijoratga asoslangan sug'urta.

Tijoratga asoslanmagan sug'urta ibtidoiy jamoa, quldorlik va feodal jamiyatlarga xos bo'lib, unda sug'urtalovchilar ittifoqi o'z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan.

Ibtidoiy jamoa tuzumida qabila shaklida turmush kechirgan insonlar qurg'oqchilik va boshqa tabiiy ofatlardan saqlanish uchun oziq-ovqat, suv zaxiralarini shakllantirganlar. Keyinchalik qo'l mehnatining takomillashishi va ishlab chiqarish jarayonida asbob-uskunalaridan foydalanish (texnik, ijtimoiy xavf-xatarlar) va asta-sekinlik bilan tabiiy boyliklarning sanoat usulida o'zlashtirilishi qo'shimcha xavf-xatarlar — ishlab chiqarish, texnik omillarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Dastlab, insonlar turli tabiiy ofatlar va boshqa oldindan ko'rib bo'lmaydigan hodisalar ro'y berishining oldini olish maqsadida xudolarga sig'inishgan. Stixiyali hodisalarning ro'y berishi tabiiy hol ekanligini anglagan insonlar quldorlik davrlaridayoq yong'in, qurg'oqchilikdan saqlanish uchun natura shaklidagi sug'urta fondlarini tashkil etishgan.

Tarixiy hujjatlarga ko'ra, notijorat sug'urtaning dastlabki shakllari miloddan 2000 yil oldin Vavilon podshohi Xammurapi qonunlarida, shuningdek, Fors ko'rfazi, Qadimgi Yunoniston, Misr, Qadimgi Rimdagi savdogarlarning o'zaro tuzgan bitimlarida

o'z aksini topgan. Bu bitimlar shartlariga muvofiq, umumiy karvon safida savdo qiluvchi savdogarlardan birortasi stixiyali hodisalar yoki qaroqchilar hujumi oqibatida zarar ko'rsa, bu zararlar boshqa savdogarlar tomonidan qoplanishi kerakligi belgilangan. Bu davrlarda maxsus sug'urta tashkilotlari bo'lmagan va sug'urta badallari to'lanmagan.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish natijasida sug'urtaning mazmuni takomillashib, uning yangi turlari paydo bo'lgan. Xususan, Qadimgi Rimda kasbiy (savdogarlar, hunarmandlar, harbiylar) va diniy belgilarga ko'ra, o'z nizomlariga ega bo'lgan kollegiya, ittifoqlar mavjud bo'lgan. Kollegiya yoki ittifoq a'zolari sug'urta badallarini to'lashgan hamda nizomda qayd etilgan shartlarda ko'rilgan zararni qoplash uchun qoplamalar olish huquqiga ega bo'lganlar. Qadimgi Rimda birinchi bo'lib, miloddan 133 yil oldin Lanuviylar kollegiyasi tashkil topgan va faoliyat yuritgan.

Lanuviylar nizomiga ko'ra, unga a'zo bo'luvchi shaxslar 100 sistern miqdorida kirish badalini to'lashgan. Oylik badal summasi — 5 assani tashkil etgan. Mabodo, kollegiya a'zosi vafot etsa, uning merosxo'riga 300 sistern ajratilgan. Agar kollegiya a'zosi o'zini-o'zi o'ldirsa yoki vafot etish arafasida oylik badallar to'lash muddati 6—10 oy cho'zilgan bo'lsa, bunday holatda uning merosxo'rlariga sug'urta summasi to'lanmagan.

Qadimgi Rimda notijorat sug'urtaning rivojlanganligiga yana bir misol keltirish mumkin. Harbiy kollegiyaga a'zo bo'lgan shaxslar kassaga 750 dinariy (1 dinariy — 4 sistern) to'laganlar. Bu badalni bir marotaba to'liq to'lamasdan, oyma-oy to'lanishiga ruxsat berilgan. To'langan badal evaziga, kollegiya a'zosi xizmat yuzasidan ko'tarilsa, unga 500 dinariy; boshqa legionga o'tkazilganda 500 dinariy; vafot etsa, uning merosxo'riga 500 dinariy to'langan.

X—XIII asrlarda sug'urtalash gildiya va sexlar tomonidan amalga oshirila boshlandi. Masalan, X asrda Angliyada gildiya a'zolariga o'g'irlangan hayvonlarning o'rnini qoplash uchun anglosaksoniya Gildiyasi tashkil etilgan. XI asrda Daniyada faoliyat yuritgan gildiyaning qoidalariga ko'ra, uning a'zolaridan qaysi biri kemanding falokatga uchrashi oqibatida jabr ko'rsa yoki

asirga tushsa, unga umumiy kassa hisobidan ko'rgan zarari qoplangan yoki asirdan qutqarish uchun u sotib olingan.

Keyinchalik gildiya sug'urtasi himoya qiluvchi va kasbiy gildiya turlariga bo'lingan. Himoya qiluvchi gildiyalar o'z a'zolarining mol-mulkini turli xavf-xatarlardan himoya qilishgan.

Hunarmandchilik bilan shug'ullanuvchi shaxslar sexlarga birlashishgan. Sex o'z a'zolariga baxtsiz hodisalar ro'y berganda, ular qarilik tufayli mehnat qobiliyatlarini yo'qotilganlarida va vafot etganlarida yordam ko'rsatgan. Sex halok bo'lgan a'zosining oilasini boqish majburiyatini o'z zimmasiga olgan.

Notijorat shakldagi sug'urta Qadimgi Rusda ham mavjud bo'lgan. Jumladan, agar okrug hududida o'lim hodisasi ro'y berib, qotil aniqlanmasa, knyazlik erkagi uchun 80 griven (1 griven 409,536 gr. og'irlikka ega kumush quymasi), oddiy fuqaro uchun esa 40 griven qoplama to'lagan.

Tijorat sug'urtasi shakllanishining birinchi bosqichida, birinchidan, sug'urta xizmati oldi-sotdi obyektiga aylandi; ikkinchidan, sug'urta faoliyati shakllanayotgan bozor xo'jaligining muhim tarmog'iga aylandi; uchinchidan, sug'urta bitimlari shartnoma asosida tuziladigan bo'ldi.

XV asrda sug'urta operatsiyalarini amalga oshirish orqali foyda olish Italiyada dengiz orqali yuk tashish amaliyotida joriy etilgan. O'sha davrda O'rta yer dengizi orqali yuklarni tashishda Italiya ustun mavqega ega bo'lgan. Dengiz sug'urtasi rivojlanganligini 1393-yilda birgina notarius orqali bir haftada 80 ta sug'urta shartnomasi tuzilganligi bilan tushuntirish mumkin.

Bu davrlarda dengiz sug'urtasi Ispaniya va Portugaliyada ham taraqqiy eta boshlagan. Birinchi sug'urta polisi 1347-yilda Barselonada berilgan. 1468-yilda dengiz sug'urtasi bo'yicha Venetsiya Kodeksi yaratiladi.

Keyinchalik, XVI asrga kelib dengiz sug'urtasi bo'yicha xizmatlarni ko'rsatish Angliyaga ko'chadi. 1601-yilda bu yerda dengiz sug'urtasida yuzaga keladigan nizolarni ko'rib chiquvchi sudlar tashkil etilgan. XVI asrda sanoat ishlab chiqarishining manufaktura shakli o'z o'rnini fabrika shakliga berdi. Bu, o'z navbatida, sug'urtaning yanada rivojlanishi uchun katta imkoniyatlar yaratdi.

Tijorat sug'urtasi shakllanishining ikkinchi bosqichida mulk sug'urtasining bir shakli sifatida dengiz sug'urtasi asosiy sug'urta turi sifatida o'z mavqeyini saqlab qoldi.

Dengiz sug'urtasi bo'yicha dastlabki jamiyat 1668-yilda Fransiya tashkil etilgan. XVI asr oxirlarida Londonda xususiy sug'urtalovchilar uyushmasi tashkil etilgan. 1871-yilgacha ushbu uyushma «London lloydi» nomi bilan faoliyat ko'rsatib kelgan. Germaniyadagi dastlabki sug'urta jamiyatlari 1765-yilda Gamburg va Berlin shaharlarida tuzilgan.

Dengiz sug'urtasining paydo bo'lishi va rivojlanishiga tabiiy hodisalar, qurg'oqchilik ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, Yevropa mamlakatlaridagi urbanizatsiya mulk sug'urtasining boshqa turlarining vujudga kelishiga olib kelgan. 1666-yilda Londonda katta yong'in bo'lgan va natijada 70 ming kishi halok bo'lgan. Bu Yevropada yong'indan sug'urtalashning paydo bo'lishiga turtki bo'lgan. Angliyada ko'plab yong'indan sug'urtalash bilan shug'ullanuvchi jamiyatlar barpo etilgan.

Germaniyada dastlabki yong'indan sug'urtalash bo'yicha aksiyadorlik sug'urta jamiyati 1812-yilda tuzilgan.

Hayotni sug'urtasi bo'yicha birinchi sug'urta jamiyati «Ekvitebl» nomi bilan 1762-yilda tashkil etilgan. 1830-yilga kelib, Angliyada 35 ta yirik hayotni sug'urtalash bo'yicha jamiyatlar faoliyat ko'rsatgan. Fransiya hayotni sug'urtalash bo'yicha dastlabki aksiyadorlik sug'urta jamiyatlari 1787-yilda tashkil etilgan. Germaniyada esa 1806-yilga kelib hayotni sug'urtalash bo'yicha aksiyadorlik jamiyati tuzilgan.

XVI asr oxiri va XX asrning boshlariga kelib sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishi mulkiy va shaxsiy sug'urtalashning taraqqiy etishini ancha tezlashtirdi.

XX asr oxirlarida sanoat sohasidagi tub o'zgarishlar, xususan, ishlab chiqarishda ilmiy-texnika yutuqlaridan, elektr energiyasidan keng foydalanish texnologik xarakterdagi risklarni keltirib chiqardi.

1776-yili Rossiyada Davlat banki huzurida sug'urta ekspeditsiyasi tashkil etilgan. 1800-yilda Imperator farmoni bilan kema va mahsulotlarni sug'urtalash bo'yicha sug'urta jamiyati tashkil

etildi, biroq u mijozlari bo'lmaganligi sababli tugatilgan. Bu sug'urta jamiyatini qo'llab-quvvatlash uchun Rossiya hukumati unga eng asosiy guberniyalarda sug'urta ishini mutloq amalga oshirish uchun 20 yil muddatga huquq bergan.

Rossiyada 1835-yilda yong'indan sug'urtalash bo'yicha ikkinchi jamiyat tuzilgan. 1890–1900-yillarga kelib, o'zaro sug'urtalash bo'yicha shahar jamiyatlari tuzilgan va rivojlangan. 1909-yilda markazi Peterburg shahrida bo'lgan o'zaro sug'urtalash jamiyatlarining Rossiya ittifoqi tashkil etilib, 1914-yilda uning tarkibida 300 ga yaqin sug'urta tashkiloti bo'lgan. 1894-yilda Rossiya ichki ishlar vazirligiga sug'urta jamiyatlari ustidan nazorat olib borish vazifasi yuklatiladi. 1917-yilga qadar Rossiyada sug'urta ishi raqobatga asoslangan holda rivojlanishning yuqori darajasiga erishishgan edi.

Sug'urta deb, tabiiy va boshqa stixiyali kuchlar ta'siri natijasida yuzaga keladigan zararlarni qoplash, oldini olish hamda ogohlantirish uchun maqsadli yo'nalishdagi pul fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar yig'indisiga aytiladi. Sug'urtaning xarakterli belgilari quyidagilardan iborat:

- sug'urta riskining mavjudligi. Risk sug'urta munosabatlari paydo bo'lishining asosiy shartidir. Risk bo'lmas ekan, sug'urtaning bo'lishi mumkin emas. Riskning hajmi, miqdori ehtimollar nazariyasi va matematik statistika usullari yordamida aniqlanadi. Sug'urta risklarini tahlil qilish ularni 2 ta yirik guruhga bo'lishni taqozo etadi. Ya'ni, risk sug'urtaviy va sug'urtasiz bo'ladi. Sug'urta shartnomalarida o'z aksini topgan risklar *sug'urtaviy risklar* deyiladi. Risk bahosini pulda ifodalanishi sug'urta stavkasini tashkil etadi. Risk doimiy ko'rsatkich emas, u doimo o'zgarib turadi. Bu o'zgarishlar iqtisoddagi va boshqa sohadagi o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liqdir. Sug'urta tashkiloti riskning rivojlanishini, holatini doimo kuzatishi lozim, ya'ni tegishli statistik hisob olib borishi, yig'ilgan ma'lumotlarni qayta ishlashi va tahlil qilishi kerak.

Riskni baholash uchun uni quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

- 1) sug'urtalanishi mumkin bo'lgan risklar;
- 2) sug'urtalanishi mumkin bo'lmagan risklar.

Riskning eng katta guruhini sug'urtalanishi mumkin bo'lgan risklar tashkil etadi. Quyida keltirilgan mezonlar bo'yicha sug'urta riskini sug'urtasiz risklardan farq qilish mumkin:

a) risk tasodifiy xarakterga ega bo'lmog'i kerak;

b) sug'urta hodisalarining ro'y berish faktining vaqti va makonining noma'lum bo'lishi;

d) xavf solish manbasiga ko'ra, risklar tabiatning stixik kuchlari bilan bog'liq risklar va moddiy boyliklarni o'zlashtirish oqibatida vujudga keladigan insoniyatning tabiatga ta'siri bilan bog'liq risklar. Risklarni turkumlashda katta halokatli risklar alohida o'rin tutadi. Chunki bunday risklar ro'y berishi natijasida ko'plab obyektlar yirik miqdorda zarar ko'rish mumkin. Katta halokatli risklarga zilzila, sunami, kuchli shamollar misol bo'lishi mumkin. Yuqorida aytilgan risklardan tashqari, ekologik, siyosiy va maxsus risklar bo'lishi mumkin.

Risk menejmenti (riskni boshqarish) — riskni chegaralash yoki kamaytirish bilan bog'liq tadbirlar yig'indisidir. Amaliyotda riskni boshqarish quyidagicha amalga oshiriladi:

— riskni aniqlash, masalan, ssuda oluvchilarning ssudani o'z vaqtida qaytarib bera olmaslik riski sug'urtalanadi, risk darajasi aniqlanadi, ya'ni kredit oluvchi shaxsning moliyaviy holati, qanday aktivlarga ega ekanligi, loyihada hisob-kitobi qanchalik asoslanganligi va hokazo;

— riskni baholash, bunda riskning holatlari aniqlanadi, riskning sodir bo'lish ehtimoliyligi aktuar hisob-kitoblar, statistik kuzatuvlar, ehtimollar nazariyasi asosida baholanadi va sug'urtalanayotgan obyektga nisbatan risk darajasi aniqlanib, sug'urta tarifi hisoblanadi. Sug'urta tarifining stavkasi bu risk bahosidir;

— riskni nazorat etish, bunda sug'urta kompaniyasining vakili tomonidan sug'urtalangan obyekt holati, uning saqlanishi ustidan kuzatuv ishlari olib boriladi. Shuningdek, obyektning saqlash xavfsizligi talablariga javob berishi tekshiriladi. Obyektlarni yaxshi saqlash uchun zarur tavsiya va maslahatlar beriladi;

— riskni moliyalashtirish, bunga riskni aniqlash, baholash va nazorat etish bilan bog'liq hamma xarajatlarni qoplash kiradi.

Shu o'rinda, ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish)da uzluksizlikni ta'minlash imkoniyatini yaratish maqsadiga yo'naltirilgan, mulkchilik shakllariga ko'ra, maxsus qayta taqsimlash munosabatlari tizimi mavjudligi iqtisodiyot subyektlari ravnaqiga xizmat qilmoqda. Bu jarayonda ularning mulkka egalik qilish, undan foydalanish hamda daromad olish kabi manfaatlari yuzaga chiqadi.

Hozirgi kunda mamlakatimizda sug'urta faoliyatida talab darajasidagi risk transferi shakllanishi va rivojlanishi hamda uni ilmiy asosda o'rganish muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, iqtisodiyot subyektlarining erkinliklari kengayib borayotgani, ular tomonidan mahsulot ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish)ning yangi turlari o'zlashtirilishi sug'urta faoliyatida risk transferining ilmiy-nazariy asoslarini tadqiq etish va takomillashtirishga bo'lgan ehtiyojni orttirmoqda.

Sug'urtaning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini to'liqroq ochib berish uchun ilmiy adabiyotlarda bu masalaga bo'lgan yondashuvlarni o'rganish maqsadga muvofiqdir. Ularda «sug'urta — xizmat ko'rsatish industriyasi»¹ ekanligi qayd etilgan, shunga asoslanib, keyingi yillarda xalqaro iqtisodiy atamashunoslikda «xizmatlar iqtisodiyoti nazariyasi» atamasi qaror topayotganligini ta'kidlash mumkin.

Sug'urta faoliyatida o'z mohiyati nuqtayi nazaridan, aynan «xizmat» tushunchasi fundamental hisoblanadi. Sug'urtachi tomonidan taklif etilayotgan «xizmat» o'zida dastlab moddiylikni aks ettirmaydi, ya'ni u o'z mijoziga faqat «va'dani sotadi». Shu nuqtayi nazardan, xalqaro savdoda unga «ko'rinmaydigan faoliyat»² deb ham tasnif beriladi. Sug'urtalanuvchiga shartnoma tuzilganligini tasdiqlovchi dalil-hujjat sifatida «polis»³ beriladi, xolos. Sug'urta shartnomasida sug'urtalanuvchiga sug'urta voqeasiga ko'ra ko'rishi ehtimol bo'lgan zararining ekvivalent

¹ Insurance: Principles and Practice. Compiled by David Bland, The Chartered Insurance Institute, Great Britain, 1993. P. 1—3.

² O'sha joyda, 1—4-b.

³ Ефимов С.Л. Энциклопедический словарь. Экономика и страхование. — М.: «Церих-ПЭЛ», 1996. С. 347.

qiymatidagi pul to'lovi (ayrim hollarda mol-mulk ko'rinishida) ta'minlanishi nazarda tutiladi. Shartnomaning bajarilishi unda qayd etilgan ma'lum davr oralig'ida amalga oshiriladi.

Mamlakatimizda bozor munosabatlari bosqichma-bosqich shakllanayotgan va rivojlanayotgan, iqtisodiyot subyektlarining yuksak darajadagi iqtisodiy mustaqilligi, erkinligi darajasi ortib borayotgan jarayonda doimo risklar mavjud bo'lishi kuzatiladi. Ularning manfaatlariga zarar keltirishi mumkin bo'lgan va doimiy takrorlanib turadigan risklarni qayta taqsimlash, ya'ni o'ziga xos bo'lgan maxsus xizmat bilan sug'urta shug'ullanadi.

«Sug'urta deganda yuridik yoki jismoniy shaxslar to'laydigan sug'urta mukofotlaridan shakllantiriladigan pul fondlari hisobidan muayyan voqea (sug'urta hodisasi) yuz berganda, ushbu shaxslarga sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urta tovonini (sug'urta pulini) to'lash yo'li bilan ularning manfaatlarini himoya qilish tushuniladi»³.

Amerika Qo'shma Shtatlarida faoliyat ko'rsatayotgan sug'urta kompaniyalarini uchta yirik guruhga bo'lish mumkin:

- hayotni sug'urta qilishga ixtisoslashgan kompaniyalar;
- umumiy sug'urta operatsiyalarini (hayotni sug'urta qilishdan tashqari) amalga oshiruvchi kompaniyalar;
- o'zaro sug'urtalash jamiyatlari.

Hayotni sug'urtalashga ixtisoslashgan AQSHning eng yirik kompaniyalarining o'ziga xos xususiyati shundaki, ular bugungi kunda ko'p ming sonli pensiya fondlariga tegishli yuz milliardlab mablag'larni boshqaradilar. Ayrim kompaniyalar aktivining 30—40 foizini aynan Pensiya fondlariga tegishli mablag'lar tashkil etadi. Bunda sug'urta monopoliyalarining asosiy vazifasi Pensiya fondlari tomonidan ishonchli boshqaruvga topshirilgan mablag'larni oqilona investitsion siyosat yuritish orqali ko'paytirish va ishonchli saqlashdan iborat. Sug'urta kompaniyalari bunday xizmatlari uchun Pensiya fondlaridan tegishli vositachilik haqini oladilar. Bu xizmat haqi sug'urta kompaniyalariga millionlab daromad keltiradi. Ammo, bu asosiysi emas. Gap shundaki, sug'urta kompa-

³ O'zbekiston Respublikasining «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonuni, 3-modda.

niyalari ixtiyoridagi katta miqdordagi investitsion resurslar ularga sanoat korxonalari ustidan nazorat o'rnatishlari uchun imkoniyat yaratadi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, AQSHning eng yirik 100 ta sanoat korporatsiyasidan 27 tasida sug'urta kompaniyalari-ning vakillari Direktorlar kengashini boshqargan. Bu ko'rsatkich bo'yicha sug'urta kompaniyalari faqat tijorat banklari va investitsiya kompaniyalaridan keyingi o'rinda turadi.

Umumiy sug'urta operatsiyalarini amalga oshiruvchi kompaniyalar, aytarli barcha ko'rsatkichlar bo'yicha, hayotni sug'urtalashga ixtisoslashgan kompaniyalardan keyingi o'rinda turadi. Ammo hozirda, yig'ib olinadigan sug'urta mukofotlari miqdori va aktivining o'sishi bo'yicha umumiy sug'urta operatsiyalarini amalga oshiruvchi kompaniyalar biroz oldinda bormoqdalar. Buning asosiy sababi shundaki, keyingi yillarda bu sug'urta turlariga bo'lgan talab sezilarli ravishda kuchaydi.

Mazkur toifaga mansub sug'urtalovchilar mijozlar sonini oshirish maqsadida muntazam yangi sug'urta xizmatlarini taklif etmoqdalar. Jumladan, advokatlarning, shifokorlarning va me'morlarning uchinchi shaxslarga zarar keltirishi bo'yicha kasbiy javobgarligini sug'urta qilish yuqoridagi fikrimizning yaqqol isbotidir. Hozirgi paytda birgina «San Paul kompani» sug'urta kompaniyasida 65 mingdan ortiq shifokorlar o'z javobgarliklarini sug'urta qilganlar. Ushbu sug'urta turi bo'yicha to'plangan sug'urta mukofotlari miqdori yalpi tushumlarning 15 foiziga yaqinini tashkil etmoqda.

AQSHning sug'urta tizimida «myuchuels» deb ataluvchi o'zaro sug'urtalash jamiyatlari o'ziga xos o'rinni egallaydi. Aksiyadorlik sug'urta kompaniyalarining egalari aksiyadorlar bo'lsa, «myuchuels» tipidagi o'zaro sug'urtalash jamiyatining egalari bu shu jamiyatda o'z hayoti yoki mol-mulkini yoxud javobgarligini sug'urta qilgan jismoniy va yuridik shaxslardir. Bunday sug'urta jamiyatlarining butun pul mablag'lari sug'urta mukofotlari va foydadan ajratmalar hisobidan shakllanadi. Shuning uchun sug'urta mukofoti bir vaqtning o'zida sug'urtalanuvchining jamiyatga kirishi uchun ulush bo'lib ham xizmat qiladi. Sug'urtalanuvchi o'zaro sug'urtalash jamiyatidan sug'urta

polisini sotib olar ekan, u nafaqat sug'urta qoplamasini olishga da'vogarlik qiladi, balki sug'urtalovchi faoliyatining natijalari bo'yicha olingan foydaning bir qismini olishga ham haqlidir.

Dastlabki, «myuchuels» tipidagi sug'urta jamiyatlari aksiyadorlik sug'urta kompaniyalariga qarama-qarshi ravishda tashkil etildiki, bunda sug'urtalovchi sug'urtaga nafaqat daromad olishning bir manbayi sifatida qarashi, balki o'zining hissadorlarini eng qulay sharoitlarda sug'urtalashi zarur edi.

Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, AQSHda 2000 dan ortiq o'zaro sug'urta qilish jamiyatlari faoliyat ko'rsatmoqda. Bu ko'rsatkich Buyuk Britaniya, Fransiya va Daniyada faqatgina 100 tadan ortiqni tashkil etadi. AQSHda bu shakldagi sug'urta jamiyatlarining umumiy daromadi 482,1 mlrd dollarni tashkil etadi. Bu boshqa davlatlarning ko'rsatkichlaridan ancha ko'pdir. Shuni ta'kidlash zarurki, Yaponiyada bor-yo'g'i 20 ta o'zaro sug'urtalash jamiyatining mavjud bo'lishiga qaramasdan, ular tomonidan to'plangan sug'urta mukofotlari 278,3 mlrd dollarni tashkil etgan.

Amerika sug'urta tizimida sug'urta brokerlari o'z mavqelariga ko'ra muhim ahamiyatga ega. Ko'p sug'urta shartnomalari amalda sug'urtalovchi bilan sug'urtalanuvchi o'rtasida bevosita tuzilmasdan, balki brokerlar vositasida tuziladi. Jumladan, AQSHning eng yirik sug'urta kompaniyalaridan biri — «Prudenshial» 22 mingga yaqin agentlar xizmatidan foydalanadi.

Yuqorida qayd etganimizdek, AQSHda sug'urta biznesi rivojlanishining asosiy yo'nalishlaridan biri bu uning yanada internatsionallasuvi hisoblanadi. Sug'urta kompaniyalarining xorijda joylashgan bo'lim va vakolatxonalari soni bo'yicha AQSH bugungi kunda dunyoda ikkinchi o'rinni egallab turibdi. AQSH sug'urta kompaniyalarining xalqaro miqyosda faol ishtirok etishlarining asosiy sababi shundaki, AQSH transnatsional korporatsiyalari jahon bozorida tobora kuchli pozitsiyalarni egallamoqdalar. Bu korporatsiyalarga qarashli mol-mulklar va boshqa manfaatlarni sug'urtaviy himoya etish, shubhasiz, uning tarkibiga kiruvchi sug'urta kompaniyalar tomonidan amalga oshiriladi. AQSHning

mashhur «ITT» konserni o'z sug'urta operatsiyalarini jahonning 80 mamlakatida amalga oshiruvchi 25 sug'urta kompaniyasini nazorat qiladi.

AQSH sug'urta tarmog'idagi eng yirik kompaniyalardan biri — bu «SIGNA» sug'urta korporatsiyasidir. Bu korporatsiya 1982-yilda «Konnektikut djeneral korp.» va «INA korp.» kompaniyalari negizida tashkil etilgan bo'lib, uning shtab-kvartirasi Filadelfiya shahrida joylashgan. Bu korporatsiya amalga oshiradigan asosiy sug'urta operatsiyalari mol-mulkni va javobgarlikni sug'urtalashdan iborat. Hozirda «SIGNA» sug'urta korporatsiyasining vakolatxonalari jahonning 160 dan ortiq mamlakatida faoliyat ko'rsatmoqda. Uning xorijdagi filiallari asosan shaxsiy sug'urta va mol-mulk sug'urtasi bilan shug'ullanadi. 1995-yilda korporatsiya bo'yicha kelib tushgan umumiy sug'urta mukofotlarining sal kam 10,0 foizi xorijdagi filiallar hisobiga to'g'ri kelgan.

AQSHning eng yetakchi kompaniyalari haqida to'xtalar ekanmiz, «Amerikan International Group (AIG)» sug'urta guruhining ichki va tashqi bozordagi faoliyati alohida tahsinga sazovordir. Guruh asosan savdo va sanoat tarmoqlari tavakkalchiliklarini sug'urtalashga ixtisoslashgan. «AIG» o'zining dastlabki operatsiyalarini 1919-yilda Shanxayda boshlagan bo'lib, keyinchalik uning shtab-kvartirasi Nyu-Yorkka ko'chirilgan. Bugungi kunda guruhning vakolatxonalari va filiallari jahonning 140 mamlakatida mavjuddir. «AIG»ning bir yillik sug'urta operatsiyalari hajmi qariyb 10,0 mlrd dollardan ortiq mablag'ni tashkil etadi.

Shuni alohida ta'kidlash zarurki, 1990-yillarning boshida sohadagi raqobatning keskinlashuvi 1993-yillarga kelib hayotni sug'urta qilishga ixtisoslashgan 105 ta va umumiy sug'urta operatsiyalarini amalga oshiruvchi 74 kompaniyaning bankrot bo'lishiga olib keldi. Sug'urta faoliyatini nazorat qiluvchi hukumat organlari buning oldini olish maqsadida sug'urta kompaniyalarining mavjud kapitallariga bo'lgan eng kam talabni yanada kuchaytirdi. 1993-yildan boshlab bu talab 2–3 mln dollar atrofida belgilandi.

1.3. Sug'urta fondlari, ularning shakllanishi va foydalanish yo'nalishlari

Sug'urta fondlari tashkil etish manbasiga va foydalanish yo'nalishiga ko'ra uch ko'rinishda bo'ladi:

– o'z-o'zini sug'urtalash fondlari. Bu fond har bir xo'jalik subyektida tashkil etiladi va ishlab chiqarishda vaqtincha yuzaga kelgan qiyinchiliklarning oldini olishga xizmat qiladi;

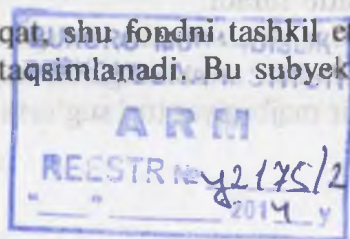
– davlatning markazlashgan sug'urta fondlari. Markazlashgan sug'urta fondlari umumdavlat resurslari hisobidan tashkil etiladi. Bu fond mablag'lari, asosan, favqulodda hodisalar ro'y berganda paydo bo'lgan zararlarni qoplashga ishlatiladi;

– sug'urta yo'li bilan tashkil etiladigan sug'urta fondlari. Bu fond sug'urtalanuvchilar tomonidan to'langan mukofotlar hisobidan tashkil etiladi. Sug'urta fondi faqat pulli shaklda bo'lib, undan qat'iy maqsadli yo'nalishda foydalaniladi, ya'ni sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi o'rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq sug'urta qoplamasi yoki sug'urta summasini to'lashga ishlatiladi.

Sug'urta fondlariga jalb etilgan sug'urta mukofotlarini qaytarib berish. Sug'urta mukofotlari sug'urta tarifi asosida aniqlanadi. Sug'urta tarifi ikki qismdan iborat bo'lib, ular netto-stavka (sug'urta hodisalari ro'y berganda zararlarni qoplashga ishlatiladi) va netto-stavkaga ustamalardir (sug'urta kompaniyasi ishini tashkil etish bilan bog'liq xarajatlar qoplanadi). Netto-stavka, asosan, sug'urta hodisasi ro'y berganda sug'urtalanuvchiga qaytarib beriladi.

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksiga muvofiq, majburiy sug'urta turlariga doir sug'urta shartlari qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan. Ixtiyoriy sug'urtalashga doir sug'urta tariflarining miqdori tomonlarning kelishuviga muvofiq belgilanadi.

Sug'urta fondi mablag'lari, faqat, shu fondni tashkil etishda qatnashgan subyektlar o'rtasida taqsimlanadi. Bu subyektlarga sug'urta qildiruvchilar kiradi.

Sug'urta fondlaridan tashqari, sug'urta tashkilotlarida zaxiralar tashkil qilinadi. Sug'urta tashkilotlarining zaxiralari turli tumanlikka ega. Sug'urtalovchining to'lov qobiliyatini aniqlash uchun oxirgi hisobot sanasidagi sug'urtalovchining balans ma'lumotlari, shuningdek, hisob-kitob asosida aniqlanadigan ma'lumotlardan foydalaniladi. Sug'urtalovchining to'lov qobiliyati ko'rsatkichi nizom asosida o'rnatilgan sug'urtalovchi tomonidan qabul qilingan majburiyatlar va likvidligi hisobiga olingan aktivlar o'rtasidagi nisbat me'yorlarining bajarilishi hisoblanadi. To'lov qobiliyatini sug'urta faoliyati hajmlariga muvofiq ravishda ta'minlash uchun sug'urtalovchilar yo'l qo'yiladigan aktivlarning haqiqiy hajmi darajasini belgilangan tartibda muvofiqlashtirib borishi zarur.

Respublikamiz sug'urta kompaniyalarida sug'urta zaxiralarni shakllantirish O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi tomonidan tasdiqlangan, 2006-yil 6-mayda 1571-raqam bilan davlat ro'yxatidan o'tgan «Sug'urtalovchilar tomonidan sug'urta zaxiralarni shakllantirish hamda joylashtirish tartibi va shartlari to'g'risida nizom»ga asosan amalga oshiriladi.

Sug'urta zaxiralarining shakllanishi bo'yicha quyidagi qonun-qoidalar mavjud:

- barcha zaxiralar maxsus hisob-kitoblar asosida shakllanadi;
- zaxiralar sug'urta olib borayotgan valutada shakllanadi;
- sug'urta zaxiralari har bir aniq to'lash muddatiga shakllanadi;
- zaxiralar faqat sug'urta shartnomasi bo'yicha emas, qayta sug'urtalashda qabul qilingan shartnomalar bo'yicha ham shakllanishi mumkin.

Sug'urtalovchilar o'ziga qabul qilgan sug'urta majburiyatlarini bajarish uchun yig'ilgan sug'urta mukofotlaridan kelgusida sug'urta to'lovlari uchun barcha sug'urta turlari bo'yicha kerakli sug'urta zaxiralarini shakllantiradilar. Sug'urta zaxiralari sug'urtalovchining sug'urtalanovchilar bilan tuzgan sug'urta shartnomalari bo'yicha shu vaqtdagi bajarilmagan majburiyatlarining hajmini ko'rsatib turadi.

Xorij mamlakatlarida qabul qilingan sug'urta zaxiralarining shakllanishi texnikasiga ko'ra, sug'urta qiluvchi bo'yniga olgan har bir majburiyat turi sug'urta zaxirasiga mos keladigan turi bilan

qoplanadi. Hayot sug'urtasi bo'yicha amaldagi shartnomalar sharoitiga bog'liq holda matematik zaxiralar, yillik renta zaxiralari, fond zaxiralari va ishtirok etish zaxiralari shakllanadi. Sug'urtaning boshqa turlari bo'yicha mukofot zaxiralari va zarar zaxiralari shakllanadi. Sug'urta zaxiralari hajmi amaldagi shartnoma bo'yicha to'lanishi kerak bo'lgan summani butun holda qoplashi zarur. Shuning uchun ularning hajmini aniqlash uchun sug'urta qiluvchining operatsiyalarini chuqur tahlil qilish va matematik hisob-kitoblar zarur.

Texnik mablag'lar sug'urta qiluvchi tomonidan alohida sug'urta shartnomasi va butun sug'urta portfeli bo'yicha bir muddatga hisob-kitob qilingan sug'urta to'lovlari bo'yicha moliyaviy majburiyatlarni bajarish kerak bo'lgan mablag'lar yig'indisidir. Ular sug'urta zaxiralarining bir qismi bo'lib, hayot sug'urtasidan tashqari, sug'urtaning boshqa turlari bo'yicha hisob-kitob qilinadi.

«Sug'urtalovchilar tomonidan sug'urta zaxiralari shakllantirish hamda joylashtirish tartibi va shartlari to'g'risida nizom»ga muvofiq, sug'urtalovchi o'zining balansida majburiyat yoki aktiv (sharoitdan kelib chiqib) sifatida aks ettiriladigan quyidagi texnik zaxiralarni shakllantirishga majburdir:

– ishlab topilmagan mukofotlar zaxirasi (umumiy sug'urta sohasida faoliyat amalga oshirilganda);

– mukofotlar zaxirasi (hayot sug'urtasi sohasida faoliyat amalga oshirilganda);

– zararlar zaxirasi, sug'urta hodisasi oqibatida yuzaga kelgan va sug'urta shartnomasining shartlari bo'yicha qoplanishi lozim bo'lgan zararlar hajmiga muvofiq ravishda aniqlanadi va quyidagilardan tashkil topadi:

- xabar qilingan, lekin bartaraf etilmagan zararlar zaxirasi;
- sodir bo'lgan, lekin xabar qilinmagan zararlar zaxirasi.

Sug'urtalovchi Davsug'urtanazorat bilan kelishgan holda, qo'shimcha ravishda, quyidagi zaxiralarni tashkil etishi mumkin:

- oldini-olish chora-tadbirlari zaxirasi;
- halokatlar zaxirasi;
- zararlilikning tebranishi zaxirasi;
- aktivlarning nomuvofiqlik zaxirasi;
- boshqa zaxira turlari.

Sug'urta fondlaridan tashqari, sug'urta tashkilotlarida zaxiralar tashkil qilinadi. Sug'urta tashkilotlarining zaxiralari turli tumanlikka ega. Sug'urtalovchining to'lov qobiliyatini aniqlash uchun oxirgi hisobot sanasidagi sug'urtalovchining balans ma'lumotlari, shuningdek, hisob-kitob asosida aniqlanadigan ma'lumotlardan foydalaniladi. Sug'urtalovchining to'lov qobiliyati ko'rsatkichi nizom asosida o'rnatilgan sug'urtalovchi tomonidan qabul qilingan majburiyatlar va likvidligi hisobiga olingan aktivlar o'rtasidagi nisbat me'yorlarining bajarilishi hisoblanadi. To'lov qobiliyatini sug'urta faoliyati hajmlariga muvofiq ravishda ta'minlash uchun sug'urtalovchilar yo'l qo'yiladigan aktivlarning haqiqiy hajmi darajasini belgilangan tartibda muvofiqlashtirib borishi zarur.

Respublikamiz sug'urta kompaniyalarida sug'urta zaxiralarni shakllantirish O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi tomonidan tasdiqlangan, 2006-yil 6-mayda 1571-raqam bilan davlat ro'yxatidan o'tgan «Sug'urtalovchilar tomonidan sug'urta zaxiralarni shakllantirish hamda joylashtirish tartibi va shartlari to'g'risida nizom»ga asosan amalga oshiriladi.

Sug'urta zaxiralarning shakllanishi bo'yicha quyidagi qonun-qoidalar mavjud:

- barcha zaxiralar maxsus hisob-kitoblar asosida shakllanadi;
- zaxiralar sug'urta olib borayotgan valutada shakllanadi;
- sug'urta zaxiralari har bir aniq to'lash muddatiga shakllanadi;
- zaxiralar faqat sug'urta shartnomasi bo'yicha emas, qayta sug'urtalashda qabul qilingan shartnomalar bo'yicha ham shakllanishi mumkin.

Sug'urtalovchilar o'ziga qabul qilgan sug'urta majburiyatlarini bajarish uchun yig'ilgan sug'urta mukofotlaridan kelgusida sug'urta to'lovlari uchun barcha sug'urta turlari bo'yicha kerakli sug'urta zaxiralarni shakllantiradilar. Sug'urta zaxiralari sug'urtalovchining sug'urtalanovchilar bilan tuzgan sug'urta shartnomalari bo'yicha shu vaqtdagi bajarilmagan majburiyatlarining hajmini ko'rsatib turadi.

Xorij mamlakatlarida qabul qilingan sug'urta zaxiralarning shakllanishi texnikasiga ko'ra, sug'urta qiluvchi bo'yniga olgan har bir majburiyat turi sug'urta zaxirasiga mos keladigan turi bilan

qoplanadi. Hayot sug'urtasi bo'yicha amaldagi shartnomalar sharoitiga bog'liq holda matematik zaxiralar, yillik renta zaxiralari, fond zaxiralari va ishtirok etish zaxiralari shakllanadi. Sug'urtaning boshqa turlari bo'yicha mukofot zaxiralari va zarar zaxiralari shakllanadi. Sug'urta zaxiralari hajmi amaldagi shartnoma bo'yicha to'lanishi kerak bo'lgan summani butun holda qoplashi zarur. Shuning uchun ularning hajmini aniqlash uchun sug'urta qiluvchining operatsiyalarini chuqur tahlil qilish va matematik hisob-kitoblar zarur.

Texnik mablag'lar sug'urta qiluvchi tomonidan alohida sug'urta shartnomasi va butun sug'urta portfeli bo'yicha bir muddatga hisob-kitob qilingan sug'urta to'lovlari bo'yicha moliyaviy majburiyatlarni bajarish kerak bo'lgan mablag'lar yig'indisidir. Ular sug'urta zaxiralarining bir qismi bo'lib, hayot sug'urtasidan tashqari, sug'urtaning boshqa turlari bo'yicha hisob-kitob qilinadi.

«Sug'urtalovchilar tomonidan sug'urta zaxiralarini shakllantirish hamda joylashtirish tartibi va shartlari to'g'risida nizom»ga muvofiq, sug'urtalovchi o'zining balansida majburiyat yoki aktiv (sharoitdan kelib chiqib) sifatida aks ettiriladigan quyidagi texnik zaxiralarni shakllantirishga majburdir:

– ishlab topilmagan mukofotlar zaxirasi (umumiy sug'urta sohasida faoliyat amalga oshirilganda);

– mukofotlar zaxirasi (hayot sug'urtasi sohasida faoliyat amalga oshirilganda);

– zararlar zaxirasi, sug'urta hodisasi oqibatida yuzaga kelgan va sug'urta shartnomasining shartlari bo'yicha qoplanishi lozim bo'lgan zararlar hajmiga muvofiq ravishda aniqlanadi va quyidagilardan tashkil topadi:

- xabar qilingan, lekin bartaraf etilmagan zararlar zaxirasi;
- sodir bo'lgan, lekin xabar qilinmagan zararlar zaxirasi.

Sug'urtalovchi Davsug'urtanazorat bilan kelishgan holda, qo'shimcha ravishda, quyidagi zaxiralarni tashkil etishi mumkin:

- oldini-olish chora-tadbirlari zaxirasi;
- halokatlar zaxirasi;
- zararlilikning tebranishi zaxirasi;
- aktivlarning nomuvofiqlik zaxirasi;
- boshqa zaxira turlari.

Sug'urta fondlaridan tashqari, sug'urta tashkilotlarida zaxiralar tashkil qilinadi. Sug'urta tashkilotlarining zaxiralari turli tumanlikka ega. Sug'urtalovchining to'lov qobiliyatini aniqlash uchun oxirgi hisobot sanasidagi sug'urtalovchining balans ma'lumotlari, shuningdek, hisob-kitob asosida aniqlanadigan ma'lumotlardan foydalaniladi. Sug'urtalovchining to'lov qobiliyati ko'rsatkichi nizom asosida o'rnatilgan sug'urtalovchi tomonidan qabul qilingan majburiyatlar va likvidligi hisobiga olingan aktivlar o'rtasidagi nisbat me'yorlarining bajarilishi hisoblanadi. To'lov qobiliyatini sug'urta faoliyati hajmlariga muvofiq ravishda ta'minlash uchun sug'urtalovchilar yo'l qo'yiladigan aktivlarning haqiqiy hajmi darajasini belgilangan tartibda muvofiqlashtirib borishi zarur.

Respublikamiz sug'urta kompaniyalarida sug'urta zaxiralarni shakllantirish O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi tomonidan tasdiqlangan, 2006-yil 6-mayda 1571-raqam bilan davlat ro'yxatidan o'tgan «Sug'urtalovchilar tomonidan sug'urta zaxiralarni shakllantirish hamda joylashtirish tartibi va shartlari to'g'risida nizom»ga asosan amalga oshiriladi.

Sug'urta zaxiralarning shakllanishi bo'yicha quyidagi qonun-qoidalar mavjud:

- barcha zaxiralar maxsus hisob-kitoblar asosida shakllanadi;
- zaxiralar sug'urta olib borayotgan valutada shakllanadi;
- sug'urta zaxiralari har bir aniq to'lash muddatiga shakllanadi;
- zaxiralar faqat sug'urta shartnomasi bo'yicha emas, qayta sug'urtalashda qabul qilingan shartnomalar bo'yicha ham shakllanishi mumkin.

Sug'urtalovchilar o'ziga qabul qilgan sug'urta majburiyatlarini bajarish uchun yig'ilgan sug'urta mukofotlaridan kelgusida sug'urta to'lovlari uchun barcha sug'urta turlari bo'yicha kerakli sug'urta zaxiralarni shakllantiradilar. Sug'urta zaxiralari sug'urtalovchining sug'urtalanovchilar bilan tuzgan sug'urta shartnomalari bo'yicha shu vaqtdagi bajarilmagan majburiyatlarining hajmini ko'rsatib turadi.

Xorij mamlakatlarida qabul qilingan sug'urta zaxiralarning shakllanishi texnikasiga ko'ra, sug'urta qiluvchi bo'yniga olgan har bir majburiyat turi sug'urta zaxirasiga mos keladigan turi bilan

qoplanadi. Hayot sug'urtasi bo'yicha amaldagi shartnomalar sharoitiga bog'liq holda matematik zaxiralari, yillik renta zaxiralari, fond zaxiralari va ishtirok etish zaxiralari shakllanadi. Sug'urtaning boshqa turlari bo'yicha mukofot zaxiralari va zarar zaxiralari shakllanadi. Sug'urta zaxiralari hajmi amaldagi shartnoma bo'yicha to'lanishi kerak bo'lgan summani butun holda qoplashi zarur. Shuning uchun ularning hajmini aniqlash uchun sug'urta qiluvchining operatsiyalarini chuqur tahlil qilish va matematik hisob-kitoblar zarur.

Texnik mablag'lar sug'urta qiluvchi tomonidan alohida sug'urta shartnomasi va butun sug'urta portfeli bo'yicha bir muddatga hisob-kitob qilingan sug'urta to'lovlari bo'yicha moliyaviy majburiyatlarni bajarish kerak bo'lgan mablag'lar yig'indisidir. Ular sug'urta zaxiralarning bir qismi bo'lib, hayot sug'urtasidan tashqari, sug'urtaning boshqa turlari bo'yicha hisob-kitob qilinadi.

«Sug'urtalovchilar tomonidan sug'urta zaxiralarni shakllantirish hamda joylashtirish tartibi va shartlari to'g'risida nizom»ga muvofiq, sug'urtalovchi o'zining balansida majburiyat yoki aktiv (sharoitdan kelib chiqib) sifatida aks ettiriladigan quyidagi texnik zaxiralarni shakllantirishga majburdir:

— ishlab topilmagan mukofotlar zaxirasi (umumiy sug'urta sohasida faoliyat amalga oshirilganda);

— mukofotlar zaxirasi (hayot sug'urtasi sohasida faoliyat amalga oshirilganda);

— zararlar zaxirasi, sug'urta hodisasi oqibatida yuzaga kelgan va sug'urta shartnomasining shartlari bo'yicha qoplanishi lozim bo'lgan zararlar hajmiga muvofiq ravishda aniqlanadi va quyidagilardan tashkil topadi:

- xabar qilingan, lekin bartaraf etilmagan zararlar zaxirasi;
- sodir bo'lgan, lekin xabar qilinmagan zararlar zaxirasi.

Sug'urtalovchi Davsug'urtanazorat bilan kelishgan holda, qo'shimcha ravishda, quyidagi zaxiralarni tashkil etishi mumkin:

- oldini-olish chora-tadbirlari zaxirasi;
- halokatlar zaxirasi;
- zararlilikning tebranishi zaxirasi;
- aktivlarning nomuvofiqlik zaxirasi;
- boshqa zaxira turlari.

Ijtimoiy sug'urta fondlari 3 ta manba hisobidan yuzaga keladi: ishchilarning sug'urta badali, ish beruvchining badallari hamda davlat subsidiyalari.

Sug'urtalangan ishchilarning badallari ularning daromadidan olib qolinadi. Aslida bu maqsadli daromad solig'idir. Sug'urta badali stavkasi yalpi ish haqiga nisbatan foizlarda aniqlanadi va ko'p holda daromadning kattaligiga bog'liq bo'lmaydi.

Davlat subsidiyalari ishlamaydigan fuqarolar, harbiy xizmatchilar, davlat xizmatchilari uchun majburiy ijtimoiy sug'urta fondlariga badallar (datatsiya), kamomadni qoplovchi datatsiyalar va soliq imtiyozlarini o'z ichiga oladi.

Majburiy ijtimoiy sug'urta mablag'lari pul to'lovlari, ijtimoiy xizmatlarni moliyalashtirish, imtiyozli yordam ko'rinishida ishlatiladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy ma'noda resurslar hajmi jihatidan birinchi o'rinda pul to'lovlari turadi. Ular pensiya, nafaqalar ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy sug'urta tizimida sog'liqni saqlash va ijtimoiy ta'minot muassasalari xizmatlari, sanatoriya va kurort tashkilotlarining mehnat qobiliyatini tiklash bo'yicha xizmatlari, sog'lomlashtirish-profilaktika tadbirlarining o'tkazilishi, o'quv muassasalari va boshqalar moliyalashtiriladi.

Imtiyozli yordamning o'ziga xos xususiyatlari shundaki, uning maqsad va vazifalari ma'lum bir moddiy boylik xizmatlariga ega bo'lishi bilan bog'liq.

Pensiyalar yoshiga, nogironlikka, boquvchisini yo'qotganlikka, belgili xizmat muddatini o'taganlikka ko'ra belgilangan. Shuningdek, ijtimoiy pensiyalar ham mavjud.

1.4. Sug'urtaning funksiyalari

Sug'urtaning iqtisodiy tabiati uning funksiyalarida o'z aksini topadi. Moliya, kredit kabi iqtisodiy kategoriyalar bilan bir qatorda, sug'urta ham bir qator funksiyalarni bajaradi. Ta'kidlash lozimki, iqtisodiy adabiyotlarda sug'urtaning funksiyalari bir necha ko'rinishda talqin etiladi. Masalan, iqtisod fanlari doktori,

professor V.M.Rodionova rahbarligida chop etilgan «Финансы» o'quv qo'llanmasida sug'urta ikkita funksiyani bajarishi ko'rsatib o'tilgan. Bu funksiyalar quyidagilardan iborat: qayta taqsimlash va nazorat funksiyasi. Iqtisod fanlari doktori, professor H.R.Sobirov sug'urta quyidagi funksiyalarni bajarishini qayd etadi: xavf-xatar, ogohlantirish, investitsiya, omonat, axborot.

Ko'rinib turibdiki, professor H.R.Sobirov sug'urtaning 5 ta funksiyaga ega ekanligini qayd etadi. Fikrimizcha, bu funksiyalarning ba'zilari tegishli bahs-munozarani talab etadi. Xususan, sug'urtaning investitsiya funksiyasi. Investitsiya sug'urta tashkilotlari uchun funksiya emas, balki asosiy sug'urta faoliyatiga qo'shimcha ravishda amalga oshiriladigan faoliyatdir. Investitsiya-siz ham sug'urta tashkilotlari faoliyat ko'rsatishlari mumkin. Ammo sug'urta tashkilotlari vaqtincha bo'sh turgan mablag'larini investitsiya qilish orqali qo'shimcha daromad oladilar. Funksiya doimiylik xarakteriga ega va u o'zgarmasdir. Sobiq ittifoq hokimiyati davrida davlat sug'urta tashkilotlarining mablag'lari investitsiya qilinmas edi. Bozor munosabatlariga o'tish munosabati bilan sug'urta tashkilotlarida investitsiya faoliyati bilan shug'ullanishga imkoniyat tug'ildi. Shuning uchun biz investitsiyani sug'urtaning funksiyasi bo'la olmaydi, deb tasdiqlashimiz mumkin.

Ayni shunday fikrlarni axborot funksiyasi borasida ham aytish mumkin. Sug'urtalanuvchilarga sug'urta tashkilotlari haqida ma'lumot berish bu sug'urtaning axborot funksiyasi mavjudligini anglatmaydi. Sug'urta tashkilotlarining tijorat siriga kiruvchi ma'lumotlari umuman axborot sifatida berilmaydi. Sug'urtaga axborot funksiyasining xosligi unchalik ham o'z isbotini topmagan.

Bizning fikrimizcha, sug'urta quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- sug'urta fondini tashkil etish bilan bog'liq funksiya;
- sug'urta fondidan foydalanish bilan bog'liq funksiya;
- nazorat funksiyasi.

Yuqorida qayd etilgan funksiyalar sug'urta faoliyatida doimiy hisoblanadi va har qanday sharoitda o'zgarmasdir. Sug'urta faoliyatini amalga oshirish uchun, albatta, sug'urta tashkilotida yetarli miqdorda pul mablag'lari fondi bo'lishi lozim. Agar sug'urtalovchi pul fondini, ya'ni sug'urta fondini tashkil etmasa, uning moliyaviy

ahvoli murakkablashishi mumkin. Tashkil etilgan sug'urta fondining mablag'lari qat'iy maqsadli xarakterga ega bo'lib, u faqat sug'urta hodisalari ro'y berganda qoplama berish uchun ishlatiladi. Sug'urta fondining mablag'larini boshqa maqsadlarda ishlatish mumkin emas. Sug'urta fondi mablag'lari davlat tomonidan olib qo'yilishi va soliqqa tortilishi mumkin emas.

? Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Sug'urtaning mohiyatini tushuntirib bering.
2. Sug'urtaga xos bo'lgan xarakterli belgilarini aytib bering.
3. Sug'urtaning iqtisodiy kategoriyasi nima?
4. Sug'urta fondlarini tushuntirib bering.
5. Sug'urtaning funksiyalari haqida gapirib bering.
6. Riskka ta'rif bering.
7. Sug'urta zaxirasi deganda nimani tushunasiz?
8. Risk menejmenti deganda nimani tushunasiz?
9. Sug'urta munosabatlari paydo bo'lishini tushuntirib bering.
10. Risklarni baholash deganda nimani tushunasiz?

II BOB. SUG'URTA SOHASIDA QO'LLANILADIGAN ASOSIY ATAMA VA TUSHUNCHALAR

2.1. Sug'urta fondini tashkil etish bilan bog'liq atamalar

Sug'urtada fondining shakllanishi bilan bog'liq atama va tushunchalarga quyidagilarni kiritish mumkin.

Sug'urta munosabatlarida quyidagi tomonlar qatnashadilar.

Sug'urta vositachilari — sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi o'rtasida vositachilik vazifasini bajaruvchi yuridik shaxs. Maqomi bo'yicha vositachi sug'urtalanuvchining manfaatlarini himoya qiladi. Ko'rsatgan xizmatlari uchun vositachi tegishli vositachilik haqini oladi.

Risk — bitta kutilayotgan hodisa bo'yicha xavfning yuzaga kelishi. Risk tushunchasi ko'rinishlarining xilma-xilligi, ularning sodir bo'lishi natijasida yuzaga kelgan oqibatlarining og'irligi, ro'y berishi sababli paydo bo'lgan zararlarni mutlaq tugatishning imkoniyati bo'lmaganligi sug'urta ishini tashkil etish uchun asos yaratdi. Shunday qilib, risk sug'urtaviy huquqiy munosabatlarni shakllantirish uchun shart-sharoit yaratadi. Risk — riskli holatlarning yagonalik va o'zaro aloqadorlik yig'indisidir.

Sug'urta fanida risk tushunchasiga turlicha ta'riflar berilgan. Jumladan, risk — bu konkret hodisa yoki hodisalar yig'indisi bo'lib, ular sodir bo'lgan taqdirda sug'urta kompaniyasi qoplamalar to'laydi. Risk sug'urta obyekti bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'langan. Obyektga risk salbiy ta'sir ko'rsatib, uni shikastlashi yoxud nobud qilishi mumkin. Shu tufayli risk bu yagona tasodifiy hodisa bo'lib, uning ro'y berishi inson ongiga yoki irodasiga bog'liq emas. Sug'urta risklarining ro'yxati sug'urtalovchining sug'urta javobgarligi hajmini tashkil etadi.

Risk bahosining puldagi ifodasi sug'urta tarif stavkasini tashkil etadi.

Tibbiy sug'urta — aholi sog'ligini himoya qilish vositalaridan biri bo'lib, sug'urta hodisasi ro'y berishi munosabati bilan,

sug'urta polisi orqali bepul tibbiy xizmat ko'rsatiladi. Tibbiy xizmat ko'rsatish bilan bog'liq xarajatlarni sug'urta kompaniyasi to'laydi. Tibbiy sug'urta majburiy yoki ixtiyoriy bo'ladi.

Mulkiy sug'urta — turli ko'rinishdagi mol-mulklarni saqlash bilan bog'liq manfaatlar sug'urta munosabatlarining obyekti hisoblangan, sug'urtaning mustaqil tarmog'i. Sug'urtalanuvchining shaxsiy mulki, uning qaramog'ida joylashgan mol-mulklar sug'urtalanishi mumkin. Sug'urtalanuvchi sifatida nafaqat mol-mulk sohiblari, balki mol-mulkning saqlanishi uchun mas'uliyatli bo'lgan jismoniy va yuridik shaxslar ham bo'lishlari mumkin.

Netto-stavka — brutto-stavkaning asosiy tarkibiy qismi. Netto-stavka sug'urta qoplamasini to'lashga mo'ljallangan pul mablag'lari resurslari bo'lib, u brutto-stavkaning 90 foizigacha miqdorini tashkil etishi mumkin.

Majburiy sug'urta — sug'urta munosabatlarining qonun kuchiga ega bo'lgan shakli. Majburiy sug'urta qonunchilik hujjatlari asosida amalga oshiriladi. Ushbu hujjatda sug'urtaga tortiladigan obyektlar soni, sug'urta javobgarligining hajmi, sug'urta munosabatlarida qatnashadigan tomonlarning huquq va majburiyatlari hamda boshqa rekvizitlar ko'rsatiladi. Amaldagi qonunchilikka asosan, O'zbekistonda majburiy sug'urtani tegishli litsenziyaga ega bo'lgan har qanday sug'urta kompaniyasi o'tkazishi mumkin. Shuningdek, majburiy davlat sug'urta turlari ham mavjud. Masalan, harbiy xizmatchilar, davlat bojxona va soliq xizmati xodimlari hamda shunday toifadagi shaxslar baxtsiz hodisalardan majburiy davlat sug'urtasiga tortiladi. Bu sug'urta turi bo'yicha sug'urta mukofotlari davlat budjeti mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi.

Risklarni joylashtirish:

1) sug'urta manfaati tufayli yuzaga keladigan sug'urtaviy huquqiy munosabatlarning boshlanish jarayoni. Risklarni birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi joylashtirish mos ravishda to'g'ridan-to'g'ri sug'urtalash, qayta sug'urtalash va retro-sessiyani anglatadi. Bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotda risklarni joylashtirish sug'urta vositachilari orqali sug'urta bozorida amalga oshiriladi;

2) sug'urta brokeri yordamida bir vaqtning o'zida yirik va xavfli risklarni qismlarga bo'lib bir nechta sug'urta kompaniyasida sug'urtalash uslubi. Bir qancha sug'urta kompaniyalari tarkibidan bittasi yetakchi sifatida ajralib chiqadi va u sug'urta shartnomasidagi shartlarni ma'qullab, riskning tegishli qismini o'z javobgarligiga oladi. So'ngra broker boshqa sug'urta kompaniyalariga murojaat qilib, riskning qolgan qismini ham joylashtiradi.

Sug'urta har xil noxush hodisalar ro'y berishi natijasida ko'rilgan zararni qoplash hamda fuqarolarning hayotida tegishli sug'urta hodisalari ro'y berganda ularga moddiy yordam ko'rsatish maqsadida tashkil etiladigan va undan foydalanish bilan bog'liq (maqsadli pul fondlari) iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir. O'tkazish shartiga ko'ra, sug'urta majburiy va ixtiyoriy bo'ladi. Obyektiga ko'ra, mulkiy, shaxsiy va javobgarlik sug'urtasiga bo'linadi. Sug'urtaning asosini risk tashkil etadi. Sug'urta — bu riskni taqsimlash usulidir.

2.2. Sug'urta fondidan foydalanish bilan bog'liq atama va tushunchalar

Bosh polis — sug'urta kompaniyasi va sug'urtalanuvchi o'rtasidagi yozma bitim. Bu bitimga muvofiq, tegishli davr mobaynida sug'urtalanuvchi barcha obyektlarni sug'urta kompaniyasiga sug'urtalash uchun beradi. Xorij tajribasida bu bitim «ochiq polis» yoki «polis-abonement» deyiladi. Mazkur bosh polis asosida sug'urtalash tashqi savdo yuklari sug'urtasida keng tarqalgan. Sug'urtalanuvchi sug'urta kompaniyasiga har bir jo'natilgan yuk haqidagi ma'lumotlar (yukning vazni, sug'urta summasi, yukni jo'natish va qabul qilib olish punktlari) bayon etilgan arizani taqdim etsa yetarli, yuk avtomatik ravishda sug'urtalangan hisoblanadi.

Kvotali qayta sug'urtalash — sug'urta kompaniyasi qayta sug'urtalovchi kompaniya bilan kelishgan holda unga risklarning bir qismini beradi. Bu operatsiya kvota shartnomasi orqali rasmiylashtiriladi. Qayta sug'urtalovchi kompaniyaga sug'urta mukofotining tegishli qismi beriladi va qayta sug'urtalovchi kompaniya mutanosib ravishda ko'rilgan zararni qoplashda ishtirok etadi.

Vositachilik haqi – mijozlarni sug'urtaga tortganligi uchun sug'urta kompaniyasi tomonidan vositachilarga (sug'urta brokeri, agent) to'lanadigan haq. Vositachilik haqining miqdori sug'urtaning turiga va kelib tushgan mukofotning hajmiga bog'liq holda sug'urta mukofotiga nisbatan foizlarda to'lanadi.

Sug'urta polisi – sug'urta shartnomasi tuzilganlik faktini tasdiqlovchi hujjat. Sug'urta polisida quyidagi rekvizitlar bo'lishi shart: sug'urta kompaniyasining yuridik manzili, sug'urtalanuvchining nomi, sug'urta obyekti, sug'urta mukofotining miqdori, shartnomaning amal qilish muddati. Sug'urta qoplamasini to'lashda sug'urtalanuvchi sug'urta polisini sug'urta kompaniyasiga taqdim etishi zarur.

Sug'urta dalolatnomasi – sug'urta hodisasi ro'y berganda sug'urta kompaniyasi tomonidan tuziladigan hujjat. Dalolatnomada mol-mulkning zararlanish yoxud nobud bo'lish sabablari, ko'rilgan zarar miqdori va boshqa ko'rsatkichlar bo'ladi. Dalolatnomaga, zarur hollarda sug'urta hodisasi va mol-mulkning zararlanganligini tasdiqlovchi tegishli tashkilotlarning (yong'inga qarshi kurash, davlat avtomobil nazorati, qishloq xo'jaligi, veterinariya xizmati va boshqalar) yozma xulosasi ilova etiladi. Xalqaro sug'urta munosabatlarida sug'urta dalolatnomasini adjaster yoki avariya komissari tuzadi va u mohiyatan avariya sertifikatiga yaqinlashadi.

Sug'urta mukofoti – sug'urta xizmatini ko'rsatganlik uchun to'lanadigan haq. Sug'urta mukofotining miqdori sug'urta summasiga nisbatan foizlarda aniqlanadi. Sug'urta mukofotining miqdori aniq summalarda ham ifodalanishi mumkin. Masalan, avtomobil egalari uchun uchinchi shaxsga zarar keltirish fuqarolik javobgarligi sug'urtasida sug'urta mukofoti aniq pul birligida ko'rsatiladi.

Sug'urta puli – sug'urta majburiyatini bajarish hamda sug'urta operatsiyalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash maqsadida yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmasdan o'zaro kelishgan holda bir qancha sug'urta kompaniyalarining ixtiyoriy uyushmasi. Sug'urta puli, asosan, xavfli, yirik obyektlarni sug'urtalash maqsadida tashkil etiladi. Har qaysi kompaniya o'zi sug'urtalagan riskni pulga beradi va buning uchun pul orqali yig'ilgan sug'urta mukofotlarining bir qismini oladi.

Sug'urta obyekti — shaxsiy sug'urtada fuqarolarning hayoti, sog'ligi, mehnat qobiliyati bilan bog'liq manfaati; mulkiy sug'urtada binolar, qurilmalar, transport vositalari, uy-joy mulki, tashiladigan yuklar va boshqa moddiy boyliklarni saqlashga bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslarning manfaati; jismoniy yoki yuridik shaxsning o'z hatti-harakati bilan uning shaxsga zarar keltirish fuqarolik mas'uliyati mas'uliyatni sug'urtalashda sug'urta obyektlari bo'lib hisoblanadi. Riskni baholash maqsadida sug'urta obyekti sug'urta kompaniyasining mutaxassislari tomonidan ekspertiza qilinishi mumkin.

Sug'urta shartnomasi — ikki yoki undan ortiq tomonlar o'rtasida tuziladigan yozma ravishdagi bitim bo'lib, bunda sug'urta kompaniyasi sug'urta hodisasi tufayli zarar ko'rilganda sug'urtalanuvchiga sug'urta qoplamasi yoki sug'urta summasini to'lash majburiyatini, sug'urtalanuvchi esa belgilangan muddatlarda sug'urta mukofotini to'lash majburiyatini oladi. Sug'urta shartnomasi tuzilganlik faktini tasdiqlash uchun sug'urtalovchi sug'urtalanuvchiga sug'urta polisi beradi. Sug'urta shartnomasini tuzishdagi asosiy, oddiy va qo'shimcha shartlar sug'urta shartnomasining mazmunini tashkil etadi.

2.3. Xalqaro sug'urta amaliyotida ishlatiladigan atama va tushunchalar

Abandon — to'liq miqdordagi sug'urta summasini olish uchun sug'urtalanuvchining sug'urtalangan mol-mulkdan sug'urtalovchining foydasiga voz kechishi (sug'urtalangan kema nobud bo'lganda, u xabarsiz yo'qolganda, kema yoki yuk qaroqchilar tomonidan bosib olinganda). Abandon to'g'risidagi ariza voqea-hodisa ro'y bergandan keyin olti oy mobaynida berilishi kerak. Ayrim chet mamlakatlar qonunchiligida abandon sug'urtalanuvchining bir tomonlama akti hisoblanadi. Faqat Angliya qonunchiligida abandon uchun sug'urtalovchining roziligi talab etiladi.

Avariya komissari — sug'urta kompaniyasining vakolatiga ega bo'lgan jismoniy yoki yuridik shaxs. Sug'urtalangan kema yoki yuk bo'yicha ko'rilgan zararining xarakteri va miqdorini aniqlaydi,

hodisa ro'y berganlik sabablarini o'rganadi. Sug'urta kompaniyasi avariya komissarini chet elda ham, mamlakat ichkarisida ham tayinlashi mumkin. Avariya komissarining yuridik manzili, telefon va teleks raqamlari sug'urta kompaniyasi tomonidan beriladigan sug'urta polisida ko'rsatiladi. Sug'urtalanuvchi sug'urta hodisasi ro'y berishi zahoti avariya komissariga murojaat qilishi zarur. Avariya komissari mol-mulkning zararlanganlik darajasini aniqlaydi va sug'urta kompaniyasining topshirig'iga asosan ko'rilgan zararni qisman qoplashi mumkin. Avariya komissari bajarilgan ishlar to'g'risida sug'urta kompaniyasi uchun avariya sertifikatini tuzadi yoki unga yozma axborot tayyorlaydi.

Avariya sertifikatini — mol-mulk sug'urta hodisasi tufayli zararlanganda ko'rilgan zararining miqdori va xarakterini tasdiqlovchi hujjat. Avariya sertifikatini avariya komissari (adjaster) tomonidan tuziladi va tegishli vositachilik haqi hisobiga sug'urtalanuvchiga taqdim etiladi. Avariya sertifikatini sug'urtalanuvchining sug'urta qoplamasini olish to'g'risidagi arizasiga ilova etiladi va qoplamani to'lashda sug'urta kompaniyasiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Adjaster — sug'urta hodisasi ro'y berishi munosabati bilan sug'urtalanuvchi tomonidan bildirilgan e'tirozni tartibga solishda sug'urta kompaniyasining manfaatlarini himoya etuvchi jismoniy yoki yuridik shaxs. U sug'urtalanuvchi bilan unga to'lanadigan sug'urta qoplamasi miqdorini kelishishga harakat qiladi. Adjaster sug'urta hodisasining ro'y berish sabablarini o'rganadi va tahlil etadi. Ushbu tahlil natijalari bo'yicha sug'urta kompaniyasiga ekspert xulosasini tuzadi hamda avariya komissari funksiyasini bajaradi. Adjaster vazifasini sug'urta kompaniyasining tarkibiy bo'limi yoki ixtisoslashgan tashkilot amalga oshirishi mumkin.

Aktuariy — lotin tilidan tarjima qilganda hisobchi degan ma'noni bildiradi. Aktuar hisob-kitoblar nazariyasini o'zlashtirib olgan sug'urta matematikasi sohasidagi mutaxassis. U sug'urta tariflarini hisoblash va metodologiyasini ishlab chiqish, uzoq muddatli sug'urta turlari bo'yicha sug'urta zaxiralarini shakllantirish bilan bog'liq hisob-kitoblarni amalga oshirish bilan shug'ullanadi. Hozirgi paytda Angliyada aktuariylar instituti faoliyat ko'rsatmoqda. Aktuariylarning xalqaro uyushmasi mavjud.

Aktuar hisob-kitoblar — sug'urta tarifi stavkalarini hisoblashning iqtisodiy-matematik usullari yig'indisi. Ushbu hisob-kitoblar katta sonlar qonuniga asoslanadi. Aktuar hisob-kitoblarning metodologiyasi, ehtimollar nazariyasi, demografiya qonuniyatlari asoslanadi, tarif stavkasining miqdori sug'urta hodisalari ro'y berishining ehtimoliyligiga bog'liq. Demografiya ma'lumotlaridan fuqarolarning hayotini sug'urtalashda sug'urtalanuvchilarning yoshiga mos ravishda sug'urta tarifi stavkasini tabaqalash-tirishda foydalaniladi. Uzoq muddatli hayotni sug'urtalash bo'yicha sug'urta summalari sug'urtalangan shaxs vafot etganda yoki u ma'lum bir yoshga yetganda to'lanadi. Yetarli miqdordagi sug'urta fondini shakllantirish uchun sug'urtalovchi shartnoma amalda bo'lgan davrda qancha shaxs vafot etishi yoki ma'lum bir yoshga yetishi ehtimoliyligini bilishi zarur. Aholi o'limi darajasi haqidagi statistik ma'lumotlar asosida turli yoshga yetish ehtimoliyligini hisoblash hamda fuqarolarning o'limi to'g'risidagi jadvalni tuzish mumkin. Bu jadval asosida nafaqani va hayotni sug'urtalash bo'yicha tarif stavkalarni hisoblash mumkin.

Anderrayter — 1) turli risklarni sug'urtalash vakolatiga ega, sug'urta kompaniyasi tomonidan tayinlanadigan shaxs. Sug'urta kompaniyasining sug'urta portfeli shakllanishi uchun javob beradi. U sug'urta shartnomalarini tuzish, risklarni baholash va sug'urta tarifi stavkasini belgilash yuzasidan tegishli malakaga ega bo'lishi zarur; 2) Lloyd sug'urta polislarini beradigan Lloyd sug'urta korporatsiyasining a'zosi; 3) potensial mijozlarga sug'urta polisini sotish bilan shug'ullanadigan yoki manfaatdor tomonlarga sug'urta sohasi bo'yicha yuqori darajada maslahat xizmatlarini ko'rsatadigan jismoniy yoki yuridik shaxs.

Anderrayter siyosati — sug'urtalash bilan bog'liq yangi takliflarni ko'rib chiqish va mazkur taklifni qabul qilish yoki rad etish to'g'risida xulosalar chiqarishga qaratilgan siyosat.

Annuitet — renta va nafaqalarni sug'urtalashning hamma turlarini umumlashtiruvchi tushuncha. Bunda sug'urtalanuvchi sug'urta kompaniyasiga bir vaqtning o'zida yoki bir necha yillar davomida tegishli sug'urta mukofotlarini to'laydi. Keyin sug'urtalanuvchi butun hayoti davomida sug'urta kompaniyasidan

daromad oladi. Annuitetning bir turi hisoblanadigan — fuqarolar-ning yillik daromadini sug'urtalash bugungi kunda Buyuk Britaniyada, Fransiyada va AQSHda keng rivojlangan.

Dispatcher — dengiz transportida umumiy avariya sodir bo'lganda ko'rilgan zararni kema, yuk va fraxt o'rtasida taqsimlash bo'yicha hisob-kitoblarni tuzadigan mutaxassis. Rivojlangan mamlakatlarda dispatcher funksiyasini maxsus kompaniyalar bajaradi. Zararlarni taqsimlash bo'yicha hisob-kitoblar dispasha deyiladi va dispashani tuzganlik uchun haqni manfaatdor tomonlar (kema egasi, yuk egasi, yukni sotib oluvchi shaxs) to'laydi.

Yevropolis — Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida sug'urta shartnomasi tuzganlik faktini tasdiqlovchi sug'urta polisi.

Kovernota — sug'urta vositachisi tomonidan sug'urtalanuvchiga beriladigan va sug'urtalanuvchining sug'urta shartnomasi tuzishini tasdiqlovchi hujjat. Ushbu hujjatda ko'rsatilgan muddat mobaynida sug'urta brokeri sug'urtalanuvchiga sug'urta polisini berishi shart. Chunki kovernota sug'urta kompaniyasi uchun yuridik kuchga ega bo'lgan hujjat hisoblanmaydi.

? Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Sug'urta fondi deganda nimani tushunasiz?
2. Sug'urta vositachilari bo'lib kimlar hisoblanadi?
3. Tibbiy sug'urta tushunchasiga sharh bering.
4. Mulkiy sug'urta nima?
5. Netto stavkasining mohiyatini tushuntirib bering.
6. Majburiy sug'urtaning o'ziga xos jihatlarini aytib bering.
7. Bosh polis nima?
8. Kvotali qayta sug'urtalash deganda nimani tushunasiz?
9. Sug'urta dalolatnomasi nima?
10. Sug'urta puli tushunchasini aytib bering.
11. Avariya komissari qanday vakolatga ega?
12. Adjusterning vazifalarini tushuntirib bering.

III BOB. SUG'URTA FAOLIYATINI AMALGA OSHIRISHNING HUQUQIY ASOSLARI

3.1. Sug'urta munosabatlarini tartibga solishda huquqning ahamiyati

Jamiyatda fuqarolar va ularning jamoasi o'z faoliyatlari jarayonida bir-birlari bilan tegishli ijtimoiy munosabatda bo'ladilar. Ushbu munosabatlarni bir qolipga solish uchun ularni tartibga keltirish zarur, ya'ni fuqarolar va tashkilotlarning hatti-harakat qilish doirasini belgilash zarur. Bayon etilganlar to'raligacha sug'urtaga ham taalluqlidir. Sug'urta ijtimoiy-iqtisodiy qonuniyat sifatida huquqiy tomondan mustahkamlanishni talab etadi. Sug'urta fondini tashkil etish va undan foydalanish jarayonida paydo bo'ladigan munosabatlar huquqiy tartibga solinadi.

Sug'urta sohasida vujudga keladigan huquqiy munosabatlar fuqarolik-huquqiy munosabatlar tarkibiga kiradi. Bunday munosabatlar fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquqiy holatini, mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarning, shartnoma majburiyatlarini, shuningdek, mulkiy hamda shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi.

Sug'urta sohasidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlar quyidagi yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

- fuqarolar va sug'urta tashkilotlari o'rtasida shakllanadigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar;
- sug'urta tashkilotlari o'rtasida yuzaga keladigan o'zaro munosabatlar;
- fuqarolar va maxsus davlat organlari o'rtasida paydo bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar;
- sug'urta tashkilotlari va maxsus vakolatli davlat organi o'rtasida paydo bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar.

Fuqarolar va sug'urta tashkilotlari o'rtasida paydo bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar tegishli shartnoma qoidalariga asoslanadi. Bunda, bir tomondan, sug'urta tashkilotining fuqaro oldida, ikkinchi tomondan, fuqaroning sug'urta tashkiloti oldidagi

burch va majburiyatlari paydo bo'ladi. Ya'ni, tuzilgan shartnomaga ko'ra, fuqaro o'z vaqtida sug'urta mukofotini to'lashi shart. Sug'urta hodisasi ro'y berganda esa sug'urta tashkiloti sug'urta shartnomasida qayd etilgan shart va muddatlarda sug'urta qoplamasi (summasini) fuqaroga to'lab berishi lozim. Ko'rinib turibdiki, shartnoma — fuqarolik-huquqiy hujjati sifatida tomonlarning o'zaro munosabatini huquqiy tartibga soladi.

Sug'urta tashkilotlarining bir-birlari o'rtasida paydo bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar sug'urta pulini va qayta sug'urta qilish bilan bog'liq tuzilgan shartnomalar doirasida shakllanadi. Amaldagi qonun hujjatlariga ko'ra, sug'urta tashkiloti moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, binobarin, sug'urtalanuvchilar oldida o'z majburiyatini bajarishini ta'minlash maqsadida sug'urta pulida ishtirok etishi yoxud boshqa sug'urta tashkilotlari yoki ixtisoslashgan qayta sug'urta tashkilotlari bilan shartnomaviy munosabatlarga kirishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 959-moddasida «Sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchi o'z zimmasiga olgan sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lash xavfi uning tomonidan to'liq yoki qisman boshqa sug'urtalovchida (sug'urtalovchilarda) u bilan tuzilgan qayta sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urtalanishi mumkin», deb alohida qayd etilgan.

Qayta sug'urta qilish shartnomasiga nisbatan, agar qayta sug'urta qilish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, Fuqarolik kodeksining tadbirkorlik xavfini sug'urta qilish borasida qo'llanishi lozim bo'lgan qoidalarini tatbiq etiladi. Qayta sug'urta qilish shartnomasini tuzgan sug'urta shartnomasi (asosiy shartnoma) bo'yicha sug'urtalovchi keyingi shartnomada sug'urta qildiruvchi hisoblanadi.

Fuqarolar va maxsus davlat organlari o'rtasida paydo bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar maxsus vakolatli davlat organining sug'urtalanuvchilar bo'lgan fuqarolarning qonuniy manfaatlarini himoya etish bilan bog'liqdir. Amaliyotda shunday holatlar bo'ladiki, sug'urta tashkiloti sug'urtalanuvchiga sug'urta hodisasi tufayli ko'rilgan zararni qoplashdan asossiz voz kechishi mumkin. Bunday paytda o'z manfaatlarini huquqiy himoya etish

maqsadida sug'urtalanuvchi maxsus vakolatli davlat organiga murojaat etishi mumkin.

Sug'urta tashkilotlari va maxsus vakolatli davlat organi o'rtasida paydo bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar qonun hujjatlari asosida tartibga solinadi. Maxsus vakolatli organing sug'urta tashkilotlariga nisbatan paydo bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlari O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi va «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonunda o'z aksini topgan. Maxsus vakolatli davlat organi qonunda belgilangan tartibda sug'urta tashkilotlarining faoliyatini nazorat etib boradi. Zaruriyat bo'lganda sug'urtalanuvchilarning manfaatini himoya etish maqsadida undan sug'urta faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyani chaqirib olish huquqiga ega.

Sug'urtani huquqiy tartibga solish davlat tomonidan sug'urta munosabati qatnashchilarining hatti-harakatini huquqiy me'yorlari vositasida amalga oshiriladi. Jismoniy va yuridik shaxslarning mulkiy huquqlarini oldindan ko'rib bo'lmaydigan turli risklardan sug'urtaviy himoya qilish uchun ko'pchilik shaxslar tomonidan tashkil etiladigan maxsus fond hisobidan amalga oshiriladigan sug'urta faoliyati jarayonida paydo bo'ladigan ijtimoiy munosabatlar mavjud. Ushbu munosabatlarni tartibga soladigan me'yorlar yig'indisiga sug'urta huquqi deyiladi.

3.2. Sug'urta faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar

Sug'urta faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlarini ikki turga bo'lish mumkin:

- sug'urta faoliyatini tartibga soluvchi maxsus qonunlar;
- sug'urta faoliyatini tartibga soluvchi umumiy qonunlar.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 2002-yilning 5-aprelida qabul qilingan va shu yilning 28-mayida amaliyotga joriy etilgan «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonuni hamda 2008-yil 21-aprelda qabul qilingan «Transport vositalari egalaring fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash to'g'risida»gi qonuni sug'urta faoliyatini tartibga soluvchi maxsus qonunlar hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, sug'urta munosabatlarida ishtirok etuvchi tomonlarning qonuniy manfaatlarini himoya etish maqsadida 1993-yil Oliy Majlis «Sug'urta to'g'risida»gi qonunni qabul qilgan edi. O'tgan yillar mobaynida mazkur qonunga ikki marta qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritildi. Tabiiyki, bu qonun o'sha paytda mavjud bo'lgan iqtisodiy jarayonlarni hisobga olgan holda ishlab chiqilgan va amaliyotga joriy etilgan. Boshqacha so'z bilan aytganda, ushbu qonun sug'urta munosabatlari qatnashchilari uchun biroz yumshatilgan holatda amal qilgan. Jumladan, unda sug'urta tashkilotlari tugatilgan taqdirda ularning sug'urtalanuvchilar oldidagi majburiyatlarini bajarish tartibi to'liq yoritilmagan. Shuningdek, bu qonunda qonunchilik talablarini buzganlik uchun tomonlarning javobgarligi o'z aksini topmagan hamda davlat sug'urta nazorati organining sug'urta tashkilotlariga nisbatan ta'sir qilish imkoniyati keskin chegaralangan edi.

Bayon etilgan holatlar mamlakatimiz iqtisodiy taraqqiyotining hozirgi bosqichi talablarini hisobga olgan holda, amaldagi «Sug'urta to'g'risida»gi qonunni yangilash va takomillashtirish zaruriyatini keltirib chiqardi. Shuni e'tiborga olib, 2002-yilning 4–5-aprel kunlari bo'lib o'tgan ikkinchi chaqiriq Oliy Majlisning sakkizinchi sessiyasida «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi yangidan ishlab chiqilgan qonun loyihasi deputatlar tomonidan atroflicha muhokama qilindi va qabul qilindi.

Ma'lumki, sug'urta sohasini huquqiy tartibga soluvchi 2002-yil aprel oyigacha amalda bo'lgan qonun «Sug'urta to'g'risida» deb ataladi. Holbuki, biz fikr-mulohaza yuritmoqchi bo'lgan qonunning nomi esa «Sug'urta faoliyati to'g'risida» deb nomlanadi va shubhasiz, bu holat diqqatimizni o'ziga jalb etdi. Ko'pchilik muhtaram talabalarimizda haqli savol tug'ilishi mumkin: sug'urta va sug'urta faoliyati tushunchalari o'rtasida farq bormi? Savolga javoban biz mutaxassislar aytamizki, farq bor. Sug'urtaning mohiyatini oddiy til bilan ifodalaydigan bo'lsak, oldindan ko'rib bo'lmaydigan har xil hodisalar ro'y berishi oqibatida yuridik va jismoniy shaxslar ko'radigan zararlarni sug'urta tashkiloti tomonidan qoplash bilan bog'liq munosabatdir. Shuni esdan chiqarmaslik lozimki, sug'urta tashkiloti o'z xizma-

tini mijozlarga tegishli haq — sugʻurta mukofoti toʻlash evaziga koʻrsatadi. Sugʻurtalovchi mijozlardan kelib tushgan sugʻurta mukofotlari hisobidan maqsadli pul jamgʻarmalarini tashkil etadi va bu jamgʻarma mablagʻlari faqat sugʻurta hodisalari tufayli koʻrilgan zararlarni qoplaydi. Eʼtibor bergan boʻlsangiz, sugʻurta munosabatlarida ikkita tomon ishtirok etmoqda: sugʻurta tashkiloti (sugʻurtalovchi) va yuridik hamda jismoniy shaxslar (sugʻurtalanuvchilar). Endi sugʻurta faoliyati tushunchasiga kelsak, qonunda taʼkidlanishicha, u sugʻurta bozori professional ishtirokchilarining sugʻurtani amalga oshirish bilan bogʻliq faoliyatidir. Sugʻurta bozorining professional ishtirokchilari faqatgina sugʻurtalovchi va sugʻurtalanuvchidan iborat emas. Unda qayta sugʻurtalovchilar, qayta sugʻurtalanuvchilar, sugʻurta brokerlari va agentlari ham ishtirok etadi.

Yangi qonunning eʼtiborga molik tomonlaridan biri, unda, aniqroq aytadigan boʻlsak, uning 4-moddasida sugʻurtalovchilarning sugʻurtani amalga oshirish bilan bevosita bogʻliq boʻlmagan tadbirkorlik faoliyati bilan shugʻullanishlari mumkin emasligi qayd etilgan. Qayd etish joizki, sugʻurta faoliyati ham tadbirkorlikning bir koʻrinishidir. Mamlakatimizda iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonlari kechayotgan va tadbirkorlik harakatlari keng yoʻl ochilayotgan bir paytda, tadbirkorlik tizimining muhim boʻgʻinlaridan boʻlgan sugʻurtalovchilar uchun bunday cheklovning qonun yoʻli bilan belgilanishiga sabab nima? Oʻtgan yillar tajribasi shundan dalolat beradiki, koʻpgina sugʻurta tashkilotlari «sugʻurtalovchi» niqobi ostida turli tijorat operatsiyalarini, xususan, savdo-vositachilik ishlarini amalga oshirganlar. Yuridik va jismoniy shaxslarni sugʻurta qilish hisobiga kelib tushgan sugʻurta mukofotlari, qoidaga koʻra, sugʻurta qoplamalarini toʻlashga moʻljallangan zaxira jamgʻarmalarini tashkil etishga sarflanmasdan, balki sugʻurta faoliyati bilan bogʻliq boʻlmagan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishga sarflangan holatlar ham boʻlgan. Sugʻurtaning eng asosiy tamoyillaridan biri — sugʻurtalovchilarning oʻz zimmalariga olgan majburiyatlarini bajarishni taʼminlaydigan sugʻurta zaxiralari ega boʻlishidir. Taassufki, baʼzi sugʻurtalovchilar bunday zaxiralarni shakllantirmaganliklari

oqibatida murakkab moliyaviy holatni boshidan kechirganligi sir emas. Ayniqsa, bu ko'p ming sonli sug'urtalanuvchilar uchun noqulay vaziyatni vujudga keltirishi mumkin.

«Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonunning diqqatga sazovor joylaridan yana biri, uning 10-moddasida sug'urta tashkilotlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibining aniq ko'rsatib qo'yilganligidir. Ma'lumki, qonun hujjatlariga muvofiq, aksiyadorlik jamiyati shaklida tashkil etilgan sug'urta tashkilotlari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida davlat ro'yxatiga olinganlar. Ammo uzoq vaqt, aniqrog'i, 1998-yilning birinchi yarmigacha sug'urta faoliyatini tartibga solish vakolati berilgan davlat sug'urta nazorati organining tashkil etilmaganligi va ilgari Adliya vazirligida davlat ro'yxatiga olingan tashkilotlarning faoliyati hech kim tomonidan nazorat qilinmaganligi oqibatida yangi tashkil etilgan sug'urta tashkilotlarini davlat ro'yxatiga olishda muammolar paydo bo'lgan.

«Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonun 29 ta moddadan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 52-bobi sug'urtaviy huquqiy munosabatlarga bag'ishlangan bo'lib, unda jami 47 ta modda mavjud. Kodeks sug'urta tashkilotlari bilan sug'urtalanuvchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solsa, «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonun sug'urta tashkilotlari va davlat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi.

3.3. Sug'urta faoliyatini qonunosti hujjatlari bilan tartibga solish

Qonunosti hujjatlariga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va farmoyishlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlari, vazirliklar va idoralarning normativ hujjatlari kiradi.

Mustaqillik davrida sug'urta faoliyati bilan bog'liq bir qancha Prezident farmonlari qabul qilingan. Ulardan biri 1995-yilning 26-iyulida tashkil etilgan «Madad» sug'urta agentligi faoliyati bilan bog'liq Prezident farmonidir. Ushbu farmonga ko'ra, agentlikning faoliyat yo'nalishlari ko'rsatilgan hamda uni 3 yil muddatga daromad (foyda) solig'i to'lashdan ozod etilganligi ta'kidlangan. Shu

yerda qayd etish kerakki, «Madad» sug'urta agentligini tashkil etish bilan bog'liq Prezident farmonining ijrosini ta'minlash uchun Vazirlar Mahkamasi tegishli qaror qabul qilgan.

Shu bilan bir qatorda, 1997-yil 18-fevralda «O'zbekinvest» eksport-import milliy sug'urta kompaniyasi, 1997-yilning 25-fevralida esa «O'zagrosug'urta» davlat-aksiyadorlik sug'urta kompaniyasini tashkil etish bo'yicha Prezident farmonlari qabul qilingan. Bu farmonlarda qayd etilgan kompaniyalar 5 yil muddatga daromad (foyda) solig'i to'lashdan ozod etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2002-yil 31-yanvarda «Sug'urta bozorini yanada erkinlashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» farmon qabul qildi. Bu farmonning sug'urta xizmatlari sohasidagi erkinlashtirish jarayonini yanada rivojlantirish va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, respublikada sug'urta bozorini taraqqiy ettirishning iqtisodiy omillarini kuchaytirish, sug'urta tashkilotlarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash hamda ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlash maqsadida qabul qilinganligini alohida ta'kidlash joiz. Shuningdek, farmonda 2002-yilning 1-fevralidan boshlab, mulkchilik shakllaridan qat'iy nazar, sug'urta tashkilotlarining 3 yil muddatga daromad (foyda) solig'i to'lashdan ozod qilinishi va buning natijasida bo'shaydigan mablag'larni aniq maqsadni ko'zlagan holda mazkur tashkilotlarning moddiy-texnika bazasini rivojlantirishga, mintaqalarda keng tarmoqli agentlik shoxobchalarini tashkil etishga, kadrlar tayyorlash va ularni qayta tayyorlashga, shu jumladan, chet elda tayyorlash va qayta tayyorlashga yo'naltirilishi aniq belgilab qo'yilgan.

Shunisi e'tiborliki, soliq olishdan bo'shaydigan mablag'larni tarkibida davlat ulushi bo'lgan sug'urta tashkilotlari ustav jamg'armalarini ko'paytirishga yo'naltirish chog'ida mazkur mablag'lar davlatga tegishli ulush miqdoriga qo'shib hisoblanadi. 2002-yilning 1-fevralidan boshlab to'rt yil mobaynida sug'urta tashkiloti tugatilgan yoki u sug'urta faoliyatini to'xtatgan hollarda daromad (foyda) solig'ining summasi ushbu farmonga muvofiq berilgan butun imtiyozli davr uchun to'liq miqdorda undirib olinadi.

Farmonda belgilab qo'yildiki, yuridik shaxslarning ixtiyoriy sug'urta turlari bo'yicha sarf-xarajatlari daromad (foyda) solig'ini hisob-kitob qilish chog'ida qonunchilikda belgilangan me'yorlar doirasida soliqqa tortiladigan baza hisobidan chegirib tashlanadi. 2002-yilning 1-fevralidan boshlab xo'jalik yurituvchi subyektlar xaridorlarga xizmat qiladigan banklarning kafolatlari yoki eksport shartnomalarining siyosiy va tijorat tavakkalchiliklaridan sug'urta polisi mavjud bo'lgan taqdirda oldindan haq olmasdan va akkreditiv ochmasdan erkin almashtiriladigan valutaga tovarlar (ishlar, xizmatlar)ni eksport qilishlari mumkin.

3.4. Sug'urta faoliyati klassifikatorining tarkibi va uning tasdiqlanishi

Sug'urta faoliyati klassifikatori – sug'urtalovchilar hamda sug'urta brokerlari sug'urta faoliyatini litsenziyalash jarayonida ularning faoliyat yo'nalishlarini belgilashda huquqiy asos bo'lib xizmat qiladigan me'yoriy hujjatdir. Sug'urta faoliyati klassifikatorida keltirilgan klasslar yordamida sug'urtalovchilarning sug'urta xizmat turlari bo'yicha sug'urta shartnomalari tuziladi.

Sug'urta xizmatlarini ko'rsatish ikki xil yo'l bilan amalga oshiriladi:

- ixtiyoriy;
- majburiy.

Sug'urta faoliyati klassifikatorida ikkala turda amalga oshiriladigan sug'urta turlari ham mavjud bo'lib, ular javobgarlik sug'urtasi, mulkiy sug'urta va hayot sug'urtasiga bo'linadi.

Mamlakatimiz sug'urta kompaniyalari tomonidan amalga oshiriladigan sug'urta turlari bo'yicha klassifikator ham 2002-yil 27-noyabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Sug'urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 413-sonli qarorining 1-ilovasi – «Sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlarining sug'urta faoliyatini litsenziyalash to'g'risida»gi nizomga 1-ilova sifatida sug'urta faoliyati klassifikatori tasdiqlangan.

Mazkur sug'urta faoliyati klassifikatorining qabul qilinishi sug'urta kompaniyalari uchun sug'urta faoliyatini amalga oshirishda asos hisoblanadi. Sug'urta kompaniyalari sug'urta faoliyati

uchun litsenziya olishda Moliya vazirligi tomonidan qo'yiladigan talablarda ham faoliyat yuritmoqchi bo'lgan sug'urta xizmatlari bo'yicha sug'urta shartomlaridan nusxa taqdim etilishi shart hamda arizada sug'urta klasslari nomlari ham keltiriladi. Keltirilgan sug'urta turlari bo'yicha boshqa talablar ham o'rnatilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 27-noyabrdagi «Sug'urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 413-sonli qarorining 1-ilovasi «Sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlarining sug'urta faoliyatini litsenziyalash to'g'risida»gi nizom haqida bo'lib, uning 1-ilovasida sug'urta faoliyati klassifikatorining tarkibi hamda tarmog'i keltirilgan.

Sug'urta faoliyati klassifikatori

1. Hayotni sug'urta qilish tarmog'i

Klass tartib raqami	Klassning nomi	Mazmuni va sug'urta qilish shartlari bo'yicha talablar
1-klass	Hayot va annuitetlar	Quyidagi hollarda sug'urta summolari to'lash bo'yicha sug'urtalovchining majburiyatlarini nazarda tutuvchi, bir yildan ortiq muddatga amal qiluvchi hayotni sug'urta qilishning jami turlari: — sug'urta qilinuvchining sug'urta muddati tamom bo'lgungacha yoki sug'urta shartnomasida belgilangan yoshgacha yashashi; — sug'urta qilinuvchining vafot etishi; shuningdek, sug'urta shartnomasi amal qilishi davridagi joriy to'lovlar (annuitetlar), III klass bundan mustasno
2-klass	Nikoh va tug'ilish	Nikohga kirishda yoki bola tug'ilganda sug'urta summasi to'lanishini ta'minlovchi, bir yildan ortiq muddatga amal qiluvchi hayotni sug'urta qilishning jami turlari
3-klass	Hayotni uzoq muddatli sug'urta qilish	Umrbod renta to'lanishi bilan birgalikda hayotni sug'urta qilishning jami turlari

1	2	3
4-klass	Sog'liqni sug'urta qilish	Ko'rsatib o'tilgan sug'urta davri kamida besh yildan kam bo'lmagan muddatga yoki sug'urta qilinuvchining pensiya yoshiga yetguniga qadar belgilanishi sharti bilan baxtsiz hodisa yoki muayyan turdagi baxtsiz hodisa yoki kasallik yoki kasallanish tufayli qattiq shikastlanish natijasida mehnatga layoqatlikni yo'qotganda sug'urta summolari to'lanishini ta'minlovchi hayotni sug'urta qilishning jami turlari. Bunda shartnomada ko'rsatilgan sug'urta davri sug'urtalovchi tomonidan bir tomonlama tartibda bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi mumkin emas.

2. Umumiy sug'urta tarmog'i

Klass tartib raqami	Klassning nomi	Mazmuni va sug'urta qilish shartlari bo'yicha talablar
1	2	3
1-klass	Baxtsiz hodisalar-dan ehtiyot shart sug'urta qilish	Quyidagi hollarda: a) baxtsiz hodisa yoki muayyan turdagi baxtsiz hodisa natijasida sog'liqning qattiq shikastlanishi, yoxud; b) baxtsiz hodisa yoki muayyan turdagi baxtsiz hodisa natijasida vafot etgan taqdirda, yoxud; d) kasallik yoki muayyan turdagi kasallik natijasida mehnat qobiliyatini yo'qotish, shu jumladan, ishlab chiqarishda jarohatlanish va kasb kasalliklari, biroq 2- va 4-klass bo'yicha sug'urta shartnomalarini istisno qilgan holda, sug'urta qilingan shaxsga sug'urta ta'minotining belgilab qo'yilgan pul summasi yoki pul kompensatsiyasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning jami turlari

1	2	3
2-klass	Kasallik-dan ehtiyot shart sug'urta qilish	Sug'urta ta'minotining belgilab qo'yilgan pul summasi to'lanishini yoki kasallik yoki sog'liqning izdan chiqishi munosabati bilan sug'urta qildiruvchining pul kompensatsiyasi (yoki uning ham, buning ham kombi-natsiyasi)ni ta'minlovchi sug'urtaning jami turlari, biroq hayotni sug'urta qilish tar-moqlarining 4-klassi bo'yicha shartnoma-larni istisno qilgan holda
3-klass	Yerusti transport vositalarini sug'urta qilish	Transport vositalari, o'ziyurar mashina va mexanizmlar, harakatlanadigan temiryo'l tar-kibi bundan mustasno, yo'qotilganda yoki shikastlanganda sug'urta qoplamasi to'lani-shini ta'minlovchi sug'urtaning jami turlari
4-klass	Harakat-lanadigan temiryo'l tarkibini sug'urta qilish	Harakatlanadigan temiryo'l tarkibi yo'qotil-ganda yoki shikastlanganda sug'urta qopla-masi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning jami turlari
5-klass	Aviatsiya sug'urtasi	Havo kemasi, havo kemasining mashina asbob-uskunolari, jihozlari, inventari, ehti-yot qismlari yo'qotilganda yoki shikastlan-ganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning jami turlari
6-klass	Dengiz sug'urtasi	Dengiz va ichki daryo kemalari, kema-larning mashina asbob-uskunolari, asbob-uskunolari, inventari, ehtiyot qismlari yo'qotilganda yoki shikastlanganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'ur-taning jami turlari
7-klass	Yo'ldagi mol-mulkni sug'urta qilish	Transportning har xil turlari bilan tashishda yuklar, bagaj va boshqa mol-mulk yo'qo-tilganda yoki shikastlanganda sug'urta qop-lamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urta-ning jami turlari

1	2	3
8-klass	Mol-mulkni olovdan va tabiiy ofatlardan sug'urta qilish	Yong'in, portlash, bo'ron, dovul, jala, ko'chki, tuproqning cho'kishi, yemirilish, yerosti suvlari, sel, yashin urishi, zilzila, yadro energiyasi ta'siri natijasida mol-mulk (3- va 7-klasslarda ko'rsatilganlar bundan mustasno) yo'qotilganda yoki shikastlanganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning jami turlari
9-klass	Mol-mulkni zarardan sug'urta qilish	8-klassda ko'rsatilmagan do'l, qalin qor yog'ishi yoki qattiq sovuq tushishi, buzib kirib o'g'irlik qilish va boshqa voqealar natijasida mol-mulk (3- va 7-klasslarda ko'rsatilgandan boshqa) yo'qotilganda yoki shikastlanganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning jami turlari
10-klass	Avtofuqarolik javobgarligini sug'urta qilish	Yerusti transport vositalari va boshqa o'ziyurar mashinalar va mexanizmlardan foydalanish oqibatida, tashuvchilarning javobgarligi ham shu jumla ga kiradi, uchinchi shaxslarga (jismoniy va yuridik shaxslarga) zarar yetkazilgan taqdirda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning jami turlari
11-klass	Aviatsiya sug'urtasi doirasidagi javobgarlikni sug'urta qilish	Havo kemasidan foydalanish oqibatida, aviatashuvchilarning javobgarligi ham shu jumla ga kiradi, uchinchi shaxslarga (jismoniy va yuridik shaxslarga) zarar yetkazilgan taqdirda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning jami turlari
12-klass	Dengiz sug'urtasi doirasida javobgarlikni sug'urta qilish	Dengiz va ichki kemalardan foydalanish oqibatida, dengiz tashuvchisining javobgarligi ham shu jumla ga kiradi, uchinchi shaxslarga (jismoniy va yuridik shaxslarga) zarar etkazilgan taqdirda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urta turlari jami

1	2	3
13-klass	Umumiy fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish	10-, 11- va 12-klasslarda ko'rsatilmagan tavakkalchiliklar oqibatida uchinchi shaxslar (jismoniy va yuridik shaxslar) oldida fuqarolik javobgarligi paydo bo'lgan taqdirda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning jami turlari
14-klass	Kreditlarni sug'urta qilish	Sug'urta qildiruvchining debitori nochorligi (bankrotlik) yoki debitorning sug'urta qildiruvchi oldidagi qarzlarni qaytarish majburiyati bajarilmasligi (nochorlikdan tashqari) natijasida sug'urta qildiruvchi zarar ko'rganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning jami turlari
15-klass	Kafillikni (kafolatlarini) sug'urta qilish	Sug'urta qildiruvchining o'ziga berilgan kafolatni bajarishi majburiyati natijasida sug'urta qildiruvchi zarar ko'rganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning jami turlari
16-klass	Boshqa moliyaviy tavakkalchiliklardan sug'urta qilish	Quyidagi hollarda: a) sug'urta qildiruvchining biznesi (xo'jalik faoliyati) uzilib qolishi yoki sug'urta qildiruvchi tomonidan amalga oshirilayotgan biznes (xo'jalik faoliyati) ko'lami kamayishi natijasida sug'urta qildiruvchi zarar ko'rganda; b) oldindan nazarda tutilmagan xarajatlar natijasida sug'urta qildiruvchi zarar ko'rganda (17-klassda ko'rsatilgandan tashqari); d) shartnomalar tuzilishi va bajarilishi bilan bog'liq faoliyatni amalga oshirish natijasida mazkur darajaning a) va b) bandlarida ko'rsatilgandan boshqa nobudgarchiliklarga uchraganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning jami turlari
17-klass	Huquqiy himoya qilish bilan bog'liq xarajatlarni sug'urta qilish	Sud muhokamasi bilan bog'liq ko'rilgan xarajatlar natijasida sug'urta qildiruvchi zarar ko'rganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning jami turlari

? Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Sug'urta huquqining ahamiyatini aytib bering.
2. Sug'urta munosabatlarini tartibga soluvchi umumiy qonunlarni aytib bering.
3. Sug'urta sohasida vujudga keladigan huquqiy munosabatlarni aytib bering.
4. Sug'urta faoliyatini tartibga soluvchi maxsus qonunlarni aytib bering.
5. Sug'urta faoliyatini tartibga soluvchi qonunosti hujjatlarini aytib bering.
6. Sug'urta faoliyati klassifikatori qaysi me'yoriy hujjat asosida tasdiqlangan?
7. Hayotni sug'urtalash tarmog'iga oid klasslarni aytib bering.
8. Umumiy sug'urta tarmog'iga oid klasslarni aytib bering.
9. «Sug'urta faoliyati to'g'risda»gi qonun qachon qabul qilingan?
10. O'zbekiston Respublikasi Fuqorolik kodeksining qaysi bobi sug'urta faoliyatini tartibga solishga bag'ishlangan?

IV BOB. SUG'URTADA TARIF SIYOSATI

4.1. Sug'urta tarifi tushunchasi

Risklar transferini, funksional mazmun-mohiyatiga ko'ra, o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan sug'urta xizmatlarini tashkil etish hamda ularni ko'rsatish sa'y-harakatlari majmuasi, deb ta'kidlash mumkin. Mazkur faoliyatning asosiy maqsadi iqtisodiyot subyektlarining talablariga ko'ra ularni sug'urta risklaridan himoyasini ta'minlashga qaratilgandir. Bu jarayonda risklar yuz berishi oqibatida ko'rilishi ehtimol bo'lgan zararlarni qoplashda sug'urta tizimi barqarorligini ta'minlashning ahamiyati ortmoqda.

Shunga ko'ra, risklar transferida tariflarni optimal darajada belgilash sug'urta tizimi barqarorligini ta'minlashning muhim omili sifatida qaralmoqda.

Risklar transferida tariflarni belgilash qator uslubiyatlarga, xususan, ehtimollik nazariyasiga binoan sug'urtachilarda shakllantirilgan ma'lumotlar bazasiga asoslangandir.

Xususan, tariflarni belgilashda har bir shartnoma bo'yicha quyidagi:

- sug'urta hodisasi yuz berishi ehtimoli;
- sug'urta mukofotining o'rtacha kattaligi;
- to'lanishi ehtimol bo'lgan sug'urta qoplamasining o'rtacha summasi kabi omillar e'tiborga olinadi.

Risklar transferi bo'yicha tariflarni aniqlash uslubiyatlarida obyektlarning o'ziga xosligi to'liq aks etmagan. Shuni ta'kidlash kerakki, tariflarni belgilashda unga ta'sir etuvchi qator omillar qat'iy e'tiborga olingan uslubiyatning samarasi kutilgan darajada bo'lishi mumkin. Xususan, bunday uslubiyat:

- sug'urta obyektlarini tasniflash (guruhlash);
- har bir guruhning o'ziga xos tomonlarini aniqlashtirish;
- o'ziga xos xususiyatlarni son jihatdan baholash uslubiyatini ishlab chiqish;
- har bir guruh obyektlarining umumiy tomonlarini aks ettirgan ma'lumotlar bazasini shakllantirish;

– tariflarni hisoblashning dasturiy ta'minotini yo'lga qo'yish kabi bir qator sa'y-harakatlarni amalga oshirishni talab etadi.

Sug'urta faoliyatida zararlilik ko'rsatkichilari o'zgarishi sug'urtachining sug'urtalanuvchilardan undirgan mukofotlari summasi jamlashi va ularni investitsiyalar bozorida joylashtirishi jarayonidagi vositachi sifatidagi roli bilan ham izohlanadi.

Investitsion faoliyatdan olingan foyda summasi sug'urta kompaniyasining tarif siyosatiga ta'sir etuvchi muhim omil sanaladi. Qayd etish lozimki, sug'urta operatsiyalaridan ko'rilgan zararni investitsiya faoliyatidan olingan foyda hisobidan subsidiya qilinishiga bo'lgan munosabat ham turlichadir. Xususan, bunday faoliyat, bir tomondan, mablag'lar taqchilligida raqobatga mos bo'lgan tarif siyosatini yuritish uchun aynan investitsiyalar bozorida qulay konyunkturaning yuzaga kelishi hisobiga zaxirani talab darajasida shakllantirish imkoniyatini yuzaga keltirsa, boshqa tomondan, aynan shunday faoliyatdan olingan daromad hisobiga texnik natijalarni tenglashtirish uchun sug'urta fondidan jalb etiladigan mablag'lar yetarli darajada bo'lishini ta'minlovchi omil sifatida qarayotganligini ham qayd etib o'tish lozimdir. Mazkur holat sug'urtachining o'z javobgarligiga qabul qilgan risk bo'yicha nazorati sustlashuvining omili bo'lmasligi lozim.

Hozirga qadar, sug'urta amaliyotida majburiyatlar hajmi, erkin aktivlarning tuzilishi va bahosi, moliyaviy kafillik ta'minlanganligi, sug'urta portfelinings ratsional shakllanishi bilan bog'liq bo'lgan risklar taqsimoti, sug'urta zaxiralari shakllantirilishi borasida yagona bir kontsepsiya ishlab chiqilmagan. Shu bois, sug'urta tashkilotlari bu muammolarni empirik tarzda hal etishga majbur bo'lmoqdalar.

Har qanday sug'urta turi bo'yicha tariflar hisob-kitobi (aktuar hisob-kitoblar)da aniq sug'urta obyektining qiymati hisoblab chiqiladi. Umuman, aktuar hisob-kitoblar yordamida sug'urta xizmatini hamda sug'urtachi tomonidan sug'urtalanuvchiga ko'rsatiladigan xizmatining qancha turishi aniqlanadi.

Sug'urtani amalga oshirish xarajatlarini hisoblash «aktuar kalkulyatsiya» (actuary) deb ataladi. Uning yordamida shartnoma bo'yicha sug'urta mukofotlari hamda sug'urtachining ish yuritish

xarajatlari summasi, ya'ni mazkur xizmat tannarxi hisoblab chiqiladi. Sug'urta faoliyatida aktuar hisob-kitoblarning o'ziga xos tomonlari ham mavjud va ular quyidagi holatlarda namoyon bo'ladi:

- baholanayotgan riskning doimo ehtimollik xarakteriga ega bo'lishi;

- ayrim yillarda umumiy qonuniyatga zid turkum tasodifiy hodisalar yuz berishi, ularning ta'siri, o'z navbatida, sug'urta tashkilotidan talab etiladigan sug'urta qoplamasi to'lovi summasining sezilarli o'zgarishini taqozo etishi;

- sug'urtachi tomonidan ko'rsatilayotgan xizmat tannarxi sug'urta munosabatlari yig'indisidan keltirilib chiqarilishi;

- sug'urtachi ixtiyorida bo'ladigan maxsus zaxirani ajratish, uning optimal hajmini aniqlash talab etilishi;

- sug'urta shartnomalari ko'rsatkichlarini (inglizcha «storno») bashorat qilish hamda ular bo'yicha ekspert bahosi talab etilishi;

- qarz (ssuda) foizlari me'yorlarini va aniq vaqt oralig'ida ularning o'zgarish an'alarini tadqiq etish taqozo etilishi;

- sug'urta hodisasi bilan bog'liq holda to'liq yoki qisman zararlar yuzaga kelishi hamda ular kattaligining kenglik va vaqtda taqsimlanishiga maxsus jadvallar yordamida o'zgartirishlar kiritish talabining namoyon bo'lishi;

- ekvivalentlik tamoyiliga amal qilish, ya'ni sug'urta mukofotlari va sug'urta tashkiloti tomonidan tarif davrida ko'rsatilayotgan sug'urta ta'minoti o'rtasida o'zaro tenglik o'rnatilishining taqozo etilishi;

- umumiy sug'urta doirasida risklarni aniqlashtirish va ularni guruhlash talab etilishi kabilar.

Sug'urta to'lovlari hajmining hisob-kitoblari aynan bir mamlakat, alohida bir hududning o'ziga xos tomonlarini inobatga olgan holda, shuningdek, risk yuz berishi ehtimolining vaqt va kenglikdagi xilma-xilligi asosida aniqlanadi. Masalan, sug'urtalangan obyektlar soni 100 ta, har bir obyekt bo'yicha sug'urta summasi 2 mln so'm bo'lsa, risk ehtimoli 2 foiz darajasida ($0,02 \times 100 \times 2$ mln so'm) hamda zarar sug'urta summasiga teng yoki undan katta bo'lganida, mazkur umumiy sug'urta doirasidagi bu sug'urta turi

bo'yicha yillik sug'urta qoplamasi, ya'ni netto-stavka aynan 4 mln so'mni tashkil etadi.

Aniqlangan sug'urta qoplamasini sug'urtalangan obyektlar soniga bo'lsak, umumiy sug'urta zaxirasiga har bir sug'urtalanuvchi tomonidan to'lanishi kerak bo'lgan sug'urta mukofoti 40 ming so'm ($0,02 \times 2$ mln so'm) ekanligi aniqlanadi. Har bir sug'urtalanuvchi aynan shuncha sug'urta mukofotini to'lashi kerak. Sug'urta summasining birligi sifatida 1000, 100 yoki 1 so'm olinishi mumkin.

Tarif stavkasi yordamida har bir sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urta shartnomasi bo'yicha to'lashi kerak bo'lgan sug'urta mukofoti aniqlanadi. Buning uchun shartnomada qayd etilgan sug'urta summasi tarif stavkasiga ko'paytiriladi. Masalan, tarif stavkasi har 100 so'mdan 2 so'm darajasida belgilangan bo'lsa, shartnoma bo'yicha sug'urta summasi 5 mln so'mga teng bo'lganda, sug'urta mukofotining kattaligi quyidagicha aniqlanadi:

$$(2 \text{ so'm} \times 5 \text{ mln so'm}) : 100 \text{ so'm} = 100\,000 \text{ so'm}.$$

Sug'urta tarifi stavkasi sug'urta summasiga nisbatan foizlarda belgilanadi. Uning to'g'ri hisoblab chiqilishi muhimdir. Sug'urtachi sug'urta tarifi asosida undirilgan sug'urta mukofotlari hisobidan o'z zimmasiga olgan majburiyatlarini to'liq hajmda bajarilishini ta'minlaydi, ya'ni sug'urta faoliyatini amalga oshirish xarajatlarini qoplaydi.

Sug'urta risklari sezilarli darajada kam yuz bergan yoki sug'urta hodisasi oqibatida ko'rilgan zarar ko'lami katta bo'lmagan yillar hisobiga sug'urtachining daromad (foyda) olish ehtimoli ortadi. Shuni ham nazarda tutish lozimki, aniq natijalar hisob-kitobida hisobot davri davomida xabar qilingan, ammo sug'urta qoplamasi amalga oshirilmagan zarar sug'urta tashkiloti faoliyatining moliyaviy ko'rsatkichlariga ham sezilarli ta'sir etadi.

Sug'urta tarifining risk yuz berishi ehtimoliga nisbatan yuqori darajada ko'rsatilishi, bir tomondan, mijoz bilan sug'urta shartnomasi tuzilmay qolishiga sabab bo'lsa, ikkinchi tomondan, sug'urtachining sug'urta bozoridagi raqobatbardoshligiga ham salbiy ta'sir etadi. Va, aksincha, tarif stavkasining past darajada

belgilanishi sug'urtachi mablag'larining taqchilligini keltirib chiqarishi oqibatida, sug'urtalanuvchi ko'rgan zararining sug'urta qoplamasi amalga oshirilmay qolinishiga olib kelishi mumkin, ammo bunday holat amaliyotda deyarli uchramaydi.

4.2. Sug'urta tarif stavkasining tuzilishi va tarkibi

Sug'urta mukofotlarining stavkalari tarif davri uchun hisoblab chiqiladi, ya'ni tarif hisoblari asosida belgilangan davr uchun ekvivalentlik ta'minlanadi. Shunday qilib, har qanday sug'urta turi bo'yicha tarif stavkasi brutto-stavka sifatida qaraladi va u ikki qismdan: netto-stavka (sug'urta qoplamasi to'lovlari uchun zaxira summasi) va sug'urtachining faoliyat yuritish xarajatlaridan (odatda, u «yuk» deb ataladi) iborat bo'ladi. Brutto-stavkada bu ikkala qismning nisbati, ularning mohiyatidan kelib chiqib, turlicha foizlarda belgilanishi mumkin. Netto-stavka brutto-stavkaning asosini tashkil etadi va uning hissasiga, sug'urta turiga qarab, 60–95 foizgacha ulush to'g'ri kelishi mumkin. «Yuk» hisobiga esa, shunga mos ravishda, odatda, 5–40 foiz ulush belgilanadi.

Sug'urta shartnomasi bo'yicha qancha sug'urta turi sug'urtalanayotgan bo'lsa, netto-stavka ham shuncha qismdan iborat bo'ladi. Masalan, hayotni aralash sug'urtalash bo'yicha netto-stavka belgilangan davrgacha yashaganligi uchun, o'lim holati yuz berganligi uchun, mehnat faoliyatini yo'qotish holati uchun kabi netto-stavkalardan tashkil topadi.

«Yuk»da sug'urta ishini olib borish xarajatlari aks etadi. U quyidagi qismlarni o'z ichiga oladi:

- ma'muriy-xo'jalik xarajatlari (uning asosini tashkilot shtatidagi xodimlarga to'lanadigan maoshlar summasi tashkil etadi);
- sug'urta polislarini joylashtirganligi uchun haqlar;
- sug'urta agentlari, menejerlar uchun haqlar.

To'lov shakllari, odatda, brutto-stavka yoki «yuk»ka nisbatan foizlarda aniqlanadi. Foiz to'lovlaridan tashqari rag'batlantirishlar ham amalga oshirilishi mumkin.

Umumiy sug'urta qilish tarmog'i klasslari bo'yicha «yuk» sug'urta ishini yuritish xarajatlaridan tashqari ogohlantirish zaxira-

siga ajratmalar qilish va rejalashtirilgan foyda summalarini ham o'zida aks ettiradi. Brutto-stavkani hisoblashda, dastlab netto-stavka aniqlab olinadi, so'ngra unga «yuk» (odatda, brutto-stavkaga nisbatan foizlarda) qo'shib hisoblanadi. Brutto-stavka quyidagicha aniqlanadi:

$$MS = \frac{NS}{100 - Yu(\%)},$$

bu yerda, MS – brutto-stavka; NS – netto-stavka; Yu(%) – yuk (foizlarda ifodalanadi).

Majburiy sug'urta turlari bo'yicha tariflar me'yoriy hujjatlar bilan o'rnatilsa, ixtiyoriy sug'urtada esa sug'urtachi tomonidan mustaqil ravishda aniqlanadi.

Tarifni aniqlash uslubiyati, tarif stavkasi va uning dastlabki ma'lumotlar manbasi, netto-stavka va «yuk» ulushlari ko'rsatilgan holda tarif hisob-kitoblari maxsus vakolatli davlat organiga taqdim etiladi. Mazkur organ tomonidan ruxsat berilganidan so'ng sug'urta tashkiloti o'zi hisoblab chiqqan sug'urta tarifini qo'llash huquqiga ega bo'ladi. Har bir sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta tarifining hajmi sug'urta obyektini tavsiflovchi qator holatlarni hisobga olgan holda tomonlarning o'zaro kelishuviga ko'ra belgilanadi.

Umumiy sug'urta qilish tarmog'i klasslari bo'yicha tarif stavkasini aniqlashda netto-stavka hisob-kitobi muhim hisoblanadi. Aynan uning hisobidan sug'urtalanuvchilar ko'rgan zararining qoplama to'lovlari amalga oshirilishi nazarda tutiladi.

Sug'urta tashkiloti mukofot undirilishi hisobiga sug'urta hodisasi yuz berishi oqibatida sug'urtalanuvchi ko'rgan zararni qoplash uchun yetarli miqdordagi summani jamlab olishi muhimdir. Masalan, har yili sug'urtaga qabul qilingan 1000 xonadondan 6 tasi butunlay yonib ketishi hodisasi ro'y beradi, deb faraz qilsak, har bir xonadonning bahosi 1 mln so'm bo'lsa, bu holatda sug'urtachi ($1 \text{ mln} \times 6$) 6 mln so'm miqdoridagi pul fondiga ega bo'lishi talab etiladi. Bu sug'urta qoplamasi summasini sug'urtalangan obyektlar soniga bo'lish orqali har bir sug'urtalanuvchiga to'g'ri keladigan ($6 \text{ mln so'm} : 1000 = 6 \text{ ming so'm}$) sug'urta mukofoti

aniqlanadi. Aynan shu summa aniq bir sug'urta obyektini uchun hisoblab chiqilgan netto-stavkadir.

O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan sug'urta tashkilotlari tomonidan netto-stavkani hisoblash amaliyotda birmuncha murakkabroqdir¹. Negaki, sug'urtalangan obyektning (bir qismi yoki batamom) zarar ko'rganligi darajasi, sug'urta hodisalari (yong'in, suv toshqini va boshqa) sonining yillar bo'yicha tafovuti, shuningdek, boshqa qator dalillarni ehtimollikka asoslanib bashorat qilish va hisobga olish kerak bo'ladi. Mol-mulk (bino, uy hayvonlari, qishloq xo'jaligi ekinlari)ning turli sug'urta hodisalari (yong'in, kasalliklar, sovuq va shu kabilar) yuz berishi oqibatida, zarar ko'rishi yoki halokatga uchrashi ehtimoli turlichadir. Shundan kelib chiqib, obyektlarning shartnomada qayd etilishi nazarda tutilayotgan sug'urta hodisalaridan sug'urtalash bo'yicha tarif stavkalari ham turlicha belgilanishi mumkin.

Netto-stavka ikki qismdan — sug'urta summasining zararlilik ko'rsatkichi va risk «yuki»dan shakllantiriladi. Sug'urta summasining zararlilik ko'rsatkichi — eng katta ehtimollikka ko'ra, sug'urtalangan obyektlar summasining to'langan sug'urta qoplamasi summasi nisbatidan kelib chiqadi. Masalan, bir avtomobilning narxi 10 mln so'm, uni ta'mirlash 3 mln so'm, yo'l halokati hodisasi doimiylik koeffitsiyenti (DAN ma'lumotiga ko'ra) 0,2 bo'lsa, sug'urta summasining zararlilik ko'rsatkichi ($SSZK = 3 \text{ mln so'm} : 10 \text{ mln} \times 0,2 \times 100 = 6 \text{ so'm yoki } 6\%$) 6 foizni tashkil etadi.

Risk qoplamasi to'lovining kattaligi sug'urta hodisasi yuz berishi ehtimolligi darajasiga bog'liq bo'ladi. Risk bo'yicha sug'urta mukofoti uning yuz berish ehtimolligining vaqt va kenglikdagi holatidan keltirib chiqariladi. Hayot sug'urtasi tarmog'ida risk ehtimoli mijozlar jinsi va yoshiga ko'p jihatdan aloqador bo'lsa, umumiy sug'urta tarmog'ida esa nisbatan doimiy risk mavjuddir. Ammo ma'lum vaqt oralig'ida risk kattaligi o'zgarishi ham kuzatiladi.

¹ Xuddi Yevropa mamlakatlaridagi kabi sug'urtachilar ishtirokidagi sug'urta kompaniyalari assotsiatsiyalari va maxsus (masalan, «Assamlee Pleniére des Sociéetes d'Assurances Dommages» kabi) texnik tashkilotlar tomonidan sug'urta «mahsulot»larini ko'rilishi ehtimol bo'lgan zararlar bo'yicha ishonchli darajada tarifikatsiyalash kabi faoliyat O'zbekistonda yo'lga qo'yilganicha yo'q.

? Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Sug'urtada trif siyosati deganda nimani tushunasiz?
2. Sug'urta tarif siyosatiga ta'sir etuvchi omillarni aytib bering.
3. Sug'urta tarif stavkasi kim tomonidan belgilanadi?
4. Sug'urta tarif stavkasining tarkibiy tuzilishini aytib bering.
5. Sug'urta tariflarini belgilash har bir shartnoma bo'yicha qanday amalga oshiriladi?
6. Aktuar hisob-kitoblar deganda nimani tushunasiz?
7. Brutto-stavka deganda nimani tushunasiz?
8. Netto-stavka necha qismdan iborat?
9. Majburiy sug'urtada sug'urta ta'riflar qanday belgilanadi?
10. Sug'urta ta'rifida «yuk» qancha miqdorni tashkil qiladi?

V BOB. SUG'URTA BOZORI VA UNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH

5.1. Sug'urta bozori tushunchasi va uning ishtirokchilari

Har bir bozorda sotuvchi va xaridor bo'ladi hamda ular o'rtasida tegishli tovarlar (xizmatlar) ayirboshlanadi. Xuddi shunday, sug'urta bozorida ham sotuvchi (sug'urtalovchi) va xaridor (potensial sug'urtalanuvchi) ishtirok etadi. Bu yerda potensial sug'urtalanuvchi tushunchasini qanday izohlash mumkin, degan o'rinli savol tug'ilishi mumkin. Gap shundaki, basharti, potensial sug'urtalanuvchini to'g'ridan-to'g'ri sug'urtalanuvchi, deb atasak katta xatoga yo'l qo'ygan bo'lamiz. Negaki, amaldagi qonunlarga muvofiq, sug'urta kompaniyalari bilan bevosita shartnoma tuzgan, fuqarolik salohiyatiga ega bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslarga sug'urtalanuvchilar deyiladi. Aksincha, sug'urta «mahsulotini» sotib olishga ehtiyoji bor, ammo hali sug'urtalovchilar bilan tegishli sug'urta munosabatlariga kirishmagan shaxslar potensial sug'urtalanuvchilar deb ataladi. Endi, sug'urtalovchilar haqida gapiradigan bo'lsak, sug'urtalovchi — bu mamlakat hududida sug'urta faoliyatini amalga oshirish huquqi berilgan hamda sug'urtalash o'zi uchun asosiy faoliyat turi hisoblangan yuridik shaxslardir. Ko'rinib turibdiki, sug'urta kompaniyasi tegishli faoliyat yuritishi uchun vakolatli davlat organining litsenziyasiga ega bo'lishi va sug'urtaga bog'liq bo'lmagan operatsiyalar bilan shug'ullanmasligi zarur.

Sug'urtalovchilar bozorga o'zlarini ishlab chiqargan o'ziga xos mahsuloti — sug'urta xizmatini taklif etadilar. Ushbu xizmatlar yuzlab, minglab sug'urta kompaniyalari tomonidan sotilishi mumkin. O'z-o'zidan, bu holat sug'urta bozorida potensial mijozlarni jalb etish uchun sug'urta kompaniyalari o'rtasida raqobatning kuchayishiga olib keladi va «mahsulot»ning sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Eng asosiysi, potensial sug'urtalanuvchi har tomonlama o'zining talabini qondiradigan «mahsulot»ga ega

bo'ladi. Bayon etilganlar quruq gap emas, balki bugungi kunda iqtisodiy taraqqiy etgan mamlakatlar bozorida ro'y berayotgan oddiy haqiqatdir.

Sug'urta bozorining mohiyatini chuqurroq anglab olish uchun kundalik hayotimizdan oddiy bir misol keltirsak maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'zimiz yoki bolalarimizga kiyim-kechak sotib olish uchun buyum bozoriga boramiz. Aytaylik, birorta kiyim, aniqrog'i, ko'ylak sotib olmoqchimiz. Bozorda ko'ylakning truli xili mavjud, baholari ham, narxi ham turlicha. Biz, albatta, sifati yaxshisini va arzonini sotib olamiz. Sug'urta bozorida ham aynan shu jarayon yuz beradi.

Sug'urta kompaniyasi o'z mahsulotini bozorda sotar ekan, zimmasiga katta mas'uliyat olganligini unutmasligi kerak. Chunki sug'urtalovchi ozgina sug'urta mukofoti evaziga yirik miqdordagi riskni qabul qilib oladi va sug'urta hodisasi ro'y berganda zimmasidagi sug'urta qoplamasini to'lashi shart. Shu o'rinda, biz sug'urta kompaniyasiga murojaat qilishni istagan yoki muayyan sug'urta xizmatiga ehtiyoj sezgan shaxslarga sug'urta shartnomasini tuzishdan oldin sug'urta kompaniyasining moliyaviy ahvoli, balansi bilan albatta tanishib chiqishlarini maslahat beramiz.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, boshqa tovarlar va xizmatlar kabi sug'urta xizmatining ham bahosi talab va taklif asosida paydo bo'ladi hamda bu baho o'zining pastki va yuqori chegaralariga ega. Sug'urta tushumlarining miqdori sug'urta to'lovlari va sug'urta tashkilotlari xarajatlari miqdoriga teng bo'lishi sug'urta bahosining pastki chegarasini bildiradi. Bunday sharoitda sug'urta kompaniyasi asosiy faoliyatdan foyda ololmaydi. Ko'p hollarda sug'urta bozoridagi keskin raqobat, sug'urta tashkilotlarining potentsial mijozlarni jalb etish maqsadida tarif stavkalarini kamaytirishga majbur etadi. Chet mamlakatlarda, sug'urtalovchilar sug'urta faoliyatidan zarar ko'rganda, bu zarar investitsiyadan keladigan daromad hisobidan qoplanadi.

Sug'urta xizmati bahosining yuqori chegarasi talab hajmi va bank foizining miqdori bilan aniqlanadi. Sug'urta xizmatining

ma'lum bir turiga yetarli darajada talab mavjud bo'lganda, sug'urta tashkiloti mazkur xizmat bahosini yuqori darajada saqlab turishi mumkin. Lekin vaqt o'tishi bilan bozorda sug'urta xizmati ko'rsatish turlarining ko'payishi bilan o'z-o'zidan tarif stavkalari kamayadi.

5.2. Sug'urta bozorining turlari va ularga umumiy tavsifnoma

Sug'urta bozori hududiy joylashuviga ko'ra, xalqaro, mintaqaviy va milliy sug'urta bozorlariga bo'linadi. Milliy sug'urta bozori biron-bir mamlakat hududidagi sug'urta muassasalarini va ularning faoliyatini o'z tarkibiga oladi. Jahondagi eng yirik milliy sug'urta bozori Amerika Qo'shma Shtatlaridir. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda yig'iladigan sug'urta tushumlarining 43 foizdan ortig'i AQSH hissasiga to'g'ri keladi. Bu yerda hayotni sug'urta qiluvchi 2600 dan ortiq va boshqa umumiy turdagi sug'urta xizmatlarini ko'rsatuvchi 3800 ta kompaniya faoliyat ko'rsatmoqda. Ulardan ba'zi birlari dunyo sug'urta bozorida ham oldingi o'rinlardadir.

Mintaqaviy sug'urta bozori deganda savdo, iqtisodiy va boshqa jihatlardan o'zaro yaqin munosabatda bo'lgan bir nechta mamlakatlarning ichki bozori tushuniladi. Yevropa Ittifoqining sug'urta bozori yirik mintaqaviy bozordir.

Xalqaro sug'urta bozori sifatida dunyo miqyosida sug'urta faoliyatini olib boruvchi alohida mamlakatlarning ichki bozori tushuniladi. Jumladan, hozirgi vaqtda Yaponiya sug'urta bozorining xalqaro darajada muhim o'rni bor va keyingi o'n yillikda Yaponiya sug'urtachilari dunyo bozorida yetakchilik qilib kelishmoqda.

Sug'urta bozorlari hududiy bo'linish bilan bir qatorda sug'urta turlariga ko'ra ham xilma-xil bo'lishi mumkin. Iqtisodi rivojlangan mamlakatlar amaliyotida sug'urta bozori ikkiga bo'linadi: 1) hayotni sug'urta qilish bilan bog'liq sug'urta xizmatlari bozori; 2) umumiy sug'urta xizmatlari bozori.

5.3. Sug'urta bozori infratuzilmasining sug'urta bozori rivojlanishidagi ahamiyati

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy islohotlar sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilmoqda. Bu jarayonda sug'urta faoliyati ham rivojlanib, ravnaq topmoqda. Sug'urta instituti bozor infratuzilmasining tarkibiy qismi sifatida uning rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Shu nuqtayi nazardan, sug'urta faoliyatida risklar transferi ham, o'z navbatida, bozor infratuzilmasining rivojlanganlik darajasiga bog'liqdir.

Shu o'rinda, «infratuzilma» tushunchasi iqtisodiy ilmiy lug'atlarda turlicha: masalan, «asosiy ishlab chiqarish sohalari va aholiga xizmat ko'rsatuvchi iqtisodiy tarmoqlar yig'indisi» yoki «ma'lum tarmoqqa xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqaruvchi va noishlab chiqaruvchi tarmoqlar majmuasi» kabi ma'nolarda qo'llanilishini qayd etish mumkin. Xususan, sug'urta bozori infratuzilmasining mazmun-mohiyatini ochib berishda iqtisodiyot subyektlarining samarali faoliyat yuritishi uchun kafolatli shart-sharoit yaratuvchi faoliyat turlari majmuasi nazarda tutiladi. Ma'lumki, sug'urta mahsuloti sotilishining o'ziga xos jihatlari mavjud va bu jarayon:

- sug'urta riski haqida axborot to'plash va uni aniqlashtirish;
- sug'urta shartnomasini imzolash va uning amal qilishini ta'minlash kabi bosqichlarni o'z ichiga oladi.

Sug'urta faoliyatida risklar transferining mazkur bosqichlari o'ziga xos bilimni talab etadi. Ayni vaqtda obyektiv va subyektiv sabablarga ko'ra, ma'lum qisqa davr oralig'ida talab etilayotgan mutaxassis kompaniyaning shtatlar birligiga kiritilishi iqtisodiy jihatdan samarasiz hisoblanishi ham mumkin. Shuning uchun kompaniya o'z faoliyatida, odatda, boshqa soha mutaxassislari xizmatidan foydalanadi. Demak, ta'kidlash mumkinki, sug'urta bozori infratuzilmasi uning professional ishtirokchilari va boshqa soha mutaxassislari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar sifatida sug'urta faoliyatida risklar transferining samaradorligini ta'minlovchi omil sanaladi.

Sug'urta bozori infratuzilmasining o'ziga xosligidan kelib chiqib, shuni qayd etish mumkinki, uning tarkibiga sug'urta

vositachilari, sug'urtachilar uyushmasi, avariya komissari, syur-veyer, aktuariy, sug'urta auditori, maxsus ixtisoslashgan maslahatchilar hamda baholovchi firmalar kabi subyektlar kiradi. Shu o'rinda, London sug'urta bozori infratuzilmasi tarkibiga sug'urta anderrayterlari ham kiritilganligini qayd etish mumkin.

O'zbekiston sug'urta bozorida aktuariy o'ziga xos o'ringa ega. Masalan, aktuariy sug'urta xizmatlari narxini aniqlashda qatnashuvchi subyekt sanaladi. Bunda, u katta sonlar va ehtimollik qonunlari, shuningdek, statistik ma'lumotlardan foydalanadi. Rivojlangan mamlakatlarda sug'urta tashkilotlari aktuariy faoliyatisiz sug'urta xizmatlariga iqtisodiy asoslangan narxlarning belgilanishini ta'minlay olmaydi. Aktuariy sug'urta faoliyatini strategik rejalashtirish, sug'urta sohalari, klass (tur)lari, shuningdek, kompaniya bo'yicha sug'urta portfeli tarkibi va sifatining tahlili kabi jarayonlarda ishtirok etadi. Ayrim davlatlarda sug'urta tashkilotining hisoboti uning vakolatli shaxslaridan tashqari aktuariy tomonidan ham tasdiqlanishi talab etiladi.

Sug'urta bozori infratuzilmasining yana bir asosiy subyekti bu avariya komissaridir. U sug'urta hodisasi yuz berganidan so'ng shartnoma shartlariga muvofiq amalga oshiriladigan faoliyatda ishtirok etadi. Ta'kidlash mumkinki, avariya komissari sug'urta tashkiloti bilan tuzgan shartnomasi asosida faoliyat yuritadi. U sug'urta tashkilotining vakili sifatida sug'urta hodisasi oqibatida zarar ko'rgan mulkni ko'rikdan o'tkazadi, uning ko'lami va sabablarini aniqlaydi hamda avariya sertifikatini tuzadi. Ba'zi mamlakatlarda sug'urta tashkiloti tomonidan avariya komissariga ma'lum limit doirasida yo'qolgan mulkni qidirish xarajatlarini amalga oshirish huquqi ham berilishi mumkin.

Mamlakatimizda aksariyat hollarda sug'urta tashkilotining o'zi yoki hodisaning turiga qarab tegishli tashkilot (yo'l patrul xizmati, baholovchi tashkilot va boshqa)lar tomonidan avariya komissarining vazifasi bajarilmoqda. Bu holat, albatta, sug'urta xizmatining sifatiga o'z ta'sirini o'tkazmoqda.

Keyingi yillarda O'zbekiston sug'urta bozori jadal sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Mazkur jarayonda avariya komissari faoliyatining yo'lga qo'yilishi va rivojlantirilishi turli subyektlarning sug'urtaga bo'lgan ishonchlari ortishiga omil bo'ladi.

Sug'urta bozori infratuzilmasida avariya komissari bilan «yonmayon» surveyer va dispasherlar kabi subyektlar ham faoliyat ko'rsatadi. Syurveyer — bu maxsus ekspert bo'lib, u sug'urta obyektlarini sug'urta tashkiloti so'roviga asosan ko'rikdan o'tkazuvchi subyekt sanaladi. U sug'urtalanuvchi tomonidan obyektni ko'rikdan o'tkazish uchun jalb etilishi ham mumkin. Ta'kidlash lozimki, uning avariya komissari bilan o'zaro o'xshash hamda o'ziga xos farqli tomonlari ham mavjud. Bundan tashqari, syurveyerning ixtisoslashganlik darajasi, odatda, avariya komissariga nisbatan yuqori sanaladi. Shuning uchun avariya komissari ham ba'zan syurveyer xizmatidan foydalanadi.

Sug'urta bozorida avariya komissari va syurveyer bilan birgalikda dispasher ham faoliyat ko'rsatishi mumkin. Mazkur faoliyat dengiz sug'urtasi bilan bog'liqligi sababli asosan dengizbo'yi davlatlarida rivojlangan. Mol-mulk yoki boshqa obyektlar dengiz orqali manzilga yetkazilishi jarayonida yuz berishi ehtimol bo'lgan turli risklardan sug'urtalanadi. Ma'lumki, dengiz transportida bir necha subyektlarning mol-mulki yuklangan hamda ular sug'urtalangan bo'lishi mumkin. Dengizda sug'urta hodisasi yuz berishi oqibatida mulklarning zararlanishi umumiy avariya deb nomlanadi.

Umumiy avariya holatida har bir mulk egasi qancha zarar ko'rganligini aniqlash lozim bo'ladi. Aynan shunday faoliyatni dispasher amalga oshiradi, hamda u ko'rilgan zararni hisoblash va uni xolisona taqsimlash bilan shug'ullanuvchi mutaxassis hisoblanadi. Zararning hisobi bo'yicha tuzilgan hujjat dispasha deb nomlanadi.

Sug'urta bozori infratuzilmasida sug'urta vositachilari professional ishtirokchilar sifatida o'ziga xos o'rinni egallaydi. Ular sug'urtachi va sug'urtalanuvchi o'rtasida vositachilik faoliyatini amalga oshirish borasida muhim subyektlar hisoblanadi. Sug'urta vositachilarining tarkibiga sug'urta agentlari, sug'urta va qayta sug'urta brokerlari kabi subyektlar kiradi. Xususan, sug'urta agenti bu sug'urta tashkilotining nomidan yoki uning topshirig'iga binoan sug'urta shartnomasining tuzilishi va uning ijro etilishini tashkil etuvchi yuridik yoki jismoniy shaxsdir. Sug'urta brokeri esa sug'urtalanuvchining nomidan yoki uning topshirig'iga asosan

shartnomani tuzish va uning amal qilishi bilan bog'liq faoliyatni amalga oshiruvchi yuridik shaxs hisoblanadi. Sug'urta vositachilari sug'urta mahsulotini sotish bo'yicha maxsus tizimga ega bo'lib, sug'urta bozorining o'ziga xos infrastrukturasini tashkil etadi.

Sug'urtachilar uyushmasi unga a'zo bo'lgan subyektlarning manfaatlariga xizmat qilish maqsadida (masalan, 1985-yildan boshlab faoliyat ko'rsatayotgan Britaniya sug'urtachilar assotsiatsiyasi singari) tashkil etilishi mumkin bo'lgan sug'urta bozori infratuzilmasining muhim tarkibiy qismi sanaladi. Mazkur uyushma (assotsiatsiya)ning vazifasi keng ko'lamli bo'lib, u sug'urta sohasiga oid bilimlarni ommalashtirish, maxsus bukletlar, statistik ma'lumotlarni nashr etish kabi yo'nalishlarda faoliyat ko'rsatadi.

Sug'urta bozori infratuzilmasida auditorlik tashkilotlari ham o'ziga xos o'ringa ega. O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 26-mayda qabul qilingan «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi qonuniga muvofiq, sug'urta tashkilotlari ham auditorlik tekshiruvidan o'tishlari majburiy qilib belgilab qo'yilgan. Auditorlik tekshiruvi sug'urta tashkilotining so'roviga asosan amalga oshiriladi. Uning natijasiga ko'ra, auditor sug'urta tashkilotining moliyaviy ahvoli yuzasidan o'z xulosasini beradi. Mazkur xulosada sug'urta tashkilotining moliyaviy holati aks ettiriladi. Sug'urta tashkiloti auditor taqdim etgan xulosadan kelib chiqib, o'zining moliyaviy holatini yaxshilash strategiyasini ishlab chiqadi hamda uni amalga oshiradi.

Sug'urta faoliyati o'ziga xos xususiyatlarga ham ega bo'lib, maxsus (masalan, tijorat banklari buxgalteriyasi kabi) buxgalteriya hisobini yuritish tartibini ishlab chiqishni talab etadi.

Shuni qayd etish lozimki, sug'urta faoliyatini tekshiruvchi auditor bu soha yuzasidan maxsus bilimga ega bo'lmasa, tomonlar o'rtasida kelishmovchilik yuzaga kelishi mumkin. Shu sababdan, sug'urta faoliyatini rivojlantirishda uning o'ziga xos bo'lgan buxgalteriya hisobini yuritish muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagilardan tashqari, maxsus ixtisoslashgan maslahatchilar ham sug'urta bozori infratuzilmasining subyekti sifatida faoliyat yuritishlari mumkin. Mazkur subyektlar jumlasiga ixtisos-

lashgan va keng qamrovli maslahat byurolari, advokatlik hamda baholovchi firmalarni kiritish mumkin. Shu o'rinda ta'kidlash mumkinki, mamlakatimizda maslahatchilik xizmatining rivojlanganlik darajasi hozirda yuqori emas va mazkur mutaxassislar sug'urta faoliyatida deyarli ishtirok etishmayapti.

O'zbekistonda sug'urta kompaniyalari tomonidan to'lanadigan sug'urta mukofotlari umumiy summasi yildan-yilga ortib bormoqda. Kelgusi yillarda bu ko'rsatkichning yanada ortishi kutilmoqda. Bular O'zbekiston sug'urta bozorining jadal sur'atlar bilan rivojlanib borayotganidan dalolat beradi. Mamlakatimizda sug'urta bozorini yanada rivojlantirish uning xizmatlari ko'lamini kengaytirishni hamda ularning sifatini oshirishni taqozo etadi.

Xalqaro tajribani o'rganish shuni ko'rsatmoqdaki, bozor infratuzilmasi sug'urta bozori infratuzilmasini shakllantirish bilan bir butunlikda kechadigan jarayondir. O'zbekistonda sug'urta bozori infratuzilmasining shakllantirilishi birmuncha o'zgacha tarzda kechmoqda.

Sug'urta bozori infratuzilmasida alohida mustaqil faoliyat ko'rsatishi lozim bo'lgan sug'urta vositachilari, auditorlari, sug'urta obyektlarini baholovchi (ekspert)lar hamda boshqa subyektlar, xorijiy amaliyotdagidan farqli ravishda, mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan sug'urta tashkilotlarining o'ziga birlashtirilgan. Garchi, sug'urta bozori infratuzilmasining rivojlanishi sust kechayotgan bo'lsada, sug'urta tashkilotlarining o'z infratuzilmasini rivojlantirishga bo'lgan harakatlari ko'zga tashlanmoqda. Xususan, bu borada «O'zbekinvest» EIMSKning yetakchi bo'layotganini, uning qoshida «Sug'urta olami» nomli sug'urta biznesini o'qitish va «Innovatsiya va sug'urta xizmatlarini rivojlantirish» markazlari, «O'zbekinvest Eksiminform» marketing hamda «O'zbekinvest Assistans» servis agentliklari, «O'zbekinvest Sarmoyalari» investitsion kompaniyasi, shuningdek, boshqa sho'ba korxonalar samarali faoliyat ko'rsatayotganligini qayd etish mumkin.

Sug'urta bozori infratuzilmasini shakllantirish va uning subyektlari faoliyatining me'yoriy-huquqiy bazasini takomillashtirish O'zbekistonda sug'urta bozori taraqqiyotini yangi rivojlanish bosqichiga olib chiqadi. Xususan, mamlakatimizda sug'urtachilar

uyushmasini tashkil etish, aktuariy, syurveyer kabi subyektlarning faoliyatini yo'lga qo'yish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ta'kidlash joizki, bu jarayon sug'urta bozori infratuzilmasi subyektlarining alohida ixtisoslashuvini hamda ularning faoliyatini o'zaro muvofiqlashtirishni taqozo etadi.

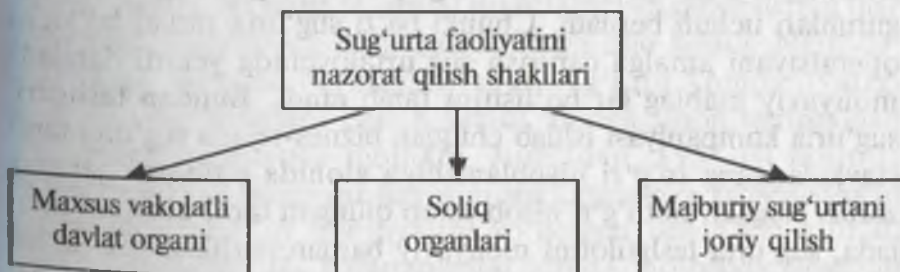
5.4. Sug'urta faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning obyektiv zarurligi va nazorat qilish shakllari

Sug'urta tashkilotlarining faoliyati boshqa turdagi xo'jalik subyektlari faoliyatidan keskin farq qiladi. Chunki ular ishlab chiqarish uzluksizligini ta'minlashda va sug'urta hodisalari ro'y berganda yetkazilgan zararni qoplash uchun xizmat qiladilar. Bu holat sug'urtachilar zimmasiga alohida mas'uliyat yuklaydi va shuning uchun ular davlat tomonidan nazorat ostiga olinmog'i zarurdir.

Sug'urta faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish shakllari. Sugurta faoliyatini davlat tomonidan nazoratga olishni shartli ravishda uchga bo'lish mumkin (1-chizma).

Xorijiy mamlakatlar tajribasining ko'rsatishicha, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarning barchasida sug'urta bozori davlatning vakolatli idoralari tomonidan tartibga solib boriladi.

Masalan, Buyuk Britaniyada sug'urta ishini Savdo va sanoat departamenti, Yaponiyada Moliya vazirligining sug'urta bo'limi, AQSHda esa maxsus sug'urta komissariatlari nazorat qilib boradi. Davlat, bunday nazorat ishini olib borar ekan, avvalo, mam-

1-chizma. Sug'urta faoliyatini nazorat qilish shakllari.

lakatning sug'urta sohasiga taalluqli qonunlariga hamda boshqa me'yoriy hujjatlariga asoslanadi. Sug'urta va qayta sug'urtalash kompaniyalari, sug'urtaga ixtisoslashgan vositachilar davlat sug'urta nazoratining obyektlari hisoblanadi.

Sug'urta bozorini davlat tomonidan tartibga solish turli shakllarda, xususan, maxsus qonunlar qabul qilish, soliq solish, alohida hukumat qarorlari bilan majburiy sug'urtalashni joriy qilish va vakolatli sug'urta nazorati xizmatini tashkil etish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Sug'urta bilan shug'ullanuvchi tashkilotlarga litsenziyalar (ruxsatnomalar) berish sug'urta nazorati xizmatining eng asosiy vazifalaridan biridir. Litsenziya berish jarayonida sug'urta nazorati sug'urtachining bo'lajak faoliyatini dastlabki tekshiruvdan o'tkazadi. Ya'ni, nizom jamg'armasi va o'z mablag'larining holati hamda bu mablag'larning tashkilot zimmasidagi majburiyatlariga o'zaro munosabati ko'rib chiqiladi. Sug'urta faoliyatiga litsenziya berishning zaruriyati sug'urtaning o'z mohiyatidan kelib chiqishini unutmazlik kerak. Chunki sug'urta tashkiloti sug'urta hodisasi yuz bergan vaqtda sug'urtalanuvchiga shartnomada ko'rsatilgan mablag'ni o'z vaqtida to'lashi lozim. Sug'urta faoliyatini nazorat qiluvchi organning bu boradagi ishlari nafaqat sug'urtalanuvchilar manfaatiga mos tushadi, balki butun davlatning manfaatlari yo'lida ham xizmat qiladi.

E'tirof etish lozimki, bugungi kunda mamlakatda sug'urta faoliyati bilan shug'ullanish uchun litsenziya berish tartibi ishlab chiqilgan. Sug'urta tashkilotiga beriladigan litsenziya sug'urtalashning har bir turi yoki bir-biriga yaqin bo'lgan sug'urta turlari guruhlariga uchun beriladi. Chunki ba'zi sug'urta turlari bo'yicha operatsiyani amalga oshirish sug'urtalovchida yetarli darajada moliyaviy mablag'lar bo'lishini talab etadi. Bundan tashqari, sug'urta kompaniyasi ishlab chiqqan biznes-rejada sug'urta tarifi stavkalarining to'g'ri hisoblanishiga alohida e'tiborni qaratish zarur. Negaki, noto'g'ri hisob-kitob qilingan tarif, pirovard natijada, sug'urta tashkilotini moliyaviy barqarorsizlikka yoki to'lov qobiliyatining yomonlashuviga olib keladi. Nazarimizda, faqat sug'urta kompaniyalarini emas, balki qayta sug'urtalashga ixtisos-

lashgan tashkilotlar va vositachilik idoralarining ham faoliyatini litsenziyalashning kiritilishi katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Biz mamlakatimizda sug'urta bozorini davlat tomonidan tartibga solishni tashkil etish va uni takomillashtirish yo'llari haqida o'ylar ekanmiz, yaqin qo'shni mamlakatlar, xususan, Rossiya Federatsiyasida bu sohada olib borilayotgan ishlar haqida biroz to'xtasak, foydadan xoli bo'lmaydi.

Bugungi kunda, Rossiya Federatsiyasida 1500 dan ortiq sug'urta tashkiloti faoliyat ko'rsatmoqda va ularning aksariyati sug'urta faoliyatini nazorat qiluvchi Federal xizmatning litsenziyalariga ega. Sug'urta faoliyatini nazorat qiluvchi bu tashkilot 1992-yilda tashkil etilgan bo'lib, u Rossiya sug'urta bozorini tartibga keltirish bo'yicha yetarli tajribaga ega bo'ldi, o'nlab me'yoriy hujjatlar ishlab chiqdi. Ulardan eng muhimlari «Rossiya hududida faoliyat ko'rsatuvchi sug'urta tashkilotlariga litsenziyalar berish tartibi», «Sug'urta zaxiralarini joylashtirish tartibi» va hokazolardir. Mazkur tashkilot o'zining qattiqqo'lligi va boshqa harakatlari tufayli Rossiya ijtimoiy-iqtisodiy hayotida katta nufuzga egadir. Eng asosiysi, sug'urta nazorati xizmati har yili Rossiya hududida faoliyat ko'rsatayotgan sug'urta kompaniyalarining yetarli darajada kuchlilarini reyting asosida aniqlab, keng xalq ommasiga ma'lum qilib boradi.

O'zbekiston Respublikasining «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonuniga muvofiq, sug'urta tashkilotlari sug'urtalanuvchi oldidagi majburiyatini bajara olmay qolganda, davlat sug'urta nazorati xizmati, mijozlarning manfaatini ko'zda tutadigan choralar ko'rishi kerak. Bozorda ko'plab sug'urta tashkilotlari faoliyat ko'rsatadi, tabiiyki, bu holat potensial mijozlarni jalb qilish uchun ular o'rtasidagi raqobatning ham kuchayishiga olib keladi. Natijada, raqobatga bardosh bermagan ba'zi sug'urta kompaniyalari «sug'urta maydonidan» chiqib ketadi. Bunga jahon tajribasidan ham misollar keltirish mumkin. Jumladan, 1993-yil boshida AQSHda 103 ta fuqarolar hayotini sug'urtalashga ixtisoslashgan kompaniyalar to'lov qobiliyatini yo'qotgan deb e'lon qilindi. Qizig'i shundaki, bu kompaniyalar ichida moliyaviy jihatdan ishonchli bo'lgan «Ekzekyutiv Layf Inshuerans» kompaniyasi

ham bor bo'lgan. Mutaxassislar tomonidan uning aktivi bir necha milliard AQSH dollariga baholangan. Bu yerda, shunday o'rinli savol tug'ilishi mumkin. Xo'sh, xalqaro sug'urta bozorida kuza-tilgan yuqoridagidek holat ro'y bermasligi uchun, davlat qanday chora-tadbirlar ko'rishi mumkin?

Birinchidan, hukumat o'zining tegishli nazorat organi orqali, sug'urta kompaniyalari tomonidan «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni talablarining qat'iy bajarilishini, shu jumladan, sug'urta zaxiralarining to'g'ri joylanishini nazorat qilib borishi muhimdir. Ikkinchidan, endi shakllanayotgan O'zbekiston sug'urta bozoriga moliyaviy jihatdan mustahkam xorijiy sug'urta kompaniyalarining kirib kelishini tartibga solish kerak. Negaki, bu holat mahalliy sug'urta kompaniyalarining raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatib, ularning bankrot bo'lishiga olib kelishi mumkin.

Sug'urta tashkilotlari o'z zimmasiga olgan majburiyatlari hajmiga qarab, ma'lum foiz ajratish yo'li bilan markazlashgan sug'urta jamg'armasini tashkil etsalar, maqsadga muvofiqdir. Ushbu jamg'arma mablag'lari qiyin holatga tushib qolgan sug'urta tashkilotlariga beriladigan yoki ular bankrot deb e'lon qilinganda majburiyatlarini bajarishi uchun xizmat qiladi. Bizningcha, bu jamg'arma tashkil etilajak davlat sug'urta nazorati xizmati tomonidan, sug'urtalovchilar uyushmasi vakillarini jalb qilgan holda boshqarilishi lozim.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonunining 15-moddasida sug'urta faoliyatini litsenziyalash masalalari ko'rsatib o'tilgan. Sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlarining sug'urta faoliyati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan tartibda maxsus vakolatli davlat organi beradigan litsenziyalar asosida amalga oshiriladi.

Litsenziya sug'urtalovchiga hayotni sug'urta qilish sohasida yoxud umumiy sug'urta sohasida sug'urta faoliyatini amalga oshirish uchun beriladi. Hayotni sug'urta qilish sohasida sug'urta faoliyatini amalga oshirayotgan sug'urtalovchi umumiy sug'urta sohasida sug'urta faoliyatini amalga oshirishga haqli emas, umumiy sug'urta sohasining O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mah-

kamasi belgilaydigan ayrim turlari (klasslari) bundan mustasnodir. Umumiy sug'urta sohasida sug'urta faoliyatini amalga oshirayotgan sug'urtalovchi hayotni sug'urta qilish sohasida sug'urta faoliyatini amalga oshirishga haqli emas.

Litsenziyada sug'urtalovchi amalga oshirishni nazarda tutayotgan sug'urta turlari (klasslari) ko'rsatiladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Sug'urta xizmatlari bozorini yanada rivojlanlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» qaroriga asosan sug'urta faoliyati klassifikatori tasdiqlangan. Unda hayotni sug'urta qilish tarmog'i 4 ta klassdan, umumiy sug'urta tarmog'i 17 ta klassdan iborat ekanligi ko'rsatilgan.

Sug'urtalovchining litsenziyasi amal qilishining to'xtatib turilishi uning yangi sug'urta shartnomalari tuzishi taqiqlanishiga, shu jumladan, amaldagi sug'urta shartnomalari uzaytirilishining taqiqlanishiga sabab bo'ladi. Bunda sug'urtalovchi ilgari tuzilgan sug'urta shartnomalari bo'yicha o'z zimmasiga olgan majburiyatlarini belgilangan tartibda bajarishga majburdir. Litsenziyaning amal qilishi tugatilgan kundan e'tiboran besh kun ichida maxsus vakolatli davlat organi sug'urtalovchini tugatish to'g'risidagi ariza bilan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda sudga murojaat etishi shart.

Sug'urtalovchining ilgari amal qilgan boshqaruv organlarining vakolatlari to'xtatib turiladi va maxsus vakolatli davlat organi tomonidan tayinlagan sug'urtalovchining muvaqqat ma'muriyatiga o'tadi. Muvaqqat ma'muriyat sud qaror chiqargunga qadar bo'lgan davrda o'z faoliyatini amalga oshiradi. Sug'urtalovchi muvaqqat ma'muriyatining hisoboti maxsus vakolatli davlat organiga hamda sug'urtalovchini tugatish to'g'risida maxsus vakolatli davlat organining arizasi yo'llangan sudga taqdim etiladi. Sug'urtalovchining muvaqqat ma'muriyati o'z faoliyati davrida xarajat operatsiyalarini amalga oshirishga haqli emas, sug'urtalovchining boshqaruv xarajatlari (ma'muriy xarajatlari), sug'urtalovchiga tushayotgan pullarni hisobga yozish va ilgari tuzilgan sug'urta shartnomalari bo'yicha sug'urta hodisalari yuz berganda sug'urta tovonini (sug'urta pulini) to'lash bilan bog'liq hollar

bundan mustasnodir. Sug'urtalovchi muvaqqat ma'muriyatining ishlash tartibi maxsus vakolatli davlat organi tomonidan belgilanadi. Ushbu moddaning qoidalari sug'urtalovchining arizasiga binoan litsenziya bekor qilingan hollarga, shuningdek, uning muassislari (ishtirokchilari)ning yoki ta'sis hujjatlarida shunday vakolat berilgan sug'urtalovchining boshqaruv organi qaroriga binoan qayta tashkil etilishi yoxud tugatilishiga taalluqli emas.

Sug'urtalovchi ustav fondining kamida to'qson foizi muassislarning pul mablag'laridan shakllantiriladi. Sug'urtalovchining ustav fondini shakllantirish uchun kreditga, garovga olingan mablag'lardan va boshqa jalb qilingan mablag'lardan foydalanishga yo'l qo'yilmaydi. Sug'urtalovchining ustav fondi litsenziya olinadigan paytga qadar sug'urtalovchining muassislari tomonidan to'langan bo'lishi kerak.

5.5. Davlat sug'urta nazorati, uning funksiya va vazifalari

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlarining sug'urta faoliyatini litsenziyalash to'g'risida Nizom» tasdiqlandi. Unga ko'ra, sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlarining sug'urta faoliyatini litsenziyalash O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan amalga oshiriladi. Belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan yuridik shaxslar sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlarining sug'urta faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya talabgorlari bo'lishlari mumkin. Sug'urtalovchi va sug'urta brokerining sug'urta faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziyaning amal qilish muddati, qoidaga ko'ra, cheklanmaydi. Litsenziyaning amal qilishi litsenziya berilgan kundan boshlanadi.

Sug'urta tashkilotlari litsenziya olishlari uchun quyidagi talab va shartlarga javob berishlari zarur:

- O'zbekiston Respublikasining sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya qilish;
- sug'urta faoliyatini amalga oshirishda olingan axborotlarning qonun hujjatlari talablariga muvofiq maxfiyligini ta'minlash;

– litsenziyalovchi organ talabiga ko‘ra sug‘urta faoliyatini amalga oshirishga doir qonun hujjatlarida belgilangan axborotlarni taqdim etish;

– litsenziya talabgori rahbari oliy ma‘lumotga hamda sug‘urta sohasida kamida ikki yillik ish stajiga ega bo‘lishi kerak;

– litsenziya talabgori (litsenziat) rahbari boshqa sug‘urta tashkilotlarida rahbar lavozimini egallashga haqli emas.

a) sug‘urtalovchilar uchun:

– ustav fondining qonun hujjatlarida belgilangan eng kam miqdorining mavjud bo‘lishi;

b) sug‘urta brokerlari uchun:

– sug‘urta brokerining sug‘urta faoliyatini amalga oshirishda shartnoma majburiyatlariga rioya etilishini ta‘minlash;

– sug‘urta shartnomasining litsenziat mijozlari uchun qulay shartlarda tuzilishi va bajarilishi;

– sug‘urtalashga doir vositachilik faoliyatini asosiy faoliyat turi sifatida amalga oshirish.

Litsenziya olish uchun sug‘urta kompaniyasi litsenziyalovchi organga quyidagi hujjatlarni taqdim etadi:

a) sug‘urtalovchilar uchun:

– yuridik shaxsning nomi va tashkiliy-huquqiy shakli, uning joylashgan joyi (pochta manzili), bank muassasasining nomi va bankdagi hisob raqami, yuridik shaxs amalga oshirishni mo‘ljallayotgan litsenziyalanadigan faoliyat turi hamda ko‘rsatib o‘tilgan faoliyat turi amalga oshiriladigan muddat ko‘rsatilgan litsenziya berish to‘g‘risida ariza;

– yuridik shaxsning davlat ro‘yxatidan o‘tkazilganligi to‘g‘risidagi guvohnomaning notarial tasdiqlangan nusxasi;

– rahbar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar (oliy ma‘lumot to‘g‘risidagi diplom nusxasi va mehnat daftarchasidan ko‘chirma);

– litsenziya talabgori tomonidan litsenziya talabgorining arizasi litsenziyalovchi organ tomonidan ko‘rib chiqilganligi uchun yig‘im to‘langanligini tasdiqlovchi hujjat;

– ustav fondining belgilangan eng kam miqdoridan kam bo‘lmagan ustav kapitali to‘langanligini tasdiqlovchi hujjatlar (bank ma‘lumotnomasi, mol-mulkni qabul qilish-topshirish dalolatnomalari va boshqa hujjatlar);

– sugʻurta faoliyatining iqtisodiy asoslanishi, unga sugʻurtalash operatsiyalarini rivojlantirish prognozini, ehtimol tutilgan qayta sugʻurtalash bitishuvlari rejasini, sugʻurta zaxiralarining hisob-kitob rejasini oʻz ichiga oluvchi litsenziyalanayotgan sugʻurta klassi boʻyicha biznes-reja kiradi;

– sugʻurtalashning litsenziya talab qilinadigan turlari boʻyicha qoidalar (shartlar), litsenziyada quyidagilar boʻladi: sugʻurtalash subyektlari doirasini belgilash va sugʻurta shartnomasi tuzish boʻyicha cheklashlar, sugʻurta obyektlarini belgilash, sugʻurta hodisalari roʻyxatini belgilash – ushbu holatlar roʻy berganda sugʻurtalovchining sugʻurta toʻlovlari boʻyicha majburiyatlari paydo boʻladi (asosiy va qoʻshimcha shartlar), olib qoʻyish (tavakkalchilarning yoki mol-muklarni), bunda sugʻurtalovchi majburiyatlarni bajarmasdan ozod boʻladi, sugʻurta mukofotlari tariflari (stavkalari), sugʻurtalashning eng koʻp (eng kam) muddati, sugʻurta shartnomalarini tuzish va sugʻurta mukofotlarini toʻlash tartibi, tomonlarning sugʻurta shartnomasi boʻyicha oʻzaro majburiyatlari va sugʻurta shartnomalari boʻyicha toʻlovni rad etishning mumkin boʻlgan holatlari sugʻurta shartnomasi boʻyicha eʼtirozlarni koʻrib chiqish tartibi. Qoidalariga sugʻurta shartnomalari namunalari ilova qilinishi kerak. Litsenziya talabgori rahbari tomonidan tasdiqlangan sugʻurtalash qoidolari (shartlari) ikki nuxxada taqdim etiladi, ularning betlari tikilgan va raqamlangan boʻlishi kerak. Faoliyat turi faqat qayta sugʻurta qilishdan iborat boʻlgan litsenziya talabgorlari mazkur bandda koʻrsatib oʻtilgan hujjatlarni taqdim etadilar, sugʻurtalash qoidolari (shartlari)ga oid xatboshi bundan mustasno.

b) sugʻurta brokerlari uchun:

– yuridik shaxsning nomi va tashkiliy-huquqiy shakli, uning joylashgan joyi (pochta manzili), bank muassasasining nomi va bankdagi hisob raqami, yuridik shaxs amalga oshirishni moʻljallayotgan litsenziyalanadigan faoliyat turi (uning bir qismi) hamda koʻrsatib oʻtilgan faoliyat turi amalga oshiriladigan muddat koʻrsatilgan litsenziya berish toʻgʻrisida ariza;

– yuridik shaxsning davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnomaning notarial tasdiqlangan nusxasi;

– litsenziya talabgori tomonidan litsenziya talabgorining arizasi litsenziyalovchi organ tomonidan ko'rib chiqilganligi uchun yig'im to'langanligini tasdiqlovchi hujjat;

– ustav kapitali to'langanligini tasdiqlovchi hujjatlar (bank ma'lumotnomasi, mol-mulkni qabul qilish-topshirish dalolatnomalari va boshqa hujjatlar).

Ko'rsatib o'tilgan hujjatlar bir nusxada taqdim etiladi.

Litsenziya talabgorining arizasi ko'rib chiqilganligi uchun O'zbekiston Respublikasida belgilangan eng kam oylik ish haqining besh baravari miqdorida yig'im undiriladi. Ariza ko'rib chiqilganligi uchun yig'im summasi litsenziyalovchi organning maxsus hisob raqamiga o'tkaziladi.

Litsenziya talabgori berilgan arizadan voz kechgan taqdirda to'langan yig'im summasi qaytarilmaydi.

Sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlarining sug'urta faoliyatini litsenziyalash ilovada keltirilgan sxemaga muvofiq amalga oshiriladi (1-ilovaga qarang). Ilovada keltirilgan sxemadan ko'rinib turibdiki, sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlarining sug'urta faoliyatini litsenziyalash jarayoni 6 ta bosqichni o'z ichiga olib, dastlab litsenziya talabgori zarur hujjatlarni tayyorlaydi va uni ko'rib chiqish uchun Moliya vazirligiga taqdim etadi. Keyingi bosqichda hujjatlar Moliya vazirligi tomonidan qabul qilinadi va ko'rib chiqish uchun ekspert komissiyaga beriladi. Ekspert komissiyasi taqdim etilgan hujjatlarni batafsil o'rganib chiqib, sug'urtalovchiga yoki sug'urta brokeriga litsenziya berish yoxud litsenziya berishni rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi.

Shunday qilib xulosa qilish mumkinki, O'zbekistonda sug'urta nazorati davlat organiga yuklatilgan sug'urta faoliyatini litsenziyalash vakolati, pirovardida, barcha sug'urtalanuvchilarning, ya'ni sug'urta kompaniyalari mijozlarining qonuniy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan. Bunday tizimning yaratilganligi nafaqat sug'urtalanuvchilarning, balki davlatning manfaatlariga mos keladi.

? Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Sug'urta bozori deganda nimani tushunasiz?
2. Sug'urta bozori qaysi vakolatli davlat organi tomonidan tartibga solinadi?
3. Sug'urta bozorining professional ishtirokchilari bo'lib kimlar hisoblanadi?
4. Potentsial sug'urtalanuvchi tushunchasini gapirib bering.
5. Sug'urta bozori infratuzilmasi subyektlari bo'lib kimlar hisoblanadi?
6. Sug'urta bozorining hududiy joylashuvi bo'yicha turlarini aytib bering.
7. Sug'urta bozori infratuzilmasining sug'urta bozori rivojlanishidagi ahamiyati nimadan iborat?
8. Avariya komissari va uning sug'urta bozorida tutgan o'rni haqida tushuncha bering.
9. Syurveyer va uning sug'urta bozorida tutgan o'rni haqida tushuncha bering.
10. Sug'urtachilar uyushmasi deganda nimani tushunasiz?
11. Sug'urta faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning obyektiv zarurligi nimada?
12. Sug'urta faoliyatini nazorat qilish shakllarini aytib bering.
13. Sug'urta faoliyatini litsenziyalash tartibini tushuntirib bering.
14. Davlat sug'urta nazorat inspeksiyasining funksiyalari va vazifalarini aytib bering.

VI BOB. SUG'URTA TASHKILOTI MOLIIYASI

6.1. Sug'urta tashkilotining daromadlari va ularning guruhlanishi

Sug'urta tashkiloti hayotni sug'urta qilish borasida tuzilgan har bir shartnomada turli darajadagi sug'urta tarifini qo'llashi yoki daromadlilik me'yorini har bir shartnoma bo'yicha mustaqil ravishda hisoblab chiqishi va belgilashi mumkin. Hayotni sug'urta qilish klasslari bo'yicha daromadlilik me'yorlari qat'iy belgilangan bo'lishi, uning tarif stavkalariga o'zgarishlar kiritish esa davlatning vakolatli organi bilan kelishilgan holda amalga oshirilishi lozim.

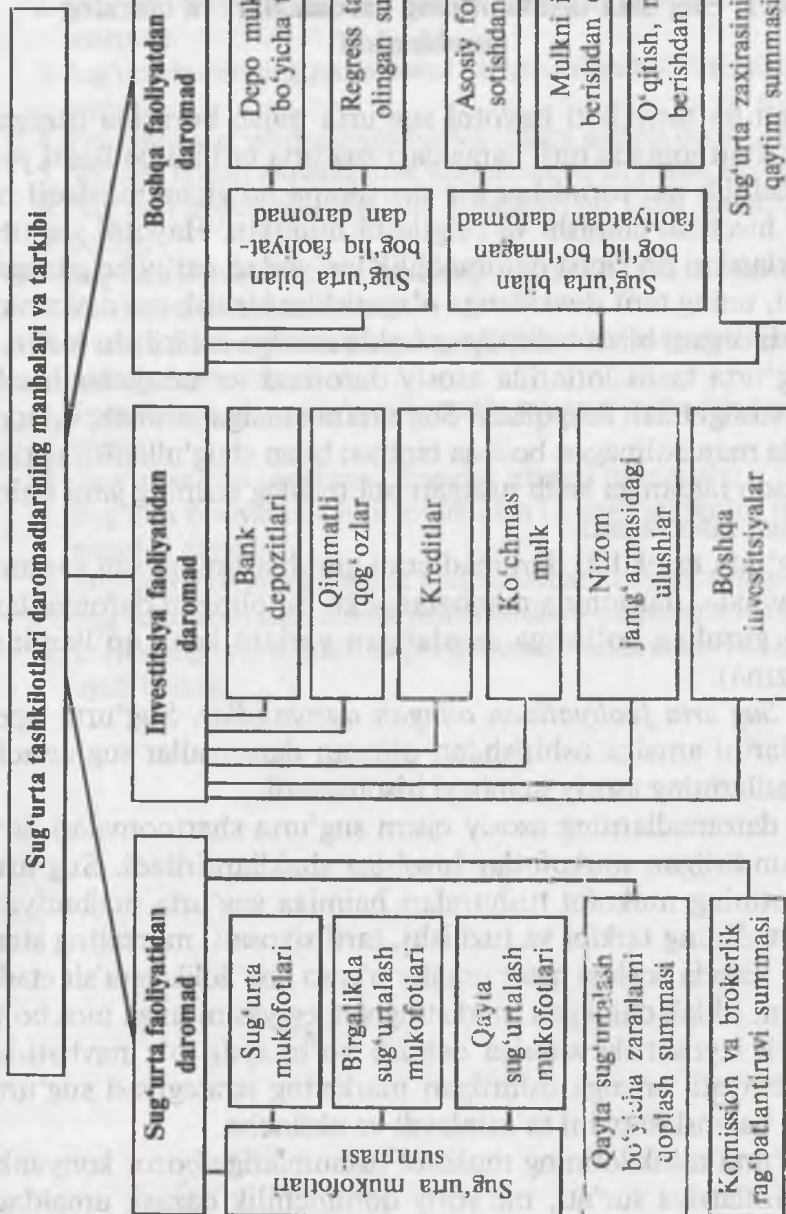
Sug'urta tashkilotlarida asosiy daromad va xarajatlar hisobi o'ziga xosligi bilan farq qiladi. Sug'urtani amalga oshirish, qonunchilikda man etilmagan boshqa faoliyat bilan shug'ullanish natijasida hisob raqamiga kelib tushgan pul mablag'larining jami uning daromadi hisoblanadi.

Sug'urta tashkiloti daromadlarini guruhlashning turli variantlari mavjud. Ular ichida manbalarga ko'ra, olingan daromadlarni uch guruhga bo'lishga asoslangan variant keng qo'llaniladi (2-chizma).

A) *Sug'urta faoliyatidan olingan daromadlar.* Sug'urta operatsiyalarini amalga oshirishdan olingan daromadlar sug'urtachi daromadlarining asosiy manbayi hisoblanadi.

Bu daromadlarning asosiy qismi sug'urta shartnomalari bo'yicha undirilgan mukofotlar hisobiga shakllantiriladi. Sug'urta tashkilotining mukofot tushumlari hajmiga sug'urta majburiyatlari portfelinin tarkibi va tuzilishi, tarif siyosati, marketing strategiyasi hamda boshqa qator omillar o'zaro bog'liqlikda ta'sir etadi. Masalan, ishlab chiqilgan marketing strategiyasini unga mos bo'lgan tarif siyosatisiz amalga oshirib bo'lmaydi, o'z navbatida, muvaffaqiyatli amalga oshirilgan marketing strategiyasi sug'urta portfeli balanslashuvini ta'minlaydi va aksincha.

Sug'urta tashkilotining mukofot tushumlariga bozor konyunkturasi, inflatsiya sur'ati, me'yoriy qonunchilik bazasi, amaldagi

2-chizma. Sug'urta tashkilotlari daromadlarining manbalari va tarkibi.

soliqqa tortish tizimi, sug'urta bozorining monopollashganlik darajasi, kredit foizi dinamikasi, mamlakatdagi ijtimoiy himoyaning holati va boshqa qator omillar ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Yuqorida sanab o'tilgan omillar ta'sirining qandayligidan qat'i nazar, amaliyotda sug'urta tashkilotining mukofot tushumlari oqimi ortishi yoki kamayishi hodisasi kuzatiladi.

O'zaro kelishuv shartnomasiga muvofiq, sug'urta tashkiloti sug'urta riskining ma'lum ulushi bo'yicha mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi. Bu jarayonda u sug'urta operatsiyalarini birgalikda sug'urtalash mexanizmi orqali sug'urta mukofotining mos bo'lgan qismini o'z hisobiga o'tkazilishidan ham daromad olishi mumkin.

Sug'urta tashkilotining yana bir daromad manbayi qayta sug'urta tizimida qatnashish orqali mukofotlar ulushini undirishdir. Bu ulushning qanday kattalikda bo'lishi qayta sug'urtalashning rivojlanganlik darajasi, unga bo'lgan talab, qayta sug'urtalovchilarning kasbiy yetukligi kabi omillar hamda birlamchi sug'urta bozori ko'lami, sug'urta risklarining hajmi kabilarning ta'siriga bog'liqlikda kechadi.

Sug'urta tashkiloti qayta sug'urtalashni amalga oshirish huquqiga ega bo'lsa, u sug'urta hodisasi yuz berganda shartnoma shartlariga binoan qayta sug'urtalashga o'tkazilgan risklar bo'yicha zarar qoplamasidagi ulushini ham undirib oladi.

Sug'urta tashkiloti vositachilik vazifasini ham bajarishi mumkin. Masalan, riskni qayta sug'urtalashga o'tkazish jarayonida sug'urtachi vositachilik haqini undirib oladi. Sug'urta tashkiloti ayrim holatlarga ko'ra, riskni boshqa sug'urtachiga siylov etishi orqali vositachilik va brokerlik rag'batlantirishlarini olishdan ham daromad ko'rishi mumkin.

Teng ulushdagi qayta sug'urtalash shartnomasida qayta sug'urtachiga tantem to'lovlari ham nazarda tutilishi sug'urtachining qayta sug'urtalovchining foydasida o'z ulushiga ega bo'lishi shaklidir.

B) *Investitsiya joylashtiriluvidan olingan daromadlar.* Sug'urta tashkilotining ushbu faoliyati to'g'ridan-to'g'ri sug'urta faoliyati bilan bog'liq emas. Sug'urtachining investitsiya joylashtirish

imkoniyati sug'urta mukofotlari hisobidan yuzaga keladi. Odatda, sug'urta mukofotlari ma'lum vaqt oralig'ida sug'urtachi ixtiyorida bo'lishi davrida amaldagi me'yoriy qoidalarga asoslanib, daromad aktivlariga joylashtirilishi unga investitsiya daromadlarini keltiradi. Investitsiya imkoniyatlari bo'yicha uzoq muddatga hayotni sug'urtalash zaxiralari ko'proq manfaatlidir.

Sug'urta tashkilotining investitsiya faoliyatidan oladigan daromadlari tarkibi:

- bank jamg'armalari foizlari;
- aksiyalardan dividend foizlari;
- qimmatli qog'ozlardan daromadlar;
- ko'chmas mulkdan olingan daromadlar kabilardan iborat bo'ladi.

Bu faoliyatning ahamiyatli jihati shundaki, sug'urtachi o'z mijozlariga bonus to'lovlarini aynan investitsiya joylashtiriluvidan oladigan manbalari hisobidan to'laydi.

Investitsiya bozorlari rivojlangan mamlakatlarda ushbu faoliyatdan sug'urtachining olgan daromadlari ayrim sug'urtalash turlari bo'yicha sug'urta operatsiyalarini amalga oshirishda yuzaga kelgan zararlarni qoplash imkoniyatini bermoqda.

Shu nuqtayi nazardan, sug'urta tashkiloti investitsiya faoliyatini samarali olib borishi uning daromad manbalari tarkibida muhim ahamiyat kasb etadi.

D) sug'urta tashkilotining boshqa daromadlari. Sug'urtachi sug'urta operatsiyalarini amalga oshirishi va investitsiya joylashtiriluvidan tashqari boshqa faoliyatdan ham daromad olishi mumkin. Bunday daromadning manbalari:

- depo mukofotlar hisobiga o'tkazilgan foiz summalari;
- regress tartibida olingan summalar;
- asosiy fondlar, moddiy boyliklar va boshqa aktivlarni sotishdan olingan foyda;
- ijarachilik faoliyatidan olingan daromadlar;
- sug'urta zaxiralarining qaytim summalari;
- o'qitish, maslahat ishlarini olib borish bo'yicha undirilgan to'lovlar hisoblanadi.

Sug'urtachining sug'urta xizmatlarini sotishdan tashqari olgan daromadlari asosan o'z filiallariga ish qog'ozlarini (hisobot blanklari va shu kabilarni) tayyorlab berish, ularning yangi «mahsulot»ini reklama qilish kabilar hisobiga olinadi. Ayrim hollarda ular ijara munosabatlari orqali ham shakllantiriladi. Sug'urtachining sotuvdan tashqari daromadlarining hajmi sug'urta tashkilotining kattaligiga bog'liqdir.

Sotuvdan tashqari daromadlarni olish uchun amalga oshirilgan xarajatlarni sug'urta faoliyatiga yoki sug'urtadan boshqa faoliyatga taalluqli ekanligini aniqlash murakkab kechadi. Shuningdek, sug'urta tashkiloti ma'lum bir sug'urta turi bo'yicha sug'urtalashni amalga oshirmayotgan bo'lsa-da, uni yo'lga qo'yish yuzasidan xarajatlarni sotuvdan tashqari daromadlari hisobiga bajaradi.

Ma'lumki, sug'urtada risklar transformatsiyasi jarayonida hamda bosh tashkilot va filiallar (yakuniy moliyaviy natija balansi yoki hisob raqamiga egaligiga ko'ra) o'rtasida mas'uliyat taqsimotining mexanizmi turlichadir.

Sug'urta faoliyati — sug'urta hodisasi yuz berishi oqibatida sug'urtalanuvchining zararini qoplash bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos iqtisodiy faoliyat turidir. Sug'urta hodisasi yuz berishi yoki bermasligiga ko'ra qoplama to'lashning ilmiy asoslanganlik (o'rganilgan, hisoblangan, aniqlangan) me'yorini belgilash va ko'rilgan zararni sug'urta tashkilotining zaxira fondidan to'lash maqsadga muvofiqdir.

Sug'urta hodisasining yillar bo'yicha yuz berishi ehtimolligi turlichadir. Ayrim aniq bir yilda bu hodisalarning soni ko'p bo'lishi ham mumkin. Aynan shu yil bo'yicha sug'urta tashkilotining faoliyati zarar bilan tugashi mumkin. Zaxira fondining mablag'i yetishmasligi holatida sug'urta tashkilotida qolgan daromad hisobidan uning har yilgi zaxira fondiga ajratma me'yorini qayta ko'rib chiqish zarur. Statistik ma'lumotlarga asosanib, qayd etish kerakki, sug'urtaning ko'p turlari bo'yicha amalga oshirilgan sug'urta qoplamasi undirilgan mukofotlari summasiga nisbatan past foizlarni tashkil etadi. Shunga asosanib, tariflarni oshirish emas, balki uning tarkibini o'zgartirish mantiqan to'g'ri bo'ladi.

Qayta sug'urtalash shartnomasini tuzishda qayta sug'urtalovchi (xalqaro terminda «sedent») qayta sug'urtalash mukofotining ma'lum qismini yoki hammasini deponentga o'tkazishi nazarda tutilishi mumkin. U shartnoma davri tugashi hamda sug'urta hodisasi yuz bermagan taqdirda mazkur mukofotlar hisobidan olingan depo foizlari bilan birgalikda qayta sug'urtalovchi hisobiga o'tkaziladi. Uning hajmi (foizda) shartnomada qayd etilgan bo'ladi.

Shunday kafolat berilishi qayta sug'urtalash mukofotlarini moliyaviy zaxira sifatida ishlatish imkoniyatini oshiradi.

Fuqarolik qonunchiligiga binoan, sug'urta tashkiloti o'z mijozi manfaatlarini himoya qiluvchi vakil sifatida sug'urta hodisasiga sababchi bo'lgan aybdor shaxsga regress da'vo qilish huquqiga ham egadir. Odatda, regress tartibidagi summa sug'urtachi o'z kafilligini bajarib bo'lganidan keyin undiriladi. Bunday faoliyat natijasida undirilgan summa sug'urta tashkilotining sug'urta ta'minoti to'lovlari bo'yicha xarajatlarini qoplash uchun manba hisoblanadi.

Sug'urta tashkiloti xo'jalik yurituvchi subyekt sifatida o'z faoliyatida foydalanilayotgan asosiy fondlarini sotish huquqiga egadir. Shunda faoliyat bo'yicha sug'urtachining foydasi asosiy fondni sotishdan olgan tushum summasi bilan mulkning balans (qoldiq) bahosida hisobdan chiqarish summasi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Sug'urta tashkilotining mulki ijaraga berilishi mumkin. Masalan, ko'chmas mulk obyektlari hamda asosiy fondlardan ayrim hollarda ijara obyekti sifatida foydalaniladi. Bu faoliyat natijasida undirilgan ijara to'lovi ham sug'urtachining daromadi hisoblanadi.

Sug'urta tashkilotining yana bir daromad manbayi o'qitish, maslahat ishlari uchun undirilgan to'lovlar summasi, shuningdek, risk-menejment bo'yicha xizmatlar ko'rsatishi, dastur «mahsulot»larini o'rnatib berishi kabilar hisoblanadi. Bu daromadlar sug'urtaga to'g'ridan-to'g'ri daxldor bo'lmasa-da, ammo u bilan uzviy bog'liqlikda shakllanadi.

Sug'urta tashkiloti daromadining shakllanish mexanizmi, tarkibi va tuzilishini o'rganish uning o'ziga xos faoliyat turi ekanligini namoyon etadi.

6.2. Sug'urta tashkilotining xarajatlari va ularning tarkibi

Sug'urtachining jami mablag'lar sarfi sug'urta «mahsuloti» tannarxini tashkil etadi. U amaldagi me'yoriy hujjatlar asosida tartibga solinadi hamda sug'urtachi xarajatlarning tarkibini belgilashi uchun asos hisoblanadi. Soliqqa tortish bazasini aniqlashda sug'urtachining jami xarajatlari va ularning tarkibini aniqlashtirish ham talab etiladi.

Sug'urta tashkiloti xarajatlarning tarkibi ham xilma-xildir (1-jadval). Sug'urta tashkilotining xarajatlari sakkiz turdan iborat bo'lib, har bir tur, o'z navbatida, asosiy va maqsadli faoliyat hamda xarajatlarning amalga oshirilishi vaqtiga qarab guruhlanadi. Sug'urta tashkiloti xarajatlarning turlariga to'xtaladigan bo'lsak, ular o'z ahamiyatiga ko'ra quyidagi guruhlariga bo'linadi.

A) *Sug'urtani amalga oshirish xarajatlari.* Bu xarajatlar sug'urtachi faoliyatini moliyalashtirish uchun amalga oshiriladi. Sug'urta tashkiloti faoliyatini tahlil etishda mazkur xarajatlar tarkibini ma'lum belgilariga ko'ra guruhlash maqsadga muvofiqdir.

Sug'urtachining faoliyati jarayonida mablag'lar sarf etilishi yuzasidan belgilangan vazifalarga ko'ra, sug'urta tashkiloti daromadi va zararlar haqidagi hisobotiga mos ravishda sug'urta ishini yuritish xarajatlari tarkibini quyidagicha guruhlash mumkin:

- shartnomalarni tuzish va bajarish xarajatlari;
- investitsiya faoliyati bo'yicha xarajatlar;
- boshqaruv xarajatlari.

B) Sug'urta ishini yuritish xarajatlari sarflanishiga ko'ra quyidagicha bo'lishi mumkin:

- ish haqi to'lovlari;
- davlat fondlariga ajratmalar, xodimlarni tayyorlash xarajatlari, reklama hamda marketing xarajatlari, xo'jalik xarajatlari va boshqalar.

Sug'urta ishini yuritish xarajatlarning yuzaga kelishi davriga ko'ra, ularni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

- sug'urta shartnomasini tuzish uchun oldindan qilingan (ish qog'ozlarini tayyorlash, statistik ma'lumotlarni yig'ish, tarif hisob-kitoblari va shu kabi) xarajatlar;

Sug'urta tashkiloti xarajatlarning turlari va ularning tasniflanishi

T/r	Xarajat turlari	Xarajatlarning tasnifi		
		Asosiy faoliyat bo'yicha	Maqsadli faoliyat bo'yicha	Amalga oshirish vaqtiga ko'ra
1	Ma'muriy-xo'jalik yuritish xarajatlari	Sug'urtalash bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lmagan xarajatlar	Shartnomani amalga oshirish xarajatlari	Shartnomani amalga oshirish jarayonida
2	Vositachilik taqdirlashlarini undirish xarajatlari	Sug'urta operatsiyalarini amalga oshirish xarajatlari	Shartnomani tayyorlash va tuzish xarajatlari	Shartnomani amalga oshirish jarayonida
3	Reklama va marketing xizmati xarajatlari	Sug'urtalash bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lmagan xarajatlar	Shartnomani tayyorlash va tuzish xarajatlari	Shartnomani tuzishga qadar
4	Maxsus ish qog'ozlarini tayyorlash xarajatlari	Sug'urta operatsiyalarini amalga oshirish xarajatlari	Shartnomani tayyorlash va tuzish xarajatlari	Shartnomani tuzishga qadar
5	Sug'urta zaxiralariga ajratmalar	Sug'urta operatsiyalarini amalga oshirish xarajatlari	Shartnomani bajarish xarajatlari	Shartnomani amalga oshirish jarayonida
6	Qayta sug'urtalash xarajatlari	Sug'urta operatsiyalarini amalga oshirish xarajatlari	Shartnomani bajarish xarajatlari	Shartnomani amalga oshirish jarayonida
7	Investitsiya joylashtiriluv xarajatlari	Sug'urtalash bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lmagan xarajatlar	Shartnomani bajarish xarajatlari	Shartnomani amalga oshirish jarayonida
8	Sug'urta qoplamasi xarajatlari	Sug'urta operatsiyalarini amalga oshirish xarajatlari	Shartnomani bajarish xarajatlari	Sug'urta hodisasi yuz berganda

– sugʻurta shartnomasi tuzish davrida qilingan (xalqaro ter-
mind «acquisition») xarajatlar;

– sugʻurta shartnomasi amal qilish davrida qilingan (masalan,
riskni qayta sugʻurtalashga oʻtkazish boʻyicha) xarajatlar;

– sugʻurta hodisasi yuz berganda (sabablarini oʻrganish va
uning oqibatlarini tugatish uchun) qilinadigan xarajatlar.

Sugʻurta ishini yuritish xarajatlarini, shuningdek, ayrim su-
gʻurta turi yoki shartnomasiga daxldor boʻlgan oʻzgaruvchan va
barcha tuzilgan sugʻurta shartnomalari portfeliga aloqador boʻlgan
doimiy kabi guruhlariga ham boʻlish mumkin.

Xalqaro amaliyotda sugʻurta tashkilotining xarajatlari akvi-
zitsiya (ommaviy-tashkiliy kompleks tadbirlar), inkassatsiya (su-
gʻurtaning ayrim turlari boʻyicha mukofotlarning naqd pullarda
qabul qilinishi), likvidatsiya (sugʻurta hodisasi yuz berganligi
yuzasidan sugʻurtalanuvchi arizasida bayon qilingan talablarning
qondirilishi) va boshqaruvga oid kabi turlardan iboratdir.

Sugʻurta tashkiloti daromad va xarajatlarini sugʻurta faoliyatini
amalga oshirish jarayonidagi oʻrni va rolga qarab tasniflash koʻp-
roq maqsadga muvofiqdir. Ular quyidagichadir:

– sugʻurta himoyasini taʼminlash bilan bogʻliq boʻlgan (su-
gʻurta operatsiyalari hamda investitsiya joylashtiriluvchi boʻyicha)
daromad va xarajatlar;

– sugʻurta himoyasi bilan toʻgʻridan-toʻgʻri bogʻliq boʻlmagan
boshqa daromad va xarajatlar.

Sugʻurta tashkilotining daromad va xarajatlari tarkibi hamda
ularni hisoblash koʻp jihatdan milliy sugʻurta qonunchiligi meʼ-
yorlariga ham bogʻliqdir. Shuningdek, sugʻurta tashkilotining
daromad va xarajatlari amaldagi soliq qonunchiligiga binoan
toʻlanadigan daromad (foyda) soligʻining soliq bazasini aniqlash
uslubiyati hamda stavkalari darajasi ham taʼsir etadi.

6.3. Sugʻurta tashkilotlarida moliyaviy natijaning shakllanishi

Sugʻurta tashkilotining daromad va xarajatlari tarkibi boʻyicha
yuqorida bildirilgan fikr-mulohazalarga asoslanib, uni aniqlash
boʻyicha quyidagi uslubiyatni taklif etamiz:

$$SM = SM_s + SM_{qs} + O'MZo', \quad (1)$$

bu yerda: SM — ishlab topilgan sug'urta mukofotlari summasi; SM_s — bevosita sug'urtalash bo'yicha sug'urta mukofotlari summasi; SM_{qs} — qayta sug'urtalash bo'yicha sug'urta mukofotlari summasi; $O'MZo'$ — o'zlashtirilmagan mukofotlar zaxirasining o'zgarishi.

$$UNz = Nz + Nvt, \quad (2)$$

bu yerda: UNz — ko'rilgan zararining umumiy netto qismi; Nz — ko'rilgan zararining netto qismi; Nvt — qayta sug'urtalash bo'yicha vositachilik to'lovlarining netto qismi.

$$Nz = SM - SQ_s - (SQ_{qs} - SQ_{qsq}), \quad (2.1)$$

bu yerda: SQ_s — to'langan sug'urta qoplamalari; SQ_{qs} — qayta sug'urtalash bo'yicha to'langan sug'urta qoplamalari; SQ_{qsq} — qayta sug'urtalash shartnomalariga ko'ra, qayta sug'urtalovchilar tomonidan to'langan sug'urta qoplamalari.

$$Nvt = VT_{qs} + VS_{qs}, \quad (2.2)$$

bu yerda: VT_{qs} — qayta sug'urtalash bo'yicha vositachilik to'lovlari; VS_{qs} — qayta sug'urtalash bo'yicha vositachilik siylovlari.

$$Tsx = UNz - (Yuk + SM_{qsrr} + SQ_s + VT_{qs} + Zm + SQ_{qs}), \quad (3)$$

bu yerda: Tsx — sug'urta xizmatlarining tannarxi; Yuk — sug'urta ishini yuritish xarajatlari; SM_{qsrr} — qayta sug'urtalash va retro-sessiyaga o'tkazilgan risklar bo'yicha hisoblangan sug'urta mukofotlari; VT_{qs} — vositachilik to'lovlari va brokerlik siylovlari, qayta sug'urtalash tantemlari va yig'implari; Zm — zaxira fondiga o'tkazilgan mablag'lar.

$$YaD(Z) = D(Z)_{af} \pm D(Z)_{bf}, \quad (4)$$

bu yerda: $YaD(Z)$ — yalpi daromad yoki zarar (soliq to'langunga qadar bo'lgan daromad yoki zarar); $D(Z)_{af}$ — asosiy faoliyatdan olingan daromad yoki zarar; $D(Z)_{bf}$ — boshqa faoliyatdan daromad yoki zarar.

$$D(Z)af = Ns \pm Nz \pm Nvt \pm Yuk - DX, \quad (4.1)$$

bu yerda: Ns – sug'urta mukofotlarining netto qismi; DX – davr xarajatlari.

$$D(Z)bf = Dbf - Xbf, \quad (4.2)$$

bu yerda: Dbf – boshqa faoliyatdan daromadlar; Xbf – boshqa faoliyatni amalga oshirish uchun qilingan xarajatlar.

Sug'urta tashkiloti daromadi (foydasi)ni aniqlashning keltirilgan uslubiyatini joriy etish masalasiga (2-jadval) to'xtaladigan bo'lsak, bu borada sug'urta ishini amalga oshirish xarajatlariga kiritilgan sug'urta xizmatlarni tashkil etish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi yangi Nizomni ishlab chiqish zaruriyati yuzaga keladi.

Taklif etilayotgan uslubiyatga ko'ra, keltirilgan ma'lumotlarda ishlab topilgan sug'urta mukofotlari summasi 1232223,0 ming so'm bo'lgan bo'lsa, shundan 910786,8 ming so'mni bevosita sug'urtalash mukofotlari, 6741,1 ming so'mni qayta sug'urtalash bo'yicha mukofotlar va nihoyat, 314695,1 ming so'mni o'zlashtirilgan mukofotlar summasi tashkil etgan.

To'langan sug'urta qoplamalari 1188750,1 ming so'mni, qayta sug'urtalash shartnomalariga binoan qoplama to'lovlari bo'yicha zararlar 506,3 ming so'mni; ko'rilgan zararlarning netto qismi 1189256,4 ming so'mni; qayta sug'urtalashga qabul qilingan shartnomalar bo'yicha hisoblangan vositachilik to'lovlari 840,8 ming so'mni; qayta sug'urtalash bo'yicha vositachilik to'lovlarning netto qismi 840,8 ming so'mni; sug'urta ishini yuritish xarajatlari 5136,5 ming so'mni; hisoblangan vositachilik hamda brokerlar siylovlari, qayta sug'urtalash tantemlari va yig'implari 321,4 ming so'mni; zararlarni qoplash xazinasiga o'tkazilgan mablag'lar 1153961,8 ming so'mni tashkil qilgan.

Keltirilgan ma'lumotlarga asoslangan holda sug'urta xizmatini ko'rsatishdan tushgan yalpi foydani aniqlash uchun ishlab topilgan mukofotlarning netto qismi (1232223), ko'rilgan zararlarning netto qismi (1189256,4), qayta sug'urtalash bo'yicha vositachilik to'lovlarning netto qismi (840,8) yig'indisidan sug'urta ishini yuritish xarajatlari (5136,5), davr xarajatlari (226235,7), xizmat

Sug'urta tashkilotlari daromad va xarajatlarini hisoblash

(ming so'm hisobida)	
(+) Bevosita sug'urtalash bo'yicha hisoblangan sug'urta mukofotlari	910786,8
(+) Qayta sug'urtalash shartnomalari bo'yicha sug'urta mukofotlari	6741,1
(+) O'zlashtirilmagan mukofotlar zaxirasini o'zgartirish	314695,1
(=) Ishlab topilgan mukofotlar	1232223
(-) To'langan sug'urtaviy qoplamalar	1188750,1
(-) Qayta sug'urtalash shartnomalariga binoan qilingan qoplama to'lovlari bo'yicha zararlar	506,3
(+) Qayta sug'urtalashga taqdim etilgan shartnomalarga ko'ra, qayta sug'urtalovchilar tomonidan qilingan qoplamalar bo'yicha zararlar	—
(=) Ko'rilgan zararlarning netto qismi	1189256,4
(+) Qayta sug'urtalashga taqdim etilgan shartnomalarga ko'ra hisoblangan qayta sug'urtalash bo'yicha vositachilik to'lovlari	—
(+) Qayta sug'urtalashga qabul qilingan shartnomalar bo'yicha hisoblangan vositachilik to'lovlari	840,8
(=) Qayta sug'urtalash bo'yicha vositachilik to'lovlarining netto qismi	840,8
(-) Sug'urta ishini yuritish xarajatlari	5136,5
(-) Qayta sug'urtalash va retrosessiyaga o'tkazilgan risklar bo'yicha hisoblangan sug'urta mukofotlari	—
(-) Bevosita sug'urtalash bo'yicha sug'urtaviy to'lovlar (sug'urta qoplamalari)	—
(-) Hisoblangan vositachilik va brokerlar siylovlari, qayta sug'urtalash tantemlari va yig'implari	321,4
(-) Zararlarni qoplash zaxirasiga o'tkazilgan mablag'lar	1153961,8
(-) Qayta sug'urtalashga qabul qilingan risklar bo'yicha qilingan qoplama to'lovlarning ulushi	—

**Sug'urta xizmatini ko'rsatish (sotish)dan tushgan yalpi
foydani hisoblash**

(=) Ishlab topilgan mukofotlarining netto qismi	1232223
(+) Ko'rilgan zararlarning netto qismi	1189256,4
(+) Qayta sug'urtalash bo'yicha vositachilik to'lovlari- ning netto qismi	840,8
(-) Sug'urta ishini yuritish xarajatlari	5136,5
(-) Davr xarajatlari	226235,7
(-) Xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarish va xo'jalik xarajatlari	—
(=) Asosiy faoliyatdan olingan foyda	189246,4
(+) Operatsion, investitsion va moliyaviy faoliyatdan olingan daromad	214343,3
(+) Operatsion, investitsion va moliyaviy faoliyat uchun qilingan xarajat	—
(=) Soliq to'langunga qadar bo'lgan daromad (foyda) yoki zarar	25096,9

Manba: «O'zagrosug'urta» DASKning 2002-yil ko'rsatkichlari asosida muallif tomonidan hisoblab chiqilgan.

ko'rsatuvchi ishlab chiqarish va xo'jalik xarajatlarining jamini ayirish orqali asosiy faoliyatdan olingan foyda (189246,4 ming so'm) hisoblab topiladi. Shundan so'ng, investitsion-moliyaviy faoliyatdan olingan daromad va xarajatlar yig'indisini qo'shish orqali balansdagi (25096,9 ming so'm) foyda summasi aniqlanadi.

6.4. Sug'urta tashkilotlarining investitsion faoliyati va uning mazmun-mohiyati

Respublikamiz iqtisodiy hayotining barcha sohalarida bosqich-ma-bosqich olib borilayotgan islohotlarni chuqurlashtirish bora-sida qilinayotgan ishlar, birinchi navbatda, makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga va mustahkam moliya tizimini yaratishga,

xususiylashtirish jarayonlarini yanada chuqurlashtirishga, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikka ko'maklashishga, dehqon-fermer xo'jaliklari faoliyatiga investitsiyalarni jalb qilishga keng yo'l ochib berish hamda eksport sur'atlarini o'stirishga qaratilgan.

Investitsiyalarning iqtisodiy mazmun-mohiyati to'g'risida iqtisodchi olimlar o'rtasida xilma-xil fikrlar mavjud. Investitsiyalarga tugal bir ta'rif berilmagan. Har qaysi izlanuvchi bu kategoriyaga nisbatan o'z yondashuv uslubi va fikriga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Investitsiyalar nazariyasi o'zining tarixiy rivojlanish jarayonida bir qancha bosqichlarni bosib o'tdi. V.V.Aladinning fikricha, investitsiyalarning dastlabki belgilarini Avstriya iqtisodchilari maktabining ilmiy ishlarida ko'rish mumkin¹.

Iqtisodiy lug'atda «investitsiyalar — kapitalni uzoq muddatli qo'yilmalar tariqasida sanoatga, qishloq xo'jaligiga, transportga va boshqa tarmoqlarga sarf etiladigan xarajatlar yig'indisini aks ettiradi»², deb ta'riflangan.

Uilyam F.Sharp, Gordon Dj.Aleksandr, Djeffri V.Beyli investitsiyalar haqida quyidagi fikrlarni bildiradilar: mumkin qadar kengroq ma'noda aytganda «investitsiyalar» — bu «kelajakda kattaroq foydaga ega bo'lish uchun buguncha puldan ajralishdir»³. Ular, pul mablag'lariga qo'yilmalar sifatidagi investitsiyalar va bu pullardan kelajakda ko'proq summa olish uchun bugun ulardan voz kechish kerak, deb qaraydilar. Bizningcha, bunday fikrlash bir tomonlama bo'lib, investitsiyalar nafaqat pul mablag'lari ko'rinishidagi pul daromadlari bo'libgina qolmay, balki boshqa moddiy va nomoddiy ko'rinishlarda ham bo'lishi muki. Shuningdek, ular investitsiyalash va jamg'armalar (savings) o'rtasidagi farqni ko'rsatib, aytadilarki, jamg'arma «iste'molga ajratilgan» qiymatdir. «Investitsiyalash» tushunchasi kelajakda milliy mahsulotni ko'paytirish bilan bog'liq real investitsiyalashgacha bo'lgan jarayonni ifodalaydi.

¹ Аладын В.В. Инвестиционная деятельность субъектов Российской Федерации. — М.: «Социум», 2002. — С. 17.

² Финансово-кредитный словарь. Т. 1. — М.: «Финансы и статистика», 1984. — С. 470.

³ Шарп У., Александер Г., Бэйли Дж. Инвестиции. / Пер. с англ. — М.: «ИНФРА-М», 2003.

Investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni, mohiyatini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar qatorida xorij olimlari bilan bir qatorda MDH mamlakatlari, jumladan, rossiyalik iqtisodchi olimlar (P.I.Vaxrin va A.S.Neshitoylar¹, N.V.Igoshin², S.V.Valdaysev, P.P.Vorobev va boshqalar³, Ya.S.Melkumov⁴, G.I.Ivanov⁵, V.P.Jdanov⁶) sezilarli ilmiy izlanishlar olib borishga erishganlar.

Ushbu mualliflar investitsiyalarga ta'rif berar ekanlar, bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqqan hoda, investitsiyalarning asl iqtisodiy mazmunini ochib berishga harakat qilganlar. Biroq ayrim iqtisodchilar investitsiyalarga uzoq muddatli kapital qo'yilma sifatida qarasalar, ayrimlari faqat moddiy ishlab chiqarish sohasidagi kapitallashuvga investitsiya deb qaraydilar.

O'zbekiston Respublikasining 1998-yil 24-dekabrdagi «Investitsiya faoliyati to'g'risida»gi qayta tahrirdagi qonunida investitsiyaga quyidagicha: «investitsiya — iqtisodiy va boshqa faoliyat obyektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda ularga doir huquqlar»⁷, deb ta'rif berilgan.

Yuqorida keltirilgan fikrlarni tahlil qilish orqali shunday xulosaga kelish mumkinki, «investitsiyalar» tushunchasi «kapital qo'yilmalar», «investitsiyalarning mulkiy shakli», «kapital», «kredit» va boshqa tushunchalarga qaraganda kengroq, «sig'imliroq» tu-

¹ Вахрин П.И., Нешитой А.С. Инвестиции: Учебник. 3-е изд., перераб. и доп. — М.: «Дашков и К», 2005. — С. 13.

² Игошин Н.В. Инвестиции. Организация управления и финансирование: Учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. — М.: «ЮНИТИ-ДАНА», 2001. — С. 81.

³ Инвестиции: Учебник. / С.В.Валдайцев, П.П. Воробьев и др. Под ред. В.В.Ковалева, В.В. Иванова, В.А.Лялина. — М.: «ТК Велби», изд-во «Проспект», 2003. — С. 17.

⁴ Мелкумов Я.С. Инвестиции. Учебное пособие. — М.: «ИНФРА-М», 2003. — С. 8.

⁵ Иванов Г.И. Инвестиции: сущность, виды, механизмы функционирования. / Серия «Учебники, учебные пособия». — Ростов на-Дону: «Феникс», 2002. — С. 24-25.

⁶ Жданов В.П. Инвестиционные механизмы регионального развития. — Калининград, БИЭФ, 2001. — С. 121.

⁷ O'zbekiston Respublikasining «Investitsiya faoliyati to'g'risida»gi qonuni, 1998. 24 dekabr. // «Soliqlar va bojxona xabarleri», 1999, 4-son. — 3-b.

shuncha hisoblanadi¹. Kapital qo'yilmalar investitsiyalarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu bilan birga, investitsiyalarning tarkibida kapital qo'yilmalardan tashqari, aylanma mablag' (vosita)-lar ham mavjud. Demak, ko'rinib turibdiki, kapital qo'yilmalar tushunchasi aynan investitsiyalar tushunchasini anglatmaydi². Umumlashtirgan holda, investitsiyalar bu faqat uzoq muddatli kapital qo'yilmalar bo'libgina qolmasdan, balki qisqa muddatli qo'yilmalarni ham o'z ichiga oladi. Demak, investitsiyalar — mulkchilikning barcha ko'rinishlaridagi moddiy va nomoddiy boyliklarni iqtisodiy-ijtimoiy daromad olish maqsadida muomalaga kiritishdir.

O'zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi Qonunining 3-moddasiga ko'ra, «chet el investorlari asosan daromad (foyda) olish maqsadida tadbirkorlik faoliyati va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa turdagi faoliyat obyektlariga qo'shadigan barcha turdagi moddiy va nomoddiy boyliklar va ularga doir huquqlar, shu jumladan intellektual mulkka doir huquqlar, chet el investitsiyalaridan olingan har qanday daromad O'zbekiston Respublikasi hududida chet el investitsiyalari»³, deb e'tirof etiladi.

Sug'urta kompaniyalari asosiy faoliyati bilan bir qatorda, investitsiya faoliyatini ham amalga oshirish imkoniyatiga egadir. Odatda, sug'urta kompaniyalarining sug'urtaviy xizmat ko'rsatishi o'ziga xos xususiyatga ega, ya'ni mijoz dastlab sug'urtalovchiga sug'urta badalini shartnoma tuzilishi bilan to'laydi. Sug'urta shartnomasi muddatining tugashi xizmat to'liq ko'rsatilganligini bildiradi. Demak, sug'urta kompaniyalarida moliya resurslarining harakati xususiyatlari shunga olib boradiki, sug'urta kompaniyalari ixtiyorida shartnomaning amal qilish mobaynida qo'shimcha daromad olish maqsadida investitsiyalash mumkin bo'lgan vaqtinchalik majburiyatdan xoli bo'lgan katta miqdorda vaqtincha bo'sh

¹ G'ozibekov D.G'. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. — T.: «Moliya», 2003. —28-b.

² Инвестиции: Учебное пособие /Г.П. Подшиваленко, Н.И. Лахметкина, М.В. Макарова и др. — М.: «КНОРУС», 2004. —С. 7.

³ O'zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi qonuni, 1998 yil 30 aprel. // «Xalq so'zi», 1999 yil 12 yanvar, 7-son. —1-b.

mablag'lar to'planadi. Sug'urtalovchilar bu mablag'larni qo'shimcha daromad olish maqsadida turli obyektlarga investitsiya qilishlari mumkin.

Sug'urta tashkilotlari tasarrufida katta miqdordagi moliyaviy resurslarning to'planishi, ularning iqtisodiyotning rivojlanishida muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. Sug'urta qiluvchilar tomonidan moliya resurslarining to'planishi sug'urtani faol investitsion siyosat yo'li bilan iqtisodiyotning asosiy omiliga aylantiradi. Boshqacha aytganda, sug'urtalovchilar turli polis egalaridan olingan passiv pul mablag'larni moliya bozorida harakat qiluvchi aktiv kapitalga aylantiradilar.

Sug'urta kompaniyasi investitsion imkoniyatlarini quyidagi omillar belgilaydi:

- yig'iladigan sug'urta mukofotlari hajmi;
- sug'urta portfeli hajmi;
- amalga oshirilayotgan sug'urta xizmatining foydaliligi yoki zararliligi;
- sug'urta zaxiralarini shakllantirishga davlat tomonidan qo'yiladigan talablar;
- tuzilgan sug'urta shartnomalari muddati;
- o'zlik mablag'lari hajmi.

Sug'urta kompaniyasining investitsion imkoniyatlari deyarli shunday shakllanib boradi. Investitsion imkoniyatning asosiy qismi «o'zlik mablag'lar»iga to'g'ri keladi. Sug'urta zaxirasi esa domiy ravishda sug'urta qoplamalari to'lanishiga qarab o'zgarib turadi.

Sug'urta kompaniyasining investitsion portfeli tizimi, uning moliyaviy barqarorligini ta'minlashi lozim va u, odatda, sug'urta nazorati me'yorlari bilan belgilanadi. Unda sug'urta zaxiralarining vaqtinchalik bo'sh turgan mablag'larini joylashtirish tartibi belgilanadi.

O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritgandan so'ng, sug'urta kompaniyalari bo'sh mablag'larini turli obyektlarga investitsiya qilish imkoniyati tug'ildi. 1993-yilning 6-mayida qabul qilingan «Sug'urta to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni-ning 25-moddasida: «Sug'urta tashkilotlari o'z moliyaiy manbalaridan boshqa yo'l bilan foydalanishga xaqlidir», deb ko'rsatilgan

edi. Ammo 2002-yilning 5-aprelidagi Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining VIII sessiyasida qabul qilingan «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonunning 6-moddasiga muvofiq, «Sug'urtalovchilar sug'urtani amalga oshirish bilan bevosita bog'liq bo'lmagan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishlari mumkin emas», deb belgilangan. Demak, sug'urtalovchilarning investitsiya faoliyati qat'iy cheklangan. Shuningdek, ushbu qonunning yuqorida ko'rsatib o'tilgan moddasida sug'urtalovchilar maxsus vakolatli davlat organi belgilaydigan tartib va shartlardagi investitsiya faoliyati bilan shug'ullanishlariga ruxsat berilgan. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan 2006-yil 6-mayda tasdiqlangan, 1571-raqam bilan davlat ro'yxatidan va 2006-yil 22-aprelda tasdiqlangan, 1565-raqam bilan davlat ro'yxatidan o'tgan buyruqlariga asosan, sug'urta kompaniyalari tomonidan sug'urta rezervlarini tashkil qilish va investitsiyalashning tartiblari belgilangan.

Jumladan, unda respublika sug'urta kompaniyalarining sug'urta aktivlarini joylashtirish tartiblari investitsiyalashning qonunchilikda belgilangan quyidagi asosiy talablariga javob berishi lozim:

- 1) diversifikatsiya;
- 2) qaytishliligi;
- 3) likvidliligi;
- 4) foydaliligi¹.

Investitsion faoliyatning diversifikatsiyasi, birinchi navbatda, sug'urta kompaniyasi investitsion portfelining barqarorligini ko'zda tutadi. Ma'lumki, sug'urta kompaniyalari ularga o'z mablag'larini qo'yishi mumkin bo'lgan investitsion loyihalar to'plami sarmoya bozorining rivojlanish darajasiga bog'liq. Hozirgi paytda sug'urtalovchilarning vaqtinchalik bo'sh turgan mablag'lari tijorat banklari depozitlariga, qimmatli qog'ozlarga joylashtirilishi, kor-

¹ O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi tomonidan tasdiqlangan, 2006-yil 22-aprelda 1565-raqam bilan davlat ro'yxatidan o'tgan «Alohida sug'urta tavakkalchiliklari bo'yicha majburiyatlar, jami majburiyatlarning yo'l qo'yiladigan eng ko'p hajmini va sug'urtalovchilarning to'lov qobiliyati me'yorlarini aniqlash tartibi to'g'risida nizom».

xona va ko'chmas mulklarga investitsiya qilinishi mumkin. Investitsiya portfel tarkibi va tizimini tartibga solish, odatda, kiritilgan mablag'larning turlari bo'yicha minimum va maksimumni belgilash yo'llari orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga, dunyoning yetakchi kompaniyalarining tajribasiga ko'ra, kompaniya investitsion portfelining korxonalar va ko'chmas mulklar ustav fondiga investitsiyalari 15%, qimmatli qog'ozlarga investitsiyalari 25–60%, tijorat banklari depozitlariga mablag'lari 15–30%, investitsiyaning boshqa turlariga 1–12% dan oshmaydigan miqdordlarda joylashtiriladilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar mablag'lari aylanishini to'g'ri tashkil etish muhim ahamiyatga ega. Chunki mablag'lar aylanishi eng ma'qul variantini topish pirovard natijada korxona faoliyatini foyda bilan yakunlashiga olib keladi.

Sug'urta faoliyatida joriy natijalar sug'urta badallari ko'rinishida sug'urta kompaniyalari hisobraqamiga kelib tushgan pul mablag'lari aylanishi hisobidan daromad kelish imkoniyati yuzaga keladi.

Ushbu daromadlar sug'urta kompaniyalarining sug'urta xazinalarini shakllantirish orqali xarajatlar qismini qoplash va foyda olish manbayi bo'lib xizmat qiladi.

Sug'urta faoliyatining joriy tahlili pul mablag'lari tushumi orqali o'ziga olayotgan majburiyatlar adektivligini belgilaydi.

Har qanday investitsion loyihani amalga oshirishda asosiy risk — xizmatlar bozorida kuchli raqobatchining bo'lishidir. Umuman olganda, kompaniya uchun quyidagi turdagi risklar mavjud bo'lib, ular loyihani amaliyotga joriy etishda o'z ta'sir doiralarini o'tkazishlari mumkin.

Siyosiy risklar — bu turdagi risklar davlatdagi siyosiy jarayon bilan bevosita bog'liq bo'lib, o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- harbiy xarakatlar natijasida faoliyat ko'rsata olmaslik;
- kutilmagan hodisalarning ro'y berishi natijasida vaqtinchalik faoliyatni yurita olmaslik.
- soliq qonunchiligidagi o'zgarishlar.

O'zbekiston Respublikasi siyosiy ahvolining tinchligiga qaramasdan, ushbu ko'rinishdagi risklar davlatimizga chegaradosh bo'lgan davlatlardagi notinch ahvol sababli mavjud bo'lib qoldi.

Ushbu turdagi risklar darajasini kamaytirish chora-tadbirlari:
– davlat organlari bilan kompaniya aksiyadorlari o'rtasidagi aloqam mustahkamlash.

Ishbilarmonlik muhitini yaratishdagi risklar – bu risklar qonunchilik bazasining nomukammalligi, hujjatlarning to'g'ri rasmiylashtirilmaligi bilan bevosita bog'liq.

O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik subyektlari uchun qonunchilik bazasining mukammal ishlab chiqilganligiga qaramasdan, bu turdagi riskni inobatga olmaslik mumkin emas. Buning asosiy sababi burokratiyaning mavjudligidir.

Ammo kompaniyalar faoliyatining davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi bu turdagi risk darajasining pasayishiga olib keladi.

Ushbu turdagi risklar darajasini kamaytirish chora-tadbirlari:
– hujjatlarning aniq shakllarini yuritish;
– hujjatlarni rasmiylashtirishda bu soha mutaxassislarini jalb etish;

– yuqori malakali yurist va tarjimonlar uchun qo'shimcha moliyaviy resurslarni ajratish.

Texnik risklar – bu turdagi risklar ishlarni amalga oshirishdagi qiyinchiliklar va texnik loyihaning mavjud emasligidan vujudga keladi.

Asbob-uskunalarga tender e'lon qilingandan boshlab, tovar yetkazib beruvchining texnik xizmat ko'rsatish bo'yicha yuqori malakali mutaxassislari mavjudligi ham inobatga olinadi. Bu sezilarli ravishda texnik risk darajasini kamaytirishga xizmat qilishi mumkin.

Ishlab chiqarish riski – bu turdagi risk taklif etilayotgan xizmatning sifati pastligi, yuqori malakali mutaxassislarning mavjud emasligi bilan bo'g'liq bo'lishi mumkin. Shuni ta'kidlash lozimki, kompaniyaning o'z loyhasini amaliyotga joriy etishi uchun yetarli darajada yuqori malakali mutaxassislarga ega bo'lishi bu turdagi risk darajasini kamaytirishga xizmat qiladi.

Ushbu turdagi risklar darajasini kamaytirish bo'yicha chora-tadbirlar:

– loyihani amalga oshirishda aniq kalendar rejalashtirish va boshqarishni yo'lga qo'yish;

- taklif etilayotgan xizmatlar ustidan doimiy nazoratni oʻrnatish;
- yuqori malakali kadrlarni tayyorlab borish.

Ekologik risklar — bu turdagi risklar atrof-muhitning ifloslanishi, atmosfera va suvga har xil chiqindilarning chiqishi natijasida yuzaga keladi. Biz shugʻullanayotgan soha uchun bu turdagi risk darajasi ancha pastdir.

Marketing riski — bu turdagi risklar bozorni yaxshi oʻrganilmaganligi, baho siyosatining toʻgʻri yuritilmaganligi, marketing strategiyasining notoʻgʻri ekanligi bilan bogʻliq.

Ushbu turdagi risklar darajasini kamaytirish chora-tadbirlari:

- kuchli marketing xizmatini joriy etish;
- marketing strategiyasini ishlab chiqish;
- marketing tadqiqotlarini oʻtkazish;
- egiluvchan tarif siyosatini ishlab chiqish.

Moliyaviy risklar — bu turdagi risklar moliyaviy natijalarning yoʻqotilishidan, isteʼmolchining toʻlovga layoqatsizligidan, talabning qatʼiy emasligidan, raqobatchilar tomonidan narxning kamaytirilishidan, aylanma mablagʻlarining yetishmasligidan kelib chiqishni mumkin.

Ushbu turdagi risklar darajasini kamaytirish chora-tadbirlari:

- isteʼmolchilar talabini oʻrganish;
- sifat ustidan toʻliq nazoratni oʻrnatish;
- investitsion va kredit resurslarining yangi yoʻnalishlarini aniqlash boʻyicha chora-tadbirlarni koʻrish;
- investitsion-moliyaviy strategiyani ishlab chiqish.

Tabiiy risklar — bu turdagi risklar tabiatda turli baxtsiz hodisalarning roʻy berishi, yer qimirlashi, suv toshishi, sel kelishi, yongʻin chiqishi, epidemiya tarqalishi bilan bogʻliqdir.

Oʻzbekiston Respublikasining 1998-yil 24-dekabrda qabul qilingan «Investitsiya faoliyati toʻgʻrisida»gi qonunida investitsiya faoliyati hamda investitsiya faoliyati bilan shugʻullanish tartiblari koʻrsatib oʻtilgan. Ushbu qonunning 4-moddasida investitsiyalarni amalga oshirish shakllari haqida toʻxtalib oʻtilgan, yaʼni investorlar investitsiyalarni quyidagi yoʻllar bilan amalga oshirishlari mumkin:

- yuridik shaxs tuzish yoki ularning ustav jamgʻarmalarida (kapitallarida) ulushli ishtirok etish, jumladan, mol-mulkni yoki aksiyalarni olish;

– qimmatli qog'ozlar, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan emissiya qilingan qarz majburiyatlarini olish;

– konsessiyalar, shu jumladan, tabiiy resurslarni qidirish, ishlab chiqish, qazib olish yoki ulardan foydalanishga bo'lgan konsessiyalarni olish;

– mulk huquqini, shu jumladan, ular joylashgan yer uchastkalari bilan birgalikda savdo va xizmat ko'rsatish sohalari obyektlariga, turar-joylarga mulk huquqini, shuningdek, yerga hamda boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish huquqini qonun hujjatlariga muvofiq olish.

Investorlar investitsiyalarni qonun hujjatlariga zid bo'lmagan boshqa shakllarda ham amalga oshirishlari mumkin.

Investor investitsiyalash maqsadi, yo'nalishi, turi va hajmini mustaqil ravishda belgilaydi, buni amalga oshirish uchun shartnoma asosida, qoida tariqasida, tanlov savdosini o'tkazish yo'li bilan yuridik va jismoniy shaxslarni investitsiya faoliyati ishtirokchilari sifatida jalb etadi.

Agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, investor o'ziga zarur bo'lgan mol-mulkni yuridik va jismoniy shaxslardan o'zaro kelishuv asosida, belgilanadigan shartlarda hajmi va nomenklaturasini cheklanmagan tarzda olishga haqli.

Investor qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Qonunning 14-moddasiga asosan, investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

– investitsiya faoliyatining qonunchilik negizini takomillashtirish;

– soliq to'lovchilar va soliq solish obyektlarini, soliq stavkalari va ularga doir imtiyozlarni tabaqalashtiruvchi soliq tizimini qo'llash;

– asosiy fondlarni jadal amortizatsiya qilish;

– normalar, qoidalar va standartlarni belgilash;

– monopoliyaga qarshi choralarni qo'llash;

– kredit siyosati va narx belgilash siyosatini o'tkazish;

– yerga va boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish shartlarini belgilash;

– investitsiya loyihalarini ekspertiza qilish mexanizmlarini belgilash;

– O‘zbekiston Respublikasining Investitsiya dasturiga kiritilgan investitsiya loyihalarining amalga oshirilishi monitoringini yuritish;

– investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa shakllarda ham amalga oshiriladi.

2002-yilning 5-aperldagi Ikkinchi chaqiriq O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining VIII sessiyasida qabul qilingan «Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida»gi qonunning 6-moddasida sug‘urtalovchilar maxsus vakolatli davlat organi belgilaydigan tartib va shartlarda investitsiya faoliyati bilan shug‘ullanishlariga ruxsat berilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi tomonidan 2000-yilning 28-iyunida 66-sonli buyruq bilan tasdiqlangan «O‘zbekiston Respublikasi hududida sug‘urta tashkilotlarining zaxiralarini joylashtirish to‘g‘risidagi vaqtinchalik nizomi» 952-raqam bilan davlat ro‘yxatiga olingan edi. Ushbu nizom 2000-yilning 5-avgustidan yuridik kuchga kiritilgan bo‘lib, 2005-yilning 31 dekabrigacha amal qildi.

Bu nizomning o‘z kuchini yo‘qotishi Moliya Vazirligi tomonidan zamon talablariga javob beradigan, rivojlangan davlatlar tajribasidan kelib chiqqan holda yangi nizomning ishlab chiqilishini talab etdi. 2006-yilda sug‘urta kompaniyalarining o‘z zaxiralarini tashkil etish va investitsiyalash, kompaniyalarning ishlov qobiliyatini aniqlash bo‘yicha ikkita nizom qabul qilindi:

– O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi tomonidan tasdiqlangan, 2006-yil 22-aperlda 1565-raqam bilan davlat ro‘yxatidan o‘tgan «Alohida sug‘urta tavakkalchiliklari bo‘yicha majburiyatlar, jami majburiyatlarning yo‘l qo‘yiladigan eng ko‘p hajmini va sug‘urtalovchilarning to‘lov qobiliyati me‘yorlarini aniqlash tartibi to‘g‘risida nizom», 2006-yil 2-maydan kuchga kirgan;

– O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi tomonidan tasdiqlangan, 2006-yil 6-mayda 1571-raqam bilan davlat ro‘yxatidan o‘tgan «Sug‘urtalovchilar tomonidan sug‘urta zaxiralarini

shakllantirish hamda joylashtirish tartibi va shartlari to'g'risida nizom», 2006-yil 16-maydan kuchga kirgan.

Ushbu nizomda sug'urta tashkilotlarining investitsiya faoliyati davlat tomonidan tartibga solingan. Jumladan, unda Respublika iqtisodiyotida ustav va sug'urta mablag'lari qismini investitsiyalash qonunchilik yo'li bilan belgilanishi va quyidagi asosiy talablarga javob berishi lozimligi ko'rsatib o'tilgan: O'zbekiston Respublikasi sug'urta kompaniyalari, yuqoridagi 1565-raqam bilan ro'yxatga olingan nizomga binoan, o'z mablag'larini diversifikatsiya, qay-tuvchanlik, foydalilik va likvidlilik tamoyillari asosida joylash-tiradilar.

2006-iyil 22-aprelda qabul qilingan 1565-raqamli nizom sug'urta kompaniyalari tomonidan olinishi mumkin bo'lgan maj-buriyatlarining chegaralari, sug'urtalovchilarning to'lov qobiliyati masalalarini o'z ichiga qamrab olgan. Ushbu nizomda keltirilgan ayrim muhim masalalarga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Nizomga ko'ra, alohida sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchi majburiyatlarining yo'l qo'yiladigan eng ko'p hajmi o'z mablag'lari va sug'urta zaxiralarining 10%idan oshmasligi lo-zim. Sug'urtalovchi ushbu me'yordan ortiq majburiyatni, qabul qilingan majburiyat bo'yicha ortiqcha tavakkalchilikni mazkur nizomga muvofiq ravishda qayta sug'urtalangan holda qabul qilishi mumkin. Alohida tavakkalchilik bo'yicha sug'urtalovchining maj-buriyatlari to'langan sug'urta mukofotiga proporsional tarzda aniqlanadi, agarda sug'urta shartnomasida alohida tavakkalchi-liklar bo'yicha sug'urtalovchining majburiyatlari hajmi ko'rsatil-magan bo'lsa.

Mazkur nizomda sug'urtalovchining jami majburiyatlari de-ganda, 5 ta eng katta tavakkalchiliklar bo'yicha sug'urtalovchi majburiyatlarining eng ko'p hajmi tushuniladi. Umumiy sug'urta tarmog'ida sug'urtalovchining jami majburiyatlari hajmi o'zlik mablag'lari miqdorining ikki barobaridan oshmasligi shart.

Sug'urtalovchining to'lov qobiliyatini aniqlash uchun oxirgi hisobot sanasiga sug'urtalovchining balans ma'lumotlari, shuning-dek, hisob-kitob asosida aniqlanadigan ma'lumotlardan foydala-niladi. Sug'urtalovchining to'lov qobiliyati ko'rsatkichi mazkur

nizom asosida o'rnatilgan sug'urtalovchi tomonidan qabul qilingan majburiyatlar va likvidligi hisobiga olingan aktivlar o'rtasidagi nisbat me'yorlarining bajarilishi hisoblanadi. To'lov qobiliyatini sug'urta faoliyati hajmlariga muvofiq ravishda ta'minlash uchun sug'urtalovchilar yo'l qo'yiladigan aktivlarning haqiqiy hajmi darajasini belgilangan tartibda muvofiqlashtirib borishi zarur.

Respublika sug'urta kompaniyalarida sug'urta zaxiralarini shakllantirish O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi tomonidan tasdiqlangan, 2006-yil 6-mayda 1571-raqam bilan davlat ro'yxatidan o'tgan « Sug'urtalovchilar tomonidan sug'urta zaxiralarini shakllantirish hamda joylashtirish tartibi va shartlari to'g'risida nizom »ga asosan amalga oshiriladi.

Sug'urta zaxiralarining shakllanishi bo'yicha quyidagi qonun-qoidalar mavjud:

- hamma zaxiralar maxsus hisob-kitoblar asosida shakllanadi;
- zaxiralar sug'urta olib borayotgan valutada shakllanadi;
- sug'urta zaxiralari har bir aniq to'lash muddatiga shakllanadi;
- zaxiralar faqat sug'urta shartnomasi bo'yicha emas, qayta sug'urtalashda qabul qilingan shartnomalar bo'yicha ham shakllanishi mumkin.

Sug'urtalovchilar o'ziga qabul qilgan sug'urta majburiyatlarini bajarish uchun yig'ilgan sug'urta mukofotlaridan kelgusida sug'urta to'lovlari uchun barcha sug'urta turlari bo'yicha kerakli sug'urta zaxiralarini shakllantiradilar. Sug'urta zaxiralari sug'urtalovchining sug'urtalovchilar bilan tuzgan sug'urta shartnomalari bo'yicha shu vaqtdagi bajarilmagan majburiyatlarining hajmini ko'rsatib turadi.

Xorijiy mamlakatlarda qabul qilingan sug'urta zaxiralarining shakllanishi texnikasiga ko'ra, sug'urta qiluvchi bo'yniga olgan har bir majburiyat turi sug'urta zaxirasiga mos keladigan turi bilan qoplanadi. Hayot sug'urtasi bo'yicha amaldagi shartnomalar sharoitiga bog'liq holda matematik zaxiralar, yillik renta zaxiralari, fond zaxiralari va ishtirok etish zaxiralari shakllanadi. Sug'urtaning boshqa turlari bo'yicha mukofot zaxiralari va zarar zaxiralari shakllanadi. Sug'urta zaxiralari hajmi amaldagi shartnoma bo'yicha to'lanishi kerak bo'lgan summani butun holda qoplashi

zarur. Shuning uchun ularning hajmini aniqlash uchun sug'urta qiluvchining operatsiyalarining chuqur tahlili va matematik hisob-kitoblar zarur.

Texnik mablag'lar sug'urta qiluvchi tomonidan alohida sug'urta shartnomasi va butun sug'urta portfeli bo'yicha bir mud-datga hisob-kitob qilingan sug'urta to'lovlari bo'yicha moliyaviy majburiyatlarni bajarish kerak bo'lgan mablag'lar yig'indisidir. Ular sug'urta zaxiralarining bir qismi bo'lib, hayot sug'urtasidan tashqari, sug'urta turlari bo'yicha hisob-kitob qilinadi.

«Sug'urtalovchilar tomonidan sug'urta zaxiralarini shakllantirish hamda joylashtirish tartibi va shartlari to'g'risida nizom»ga muvofiq, sug'urtalovchi o'zining balansida majburiyat yoki aktiv (sharoitdan kelib chiqib) sifatida aks ettiriladigan quyidagi texnik zaxiralarni shakllantirishga majburdir:

— ishlab topilmagan mukofotlar zaxirasi (umumiy sug'urta sohasida faoliyat amalga oshirilganda);

— mukofotlar zaxirasi (hayot sug'urtasi sohasida faoliyat amalga oshirilganda);

— zararlar zaxirasi sug'urta hodisasi oqibatida yuzaga kelgan va sug'urta shartnomasining shartlari bo'yicha qoplanishi lozim bo'lgan zararlar hajmiga muvofiq ravishda aniqlanadi va quyidagilardan tashkil topadi:

- xabar qilingan, lekin bartaraf etilmagan zararlar zaxirasi;
- sodir bo'lgan, lekin xabar qilinmagan zararlar zaxirasi.

Sug'urtalovchi Davsug'urtanazorat bilan kelishgan holda qo'shimcha ravishda, quyidagi zaxiralarni tashkil etishi mumkin:

- oldini olish chora-tadbirlari zaxirasi;
- halokatlar zaxirasi;
- zararlilikning tebranishi zaxirasi;
- aktivlarning nomuvofiqlik zaxirasi;
- boshqa zaxira turlari.

Investitsiyalarni ularni turli xil belgilari bo'yicha turkumlash yoki tasniflash mumkin. Ularni tasniflashda turli maqsadlar qo'yiladi. Masalan, investitsiyalarni kelajak natijalarini baholashda, ular bo'yicha kutiladigan samaralarni aniqlashda, ularning ishlab chiqarishda ishtirokida, ularni soha va yo'nalishlarini aniqlashda

va h.k. shunga o'xshash belgilari bo'yicha ularning batafsil turkumini belgilash amalda qo'llaniladi.

Ko'pgina hollarda investitsiyalar quydagi tasnifiy belgilar bo'yicha turkumlanadi:

1. Investitsiyalarni kiritish obyektlari bo'yicha.
2. Investitsiyalarni band qilish muddatlari bo'yicha.
3. Real sektorni qayta ishlab chiqarish bo'yicha.
4. Investitsiyalarning yakuniy natijalari bo'yicha.
5. Mulkchilik shakllari bo'yicha.
6. Maqsadlar bo'yicha.
7. Risklar darajalari bo'yicha.
8. Investitsiyalarni kiritish subyektlari bo'yicha.
9. Moliyaviy vositalar turlari bo'yicha.
10. Moliyaviy ta'minlash jihatlari bo'yicha.
11. Moliyalashtirish manbalari, usullari va mexanizmlari bo'yicha.
12. Moliyalashtirish manbalari, mexanizmlari va usullari bo'yicha.
13. Investitsiya jarayonining ishtirokchilari va ularning hissalarini bo'yicha.

? Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Sug'urta tashkilotining moliyasi deganda nimani tushunasiz?
2. Sug'urta tashkilotining sug'urta faoliyatidan tushgan daromadlarini aytib bering.
3. Sug'urta tashkilotining investitsiya faoliyatidan olingan daromadlarini aytib bering.
4. Sug'urta tashkilotining boshqa faoliyatdan olingan daromadlarini aytib bering.
5. Sug'urta tashkilotining sug'urta faoliyati bilan bog'liq bo'lgan bevosita xarajatlarini aytib bering.
6. Sug'urta tashkilotining sug'urta faoliyati bilan bog'liq bo'lgan bilvosita xarajatlarini aytib bering.
7. Sug'urta tashkilotlarida moliyaviy natijaning shakllanishi qanday kechadi?
8. Sug'urta tashkilotlarining investitsiya faoliyatining mazmun-mohiyati aytib bering.
9. Sug'urta tashkilotlarining investitsiya faoliyatiga ta'sir etuvchi omillarni aytib bering.

VII BOB. SHAXSIY SUG'URTANING MAZMUNI VA TURLARI

7.1. Shaxsiy sug'urtaning mohiyati va rivojlanish tarixi

Shaxsiy sug'urta — baxtsiz hodisalar yoxud tabiiy hodisalar ro'y berishi oqibatida fuqarolarning hayoti va sog'ligiga shikast yetkazilishi bilan bog'liq ularning mulkiy manfaatlarini himoyalashga qaratilgan sug'urtaning mustaqil tarmog'i. Shaxsiy sug'urta fuqarolar boshiga kulfat tushganda ularni moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashning muhim vositasi hisoblanadi. Shu ma'noda, shaxsiy sug'urta ijtimoiy himoyaning hayotiy tajribada sinalgan ishonchli shaklidir.

Shaxsiy sug'urtaning, xususan, uning ajralmas bo'g'ini bo'lgan fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urtalashning joriy etilishi bir necha asrlik tarixga ega. 1541-yilda Yevropada mavjud bo'lgan dengiz huquqi qoidalariga ko'ra, kema egalari shu kema kapitanlarini baxtsiz hodisalardan sug'urtalashlari shart bo'lgan.

Shaxsiy sug'urtaning ba'zi belgilari qadimgi rimliklarga ham ma'lum bo'lgan. O'sha paytda Diana va Antoni muxlislarining diniy jamiyati bo'lgan. Unga a'zo bo'lib kirgan shaxslar a'zolik badalini to'lashgan. Jamiyat a'zolaridan biri vafot etganda uni ko'mish bilan bog'liq xarajatlar jamiyat hisobidan amalga oshirilgan va hatto, pul mablag'larining muayyan qismi vafot etgan shaxsning merosxo'rlariga berilgan.

1699-yil Angliyada shaxsiy sug'urta bilan shug'ullanadigan dastlabki sug'urta tashkiloti barpo etilgan va u, avvalo, beva ayollar hamda yetim bolalarning sug'urtasini amalga oshirgan. Bu jamiyatning nomi «Ekvatebl» deb atalgan. XVIII asrda esa Germaniyada suyak sinishi holatlaridan himoyalash bo'yicha o'zaro yordam uyushmalari tashkil etilgan. 1849-yili Angliyada temiryo'llarda baxtsiz hodisalardan sug'urtalash bo'yicha dastlabki «Railway Death Passengers Company» nomli sug'urta kompaniyasi tuzildi.

Shaxsiy sug'urta bo'yicha sug'urtalanuvchi sifatida har qanday yuridik va jismoniy shaxs bo'lishi mumkin.

Shaxsiy sug'urta — bu inson hayotiga, uning mehnat qobiliyati va salomatligiga tahdid soladigan turli xavf-xatarlardan himoyalashning muhim shakli.

Hozirgi paytda shaxsiy sug'urta sug'urta faoliyatining yirik tarmog'i sifatida jahon amaliyotida keng qo'llaniladi. Rivojlangan xorijiy davlatlarda shaxsiy sug'urta turlari bo'yicha kelib tushgan sug'urta mukofotlari boshqa sug'urta turlari bo'yicha kelib tushgan sug'urta mukofotlariga nisbatan yuqori salmoqqa ega. Masalan, AQSHda jami yig'ilgan sug'urta mukofotlari hajmida shaxsiy sug'urtaning hisssasi 50 foizdan yuqoridir.

O'tgan asrning boshlarida hozirgi O'zbekiston hududida Rossiya sug'urta tashkilotlarining vakolatxonalari faoliyat ko'rsatgan va ular aholiga shaxsiy sug'urta xizmatlarini ko'rsatishgan.

1917-yildan 1990-yilgacha mamlakatimizda shaxsiy sug'urtalash ishlari davlat sug'urta organlari (Gosstrax) tomonidan amalga oshirilgan. Ana shu davrda sug'urta shartlari, qoidalari va tariflari markazda — Moskvada ishlab chiqilar va aksariyat hollarda mahalliy shart-sharoitlar va xususiyatlar hisobga olinmas edi.

1991-yilda O'zbekistonning o'z siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini qo'lga kiritishi hayotimizning barcha jabhalari qatorida sug'urta sohasini ham bozor munosabatlari tamoyillariga mos ravishda rivojlanishi uchun sharoit yaratdi. To'g'ri, mustaqillikning dastlabki yillarida iqtisodiyotda ro'y bergan keskin o'zgarishlar qisqa muddat bo'lsada pulning qadsizlanishiga, pirovardida, aholi turmush darajasining pasayib ketishiga olib keldi. Shubhasiz, bu holat shaxsiy sug'urtaning aholi o'rtasidagi omma-viyiligiga putur yetkazdi. Natijada, bu sug'urta turlari bo'yicha sug'urta shartnomalari soni va sug'urta mukofotlari miqdori kamaydi. Masalan, 1993-yilda shaxsiy sug'urtaning alohida turi bo'lgan hayot sug'urtasi bo'yicha jami 1770356 dona shartnoma tuzilgan holda bu ko'rsatkich 1994-yilda 406864 donaga kamaygan.

Bunday salbiy vaziyatning oldini olish va aholining shaxsiy sug'urtaga bo'lgan ishonchini tiklash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Aholining omonotlardagi va davlat

sug'urtasi bo'yicha pul mablag'larini indeksatsiya qilish to'g'risida» 1995-yilning 20-dekabridagi PF-1327-son farmoni qabul qilindi.

Ushbu farmonga muvofiq, 1996-yildan boshlab aholining 1992-yil 1-yanvargacha bo'lgan holatiga ko'ra va 1996-yil 1-yanvargacha amalda bo'lgan Davlat sug'urta bosh boshqarmasi muassasalarida turgan hayotni, bolalarni sug'urta qilish, nikoh kunida beriladigan uzoq muddatli sug'urta shartnomalari to'lovlarini bosqichma-bosqich indeksatsiya qilish maqsadga muvofiq deb topildi. Davlat sug'urta muassasalari tomonidan 1996-yilning 1-yanvaridan 1-iyuligacha bo'lgan muddatda fuqarolarning 400,0 mingdan ziyod shartnomalari indeksatsiya qilindi.

O'zbekiston Respublikasida shaxsiy sug'urtani amalga oshirishning huquqiy asoslari Fuqarolik kodeksining 921-moddasida aks ettirilgan. Unga ko'ra, shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha bir taraf (sug'urtalovchi) boshqa taraf (sug'urta qildiruvchi) to'laydigan, shartnomada shartlashilgan haq (sug'urta mukofoti) evaziga sug'urta qildiruvchining o'zining yoxud shartnomada ko'rsatilgan boshqa fuqaro (sug'urtalangan shaxs)ning hayoti yoki sog'ligiga zarar yetkazilgan, u muayyan yoshga to'lgan yoki uning hayotida shartnomada nazarda tutilgan boshqa voqea (sug'urta hodisasi) yuz bergan hollarda shartnomada shartlashilgan pulni (sug'urta pulini) bir yo'la yoki vaqt-vaqti bilan to'lab turish majburiyatini oladi. Shuningdek, kodeksda shaxsiy sug'urta shartnomasi kimning foydasini ko'zlab tuzilgan bo'lsa, o'sha shaxs sug'urta pulini olish huquqiga ega bo'ladi, deb ko'rsatilgan.

Shaxsiy sug'urta shartnomasi tuzishda sug'urta qildiruvchi bilan sug'urtalovchi o'rtasida quyidagilar to'g'risida kelishuvga erishilishi lozim:

- sug'urtalangan shaxs to'g'risida;
- sug'urtalangan shaxs hayotida yuz berishi ehtimol tutilib sug'urta amalga oshirilayotgan voqea (sug'urta hodisasi)ning xususiyati to'g'risida;
- sug'urta puli miqdori to'g'risida;
- sug'urta mukofotining miqdori va uni to'lash muddati (muddatlari) to'g'risida;
- shartnomaning amal qilish muddati to'g'risida.

Tomonlarning kelishuviga binoan shartnomaga boshqa shartlar ham kiritilishi mumkin. Agar sug'urta shartnomasi sug'urta qildiruvchi, sug'urtalangan shaxs yoki naf oluvchi hisoblangan fuqaroning ahvolini qonun hujjatlarida belgilangan qoidalarga nisbatan yomonlashtiradigan shartlarni o'z ichiga olsa, shartnomaning ana shu shartlari o'rniga qonun hujjatlarining tegishli qoidalari qo'llaniladi.

7.2. Shaxsiy sug'urtaning turlari

Sug'urtalanuvchining hayoti, sog'lig'i, mehnat qobiliyati bilan bog'liq mulkiy manfaatlari shaxsiy sug'urtaning obyekti hisoblanadi. Sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchilar hamda sug'urtalangan shaxslar shaxsiy sug'urta subyektlaridir.

Shaxsiy sug'urta, odatda, fuqarolarni quyidagi xavf-xatarlardan himoyalanihini nazarda tutadi:

- sug'urtalanuvchining yoki sug'urtalangan shaxsning vafot etishi;
- mehnat qobiliyatini vaqtinchalik yo'qotishi;
- nafaqa yoshiga etishi bilan fuqaroning faol mehnat faoliyatining tugashi.

Yuqorida qayd etilgan hamma holatlarda sug'urta hodisasining ro'y berishi sug'urtalanuvchining yoki sug'urtalangan shaxs daromadining kamayishiga sabab bo'ladi.

Ilmiy-iqtisodiy adabiyotlarda shaxsiy sug'urta turlicha tasniflanadi. Mutaxassislar o'rtasida keng tarqalgan fikrlarga ko'ra, shaxsiy sug'urta 2 ta kichik tarmoqqa bo'linadi:

- hayot sug'urtasi;
- sog'liqni sug'urtalash.

Sog'liqni sug'urtalash, o'z navbatida, 2 ta guruhga bo'linadi:

- baxtsiz hodisalardan sug'urtalash;
- tibbiy sug'urta.

Shaxsiy sug'urtani hayot sug'urtasiga va sog'liq sug'urtasiga bo'linishiga asosiy sabab, sug'urta summalarining jamg'arilib borilishidir. Hayot sug'urtasi uzoq muddatli bo'lib, unda shartnoma bo'yicha belgilangan sug'urta summasi har yili jamg'arilib boradi.

Fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urtalashda sug'urta summalari jamg'arilmaydi, muddati 1 yildan oshmaydi.

2002-yilning 28-mayidan e'tiboran, «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonunning qabul qilinishi bilan sug'urta 2 ta tarmoqqa bo'lindi:

- hayot sug'urtasi;
- umumiy sug'urta.

Qonunga asosan, sug'urtalovchilarning faoliyati sug'urtaning qaysi tarmog'iga ixtisoslashganligiga qarab alohida litsenziyalanadigan bo'ldi. Hayot sug'urtasini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyaga ega bo'lgan sug'urtalovchilar umumiy sug'urta turlarini o'tkazishga haqli emas yoki aksincha.

Shaxsiy sug'urta ixtiyoriy va majburiy shakllarda amalga oshiriladi.

Ixtiyoriy shaxsiy sug'urta turlariga quyidagilar kiradi:

- hayot sug'urtasi;
- fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urtalash;
- fuqarolarning sog'lig'ini va kasalliklardan sug'urtalash;
- fuqaroning ma'lum yoshgacha yetishi sug'urtasi;
- vafot etish holatidan uzoq muddatli sug'urta;
- tibbiy sug'urta;
- chet elga ketuvchilarni kasalliklardan sug'urtalash;
- maktab o'quvchilarini baxtsiz hodisalardan sug'urtalash.

Majburiy tarzda amalga oshiriladigan shaxsiy sug'urta turlariga quyidagilar kiradi:

- yo'lovchilarni baxtsiz hodisalardan majburiy sug'urtalash;
- soliq organlari xodimlarini baxtsiz hodisalardan majburiy davlat sug'urtasi;
- O'zbekiston Respublikasi Mudofaa Vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati, Davlat bojxona qo'mitasi, Favqulodda vaziyatlar vazirligi xodimlarini baxtsiz hodisalardan majburiy davlat sug'urtasi.

Majburiy davlat sug'urtasini 2003-yil 1-yanvardan boshlab «O'zbekinvest» eksport-import milliy sug'urta kompaniyasi o'tkazib kelmoqda. Ushbu sug'urta turlari bo'yicha sug'urta tarifi bir sug'urtalanuvchiga bir yilga eng kam oylik ish haqining 20 foizi

miqdorida belgilangan. Sug'urta mukofotlari sug'urtalanuvchi uchun respublika budjeti mablag'lari hisobidan to'lanadi.

Hozirgi paytda mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan sug'urta tashkilotlari, asosan, quyidagi sug'urta turlarini amalga oshiradilar:

- baxtsiz hodisalardan sug'urtalash;
- ixtiyoriy tibbiy sug'urta va kasal bo'lish holatidan sug'urta;
- chet elga ketayotgan shaxslarning sug'urtasi;
- hayot sug'urtasi.

Yuqorida qayd etilgan sug'urta turlari ichida baxtsiz hodisalardan sug'urtalash keng tarqalgan bo'lib, ular «O'zbekinvest» EIMSK, «O'zagrosug'urta» va «Kafolat» davlat-aksiyadorlik sug'urta kompaniyalari, «Madad» sug'urta agentligi kabi bir qator sug'urta tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi.

2012-yil 1-iyun holatiga ko'ra, mamlakatimizda 34 ta sug'urta tashkiloti faoliyat ko'rsatgan bo'lib, ularning aksariyati baxtsiz hodisalardan sug'urtalash va faqat 2 tasi hayot sug'urtasi bo'yicha tegishli litsenziyalarga ega bo'lgan.

Sug'urta bozorida mijozlarni jalb etish bo'yicha raqobat bo'lganligi tufayli ixtiyoriy shaxsiy sug'urta turlari bo'yicha tarif stavkalari turlichadir. Masalan, «O'zbekinvest» kompaniyasida 20–25 yoshlardagi shaxslarni 100,0 ming so'mga sug'urtalash uchun tarif stavkasi ana shu sug'urta summasiga nisbatan 1,125 foizni, yoshi 55–60 da bo'lgan fuqarolar uchun esa tarif stavkasi 1,575 foizni tashkil etadi. «O'zagrosug'urta» sug'urta kompaniyasida maktab o'quvchilarini baxtsiz hodisalardan ixtiyoriy sug'urtalash bo'yicha tarif stavkasi sug'urta summasiga nisbatan 0,2 foiz miqdorida belgilangan.

«Kafolat» sug'urta kompaniyasida talabalarni baxtsiz hodisalardan ixtiyoriy sug'urtalash bo'yicha tarif stavkasi sug'urta summasiga nisbatan 0,5 foizni tashkil etadi.

7.3. Fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urta qilish

Shaxsiy sug'urta turlari tarkibida fuqarolarni baxtsiz hodisalardan ixtiyoriy sug'urtalash alohida o'ringa ega. Shu bois, biz ushbu sug'urta turi bilan yaqindan tanishamiz. Fuqarolarni baxtsiz

hodisalardan ixtiyoriy sug'urtalash bo'yicha shartnoma qonunga ko'ra yuridik va jismoniy shaxslarning yozma arizasi asosida tuziladi. Shartnoma tuzishdan oldin sug'urta tashkiloti o'z mijozlariga sug'urta xizmati haqida ma'lumot beradi. Yuridik va jismoniy shaxslar sug'urta shartnomasi tuzishdan oldin albatta sug'urtalovchining moliyaviy holati, litsenziyasi mavjudligi bilan qiziqishi lozim.

Sug'urta shartnomasi tuzishdan oldin sug'urta tashkiloti vakili sug'urtalayotgan shaxslarni fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urtalash qoidalari bilan tanishtirishi lozim. Mazkur sug'urta turi bo'yicha fuqarolarni baxtsiz hodisa ro'y berish natijasida sog'lig'i va hayotini saqlash bilan bog'liq manfaat sug'urta obyekti hisoblanadi. Sug'urtalovchi, odatda, asab va ruhiy kasallikka duchor bo'lgan, falaj, ko'zi ojiz shaxslar, eshitish qobiliyati zaif bo'lgan va nogiron shaxslar bilan sug'urta shartnomasini tuzmaydi.

Sug'urtalangan shaxsning hayotiga va sog'lig'iga quyidagi baxtsiz hodisalarning ro'y berishi natijasida shikast yetganda va tasdiqlanganda sug'urta summolari berilishi mumkin:

- jarohat olganda;
- suyaklarning sinishi, chiqishi;
- ichki organlarning zararlanishi;
- kuyishi;
- teri qatlamlarini sovuq urishi;
- elektr toki ta'sirida jarohatlanish;
- kimyoviy moddalar va zararli o'simlik ta'sirida zararlanish;
- tish sinishi.

Bundan tashqari, yuqorida qayd etilgan holatlar natijasida o'lim holati yuz berganda ham sug'urta summasi to'lanadi.

Quyidagi hodisalarning ro'y berishi oqibatida sug'urtalangan shaxsning hayoti va sog'lig'iga shikast yetkazilsa yoxud o'limga olib kelsa, sug'urta summasi to'lanmaydi:

- yadro portlashi;
- radiatsiya va nurlanish;
- sug'urtalangan shaxsning atayin hatti-harakati natijasida baxtsiz hodisalar yuz berganda, o'z joniga qasd qilganda va jinoiy harakatlar natijasida ro'y berishi.

Sug'urta mukofoti sug'urta tashkilotining hisob-kitob raqamiga kelib tushgandan so'ng u shartnomada ko'rsatilgan muddat ichida fuqarolarga sug'urta polisini berishi shart. Sug'urta polisi yo'qotilgan taqdirda sug'urta tashkiloti sug'urtalagan shaxsga uning dublikatini beradi.

Sug'urtalanuvchilarning huquqlari:

- sug'urta shartnomasi amalda bo'lgan davrda sug'urtalangan shaxs sug'urta tashkilotidan sug'urta masalalari bo'yicha maslahatlar olishi;

- sug'urta polisi yo'qotilganda uning dublikatini olish.

Fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urtalashda sug'urtalangan shaxslar yana quyidagi huquqlarga ega bo'lishi mumkin:

- sug'urta summasini olishda nizolar paydo bo'lganda mustaqil ekspertni jalb etish;

- sug'urtalanuvchi bilan kelishilgan holda amaldagi sug'urta shartnomasiga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish;

- sug'urtalovchi bilan kelishgan holda sug'urta shartnomasini muddatdan oldin bekor qilish.

Sug'urtalanuvchining majburiyatlari:

- sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan muddat va shartlarda sug'urta mukofotlarini to'lash;

- sug'urtalangan shaxslarga sug'urta shartnomasi shartlari to'g'risida ma'lumotlar berish.

Sug'urtalovchining huquqlari:

- sug'urta hodisalari sug'urtalovchi tomonidan tan olinmaganida sug'urta summalarini to'lamaslik;

- sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan muddatda sug'urta mukofoti to'lanmasa, sug'urta shartnomasini bekor qilish.

Sug'urtalovchining majburiyatlari:

- fuqarolarni baxtsiz hodisalardan ixtiyoriy sug'urtalash qoidalari va sug'urta shartnomasi shartlari bilan sug'urtalanuvchini tanishtirish;

- sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan muddatda sug'urta polisini berish;

- sug'urta hodisasi ro'y berganda sug'urta summasini to'lash;

- sug'urta summasini to'lashdan voz kechilganda, u holda 10 kun muddatda sug'urtalanuvchiga yozma ravishda xabar berish.

Sug'urta hodisasi ro'y berganda bu haqida sug'urtalangan shaxslar qisqa muddatda sug'urtalovchiga xabar berishi lozim. Baxtsiz hodisa ro'y berganda sug'urtalangan shaxslar sug'urtalovchiga quyidagi hujjatlarni taqdim etishi shart:

- sug'urta polisi;
- davolash profilaktika muassasidan baxtsiz hodisa natijasida sug'urtalangan shaxsning davolanganligini tasdiqlovchi ma'lumotnoma.

Zaruriyat bo'lganda sug'urtalovchi sug'urta summasini to'lash masalasini hal etish uchun zarur bo'lgan boshqa hujjatlarni so'rashga ham haqli.

Baxtsiz hodisalar ro'y berishi natijasida o'lim hodisasi ro'y berganda quyidagi hujjatlar taqdim etiladi:

- sug'urta polisi;
- FXDYo bo'limidan o'lim holati ro'y bergani to'g'risida ma'lumotnoma;
- merosxurlik huquqini tasdiqlovchi hujjat;
- agar o'lim hodisasi yo'l-transporti natijasida ro'y bergan bo'lsa, yo'l harakati xavfsizligi organidan olingan ma'lumotnoma;
- shaxsni tasdiqlovchi hujjat.

Sug'urtalovchi zaruriyat bo'lganda yuqoridagi hujjatlardan tashari boshqa hujjatlarni so'rashga ham haqli.

7.4. Ijtimoiy sug'urta tushunchasi va uning mohiyati

Ijtimoiy sug'urta aholini turli xavf-xatarlardan ijtimoiy himoyalash, ya'ni ishdan ketish, mehnatga layoqatlilikni, daromadni yo'qotish kabi xavf-xatarlar yig'indisi hisoblanadi. Ijtimoiy sug'urtaning muhim jihati shundaki, u ish beruvchi va ishchilarning maqsadli badallari asosida shakllangan maxsus nobudjet fondlar tomonidan moliyalashtiriladi. Ijtimoiy sug'urta tengsizlik qoidasi asosida tuzilgan: sug'urta to'lovi mehnat ulushi hamda sug'urta muddati bilan bog'liq bo'ladi.

Ijtimoiy sug'urta fondlarining muhim xarakteri hamda ish beruvchi va ishchilarning birdamlik qoidasi ularni boshqarishning o'ziga xos xususiyatini belgilab beradi. Bu fondlar o'zini-o'zi boshqarish va notijorat xo'jalik yuritish qoidasi asosida ishlaydi.

Mehnatga layoqatliligni va daromadni yo'qotishga olib keldigan ijtimoiy xavf-xatarlarga quyidagilar kiradi: kasallik, ishlab chiqarishdagi jarohat, kasbiy kasallik, baxtsiz hodisa, onalik va bolalik, ishsizlik, qarilik, boquvchisini yo'qotish.

Jamiyat rivojlanishi bilan ijtimoiy sug'urtaning o'rni va roli sezilari oshib boradi, bunga aholining majburiy ijtimoiy sug'urtalaganlik darajasining oshishi, ijtimoiy sug'urta dasturlarining kengayishi, to'lanadigan pensiya, nafaqalar hajmining hamda ko'rsatiladigan xizmatlar sifatining o'sishi, ularning qiymati va aholi real daromadlarining oshishi sabab bo'ladi.

Ijtimoiy-siyosiy nuqtayi nazardan qaraganda, ijtimoiy sug'urta fuqarolarning qarilik, kasallik holatlari, onalik, mehnat qobiliyatining to'liq yoki qisman yo'qotishi, boquvchisini yo'qotish, ishsizlik kabi holatlarda moddiy ta'minot olishga konstitutsion huquqi borligini ko'rsatadi. To'lanadigan mablag' miqdori mehnat staji, oylik ish haqi, mehnat qobiliyatini yo'qotganlik darajasini hisobga olgan holda aniqlanadi va amaldagi qonunchilikka asoslanadi.

Ijtimoiy sug'urtaning eng muhim iqtisodiy funksiyasi shundaki, u mehnat resurslarini takror ishlab chiqarish uchun zarur sharoitlarini yaratadi, shu bilan birga ijtimoiy sohada davlat siyosatining ajralmas qismi hisoblanadi. Shuningdek, ijtimoiy sug'urta tizimi jamiyatda ijtimoiy haqqoniylikni ta'minlash, siyosiy birdamlikni yaratish va uni saqlab qolishning dastlabki shartlaridan biri hisoblanadi.

Ijtimoiy sug'urtaning yordami bilan jamiyat quyidagi vazifalarni bajaradi:

- ishga layoqatsiz va mehnat jarayonida ishtirok etmaydigan shaxslarning xarajatlarini qoplashga qaratilgan pullik fondlarni shakllantirish;

- mehnat resurslarini takror ishlab chiqarishning tuzilma va zarur miqdorini ta'minlash;

- jamiyatning ishlovchi va ishsiz a'zolarini moddiy ta'minlashdagi uzilishlarni kamaytirish;

- aholining mehnat jarayoniga jalb etilmagan guruhlarining yashash darajasini ko'tarishga erishish.

Ijtimoiy sug'urta tizimi ikki qismdan iborat:

— birinchisi, ishchilarning sog'lomlashtirish va qayta tayyorlash tadbirlarini o'tkazgan holda mehnat qobiliyatini qayta tiklash va uni saqlashni ta'minlash;

— ikkinchisi, mehnat qobiliyatini yo'qotganlarga yoki unga umuman ega bo'lmaganlarga moddiy ta'minotni kafolatlash.

? Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Shaxsiy sug'urtaning kelib chiqish tarixini aytib bering.
2. Shaxsiy sug'urtaning mohiyatini tushuntirib bering.
3. Shaxsiy sug'urtaning majburiy shakli haqida gapirib bering.
4. Shaxsiy sug'urtaning qanday turlari mavjud?
5. Hayot sug'urtasining obyekti haqida gapirib bering.
6. Davlat majburiy shaxsiy sug'urtasining mohiyatini tushuntirib bering.
7. Majburiy davlat sug'urtasi bo'yicha sug'urta xizmati qaysi sug'urta kompaniyasi tomonidan amalga oshiriladi?
8. Chet elga ketayotgan shaxslarni sug'urtalash tartibi haqida gapirib bering.
9. Fuqarolarni baxtsiz hodisadan sug'urta qilish qoidalarini aytib bering.
10. Shaxsiy sug'urta shartnomalarining o'ziga xos jihatlarini tushuntirib bering.

VIII BOB. MOL-MULK SUG'URTASI

8.1. Umumiy sug'urta tarmog'ining mol-mulkni sug'urtalashga oid klasslari

Yuridik shaxslarning mol-mulkini sug'urtalash sug'urta tashkilotlari tomonidan «Sug'urta faoliyati klassifikatori»ga muvofiq, umumiy sug'urta tarmog'ining 8-klassi — «Mol-mulkni olovdan va tabiiy ofatlardan sug'urta qilish»da qayd etilgan shartlarda, ya'ni yong'in, portlash, bo'ron, dovul, jala, ko'chki, tuproqning cho'kish, yemirilish, yerosti suvlari, sel, yashin urishi, zilzila, yadro energiyasi ta'siri natijasida mol-mulk yo'qotilganda yoki shikastlanganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning turlari asosida amalga oshiriladi. Shuningdek, mazkur klassifikatorning 9-klassi ham mol-mulkni sug'urta qilishga oid bo'lib, u «Mol-mulkni zarardan sug'urta qilish» deb ataladi. 9-klassning mazmuni 8-klassda ko'rsatilmagan do'l, qalin qor yog'ishi yoki qattiq sovuq tushishi, buzib kirib o'g'irlik qilish va boshqa voqealar natijasida mol-mulk yo'qotilganda yoki shikastlanganda sug'urta qoplamasi to'lanishini ta'minlovchi sug'urtaning jami turlaridan iborat.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, yuridik shaxslarning mol-mulkini sug'urta qilish huquqiga O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan 8- va 9-klasslar bo'yicha litsenziya olgan barcha sug'urta tashkilotlari haqlidir.

Yuridik shaxslarning mol-mulkini sug'urta qilish sug'urtalovchilar bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq amalga oshiriladi.

Sug'urta shartnomasi — tomonlarning aniq yuridik va moliyaviy munosabatlarini belgilab beruvchi hujjatdir. Shartnomada franshiza qo'llanilishi mumkin. Franshiza — yuridik shaxslar ko'rgan zararning muayyan qismi bo'lib, sug'urta hodisasi yuz berganda sug'urta tashkiloti ana shu qism doirasida javobgar bo'lmaydi va u to'lanishi kerak bo'lgan sug'urta qoplamasidan chegirib tashlanadi.

Sug'urtalovchi yuridik shaxslarga tegishli mol-mulklarni yong'in, zilzila, toshqin, suv bosishi, ko'chki, bo'ron, yer cho'kishi, ichki sanitariya texnikasi tizimlari buzilishi natijasida to'liq yoki qisman nobud bo'lganda sug'urta qoplamasini, sug'urtalanuvchi bo'lgan yuridik shaxslar esa sug'urta mukofotini o'z vaqtida to'lash va shartnomaning boshqa shartlarini bajarish majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Mana shu qayd etilgan holatlar sug'urta tashkiloti va yuridik shaxslar o'rtasida mol-mulkni sug'urtalash bo'yicha tuzilgan shartnomaning predmetini tashkil etadi.

Sug'urtalovchining majburiyatlari sug'urta mukofoti sug'urtalovchining hisob-kitob raqamiga kelib tushgan paytdan e'tiboran kuchga kiradi. So'ng sug'urta polisi sug'urtalanuvchiga shartnomada ko'rsatilgan muddat ichida beriladi.

8.2. Yuridik shaxslar mol-mulkining sug'urtasida ishtirok etayotgan tomonlarning huquq va majburiyatlari

Yuridik shaxslarning hamda sug'urtalovchi o'rtasida tuzilgan sug'urta shartnomasida tomonlarning huquq va majburiyatlari aks ettiriladi.

Sug'urtalanuvchi bo'lgan yuridik shaxslarning majburiyatlari quyidagilarni kiritish mumkin:

- sug'urta obyektni ko'zdan kechirish uchun imkoniyat yaratib berish;

- sug'urta mukofotlarini o'z vaqtida to'lash;

- shartnoma tuzilayotganda sug'urtalovchiga sug'urta tavakkalchiligini baholash uchun ahamiyat kasb etuvchi o'ziga ma'lum barcha holatlar haqida, shuningdek, mazkur sug'urta obyekti bo'yicha tuzilgan yoki tuzilajak hamma sug'urta shartnomalari to'g'risida ma'lumot berish;

- sug'urta hodisasi yuz berganda sug'urtalangan mulkiga zarar yetkazilishining oldini olish va zararni kamaytirish uchun zarur choralarni ko'rish va sug'urtalovchiga sug'urta hodisasi sodir bo'lganligi haqida sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan muddatlarda xabar berish.

Yuridik shaxslar sug'urtalangan mulkini ko'zdan kechirish uchun sug'urtalovchiga taqdim qilishi yoki mulkning barcha zararlangan qismlarining fotosurati yoki videosuratini oldirishi va tiklash ishlari boshlangunga qadar o'zi qiladigan ishlarni sug'urtalovchi bilan kelishib olishi kerak.

Yuridik shaxslar quyidagi huquqlarga ega bo'lishi mumkin:

- butun mulkni va ayrim obyektlarni tomonlarning qo'shimcha kelishuvi yoki yangi sug'urta shartnomasi shartlari asosida qo'shimcha sug'urtalash;

- sug'urta hodisasi sodir bo'lganda mustaqil ekspertiza o'tkazilishini talab qilish;

- sug'urta shartnomasi amalda bo'lgan davrda sug'urtalovchidan sug'urta masalalari borasida maslahatlar olish;

- sug'urtalovchi bilan kelishgan holda sug'urta shartnomasiga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish.

Yuridik shaxslar oldida sug'urta shartnomasiga muvofiq, sug'urta tashkiloti quyidagi majburiyatlarga ega bo'ladi:

- shartnomada belgilangan muddatlarda sug'urta polisini berish va shartnoma tuzishda asoslanilgan sug'urtalash qoidalari bilan tanishtirish;

- sug'urta shartnomasida nazarda tutilgan sug'urta hodisalari yuz berganda sug'urta hodisasi sodir bo'lganligi haqidagi dalolatnoma asosida sug'urta qoplamasi to'lash;

- sug'urtalanuvchi bilan bo'ladigan munosabatlarda mahfiylikni ta'minlash.

Shu bilan bir qatorda sug'urta tashkilotining huquqlari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- agar sug'urta hodisasi:

- a) sug'urtalovchining sug'urta hodisasini keltirib chiqarish uchun ataylab qilgan hatti-harakatlari natijasida yuz bergan bo'lsa;

- b) sug'urtalanuvchi tavakkalchilikdagi jiddiy o'zgarishlar haqida sug'urtalovchini boxabar qilgan bo'lmasa;

- d) sug'urtalanuvchi sug'urta hodisasi to'g'risida sug'urtalovchiga xabar bermagan yoki yetkazilgan zarar tafsilotlari, turi va miqdorini aniqlashda sug'urtalovchi yoxud uning vakili ishtirok etishiga to'sqinlik qilgan bo'lsa;

e) sug'urtalanuvchi zararni aniqlash uchun zarur bo'lgan hujjatlarni taqdim etmagan bo'lsa, sug'urta to'lovni to'lashni rad etish;

– sug'urta shartnomasining muddati mobaynida sug'urtalangan mulkning ahvoli va qiymatini, shuningdek, sug'urtalanuvchi o'z mulki haqida ma'lum qilgan ma'lumotlarning to'g'ri-ligini tekshirish;

– sug'urtalanuvchidan sug'urta hodisasi haqida xabar kelishini kutib o'tirmasdan, sug'urta hodisasi yetkazgan zararni ko'zdan kechirish va baholashga kirishish;

– sug'urta hodisasi yuz berish xavfining darajasini ifodalovchi qo'shimcha hujjatlarni talab qilib olish.

Sug'urtalanuvchi bo'lgan yuridik shaxslar sug'urta mukofotini shartnomada ko'rsatilgan muddatda to'lamaganda shartnoma yuridik kuchini yo'qotishi mumkin.

Agar sug'urtalangan mulkning yo'qolishi yoki zararlanishiga quyidagilar sabab bo'lsa, sug'urta tashkiloti sug'urta javobgar-ligidan ozod etilishi mumkin:

a) sug'urtalanuvchining majburiyatlari kuchga kiringunga qadar mulkda mavjud bo'lgan hamda sug'urtalanuvchi yoki uning vakil-lariga ma'lum bo'lgan kamchilik va nuqsonlar;

b) sug'urtalangan mulkdan foydalanish qoidalarining sug'urta-lanuvchi yoki uning vakillari tomonidan buzilishi natijasida zarar yetkazilishi;

d) sug'urtalanuvchining yoki uning shartnoma bo'yicha su-g'urtalangan mulk ishonib topshirilishi mumkin bo'lgan xodim-laridan, vakillaridan yoki boshqa shaxslardan birining ehtiyot-sizligi, vijdonsizligi, nosamimiyligi, shuningdek, mulkka mulkdor-lik yoxud egalik huquqining qalloblik yo'li bilan boshqa shaxsga o'tkazilishi;

e) doimiy ta'sir ko'rsatuvchi foydalanish omillari (eskirish, zanglab chirish) va ob-havo omillari ta'sirida yoxud sug'urtalan-gan narsalardan foydalanmaslik oqibatida asta-sekin zararlanish;

f) sug'urtalanuvchi yoki uning vakillari tomonidan yong'in xavfsizligi qoidalarining buzilishi;

g) yengil alangalanadigan modda va materiallarni saqlash yoki ulardan foydalanish qoidalarining buzilishi;

h) sug'urtalanuvchi zararlangan narsalarni yoki ularning qoldiqlarini sug'urtalovchiga ko'rsatishdan bosh tortgan taqdirda, butunlay yo'q bo'lib ketishi mumkin bo'lgan narsalar bundan mustasnodir;

i) urush yoki urush harakatlari (urush e'lon qilingani-qilinmaganidan qat'i nazar), g'alayon, inqilob, qo'zg'olon, isyon, fitna, ish tashlash, noqonuniy yo'l bilan hokimiyatni qo'lga olish, suiqasd, qo'poruvchilik harakati, amalda yoki qonuniy mavjud bo'lgan hukumatning yoki biror hokimiyat organining farmoyishi bilan musodara qilish, rekvizitsiya, buzish yoki zararlantirish, yadro reaksiyasi, yadro nurlanishi yoxud radioaktiv zararlanish.

Ichki sanitariya texnikasi tizimlari buzilganda quyidagi:

a) agar falokat sug'urtalanuvchining ehtiyotsizligi yoki noshud hatti-harakatlari tufayli yuz bergan;

b) basharti falokat uchinchi shaxslarning ataylab qilgan yoki ataylab qilmagan xatti-harakatlari oqibatida yuz bergan hollarda sug'urta tashkiloti yetkazilgan zarar uchun javob bermaydi.

8.3. Sug'urta hodisasi yuz berganda tomonlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish

Sug'urta qoplamasi sug'urtalanuvchining zararni qoplash to'g'risidagi yozma arizasi, shuningdek, vakolatli organlardan olingan tegishli hujjatlar asosida to'lanadi. Bunday hujjatlarning taqdim etilmasligi sug'urtalovchiga ushbu hujjatlar bilan tasdiqlanmagan zarar uchun tovon to'lashni rad etish huquqini beradi.

Sug'urtalanuvchi sug'urta hodisasi sodir bo'lgani haqida ariza bergach, komissiya tuzilib, uning tarkibiga sug'urtalanuvchining, sug'urtalovchining, zarur hollarda esa vakolatli tashkilotlarning ham vakillari kiritiladi.

Komissiya muayyan muhlat ichida zararlanish sabablari va miqdorini aniqlaydi. Komissiya sug'urta hodisasini e'tirof etgan taqdirda yo'qotish va zararlar miqdori, shuningdek, to'lanishi lozim bo'lgan sug'urta qoplamasining miqdori aniqlanadi. Tomonlar buni dalolatnomada qayd etadilar.

Mazkur dalolatnoma sug'urtalanuvchiga sug'urtalovchi tomonidan sug'urta to'voni to'lanishi uchun asos bo'ladi.

Zarar sabablari va miqdori xususida tomonlar o'rtasida nizolar paydo bo'lgan hollarda mustaqil ekspertiza o'tkazilishi mumkin.

Sug'urtalanuvchi zararni qoplash haqidagi arizasida quyidagilarni ko'rsatishi shart:

- sug'urta hodisasi yuz bergan sana va uning tavsifi;

- sug'urta hodisasi sodir bo'lganda sug'urtalanuvchi qilgan ishlar;

- zarar miqdori va sug'urtalanuvchi da'vo qilayotgan sug'urta to'vonining miqdori. Bunda tegishli ro'yxat va summa ko'rsatilishi kerak;

- zararni qoplash uchun uchinchi shaxslardan olingan to'von miqdori.

Mabodo, zarar to'liq qoplangan bo'lsa yoki sud qaroriga ko'ra zarar aybdor shaxs tomonidan qoplanadigan bo'lsa sug'urtalanuvchi sug'urta to'voni olish huquqidan mahrum bo'ladi.

Quyidagi hollarda sug'urta to'voni to'lanmaydi:

- agar sug'urtalanuvchi zarar yetkazilishiga olib keluvchi hatti-harakatlarni ataylab yoki qo'pol ehtiyotsizligi tufayli sodir etgan yoki ularga yo'l qo'yg'an bo'lsa;

- basharti zarar kelib chiqishiga olib kelgan holatlar huquqni muhofaza qilish organlari tomonidan tekshirilayotgan bo'lsa, tekshiruv tamom bo'lgunga qadar. Mabodo, sug'urtalanuvchi yoki naf oluvchi shaxs zarar uchun aybdor yoki uchinchi shaxslardan to'von olgan bo'lsa, sug'urtalovchi sug'urta shartlariga ko'ra to'lanishi lozim bo'lgan pul bilan aybdor yoxud uchinchi shaxslardan olingan pul o'rtasidagi farqning o'zini to'laydi. Shartnoma imzolagandan so'ng tavakkalchilik darajasida ro'y bergan va sug'urta hodisasi yuz berish ehtimolini oshiradigan barcha o'zgarishlar sug'urtalovchiga sug'urta shartlarini o'zgartirish hamda qo'shimcha sug'urta mukofoti to'lanishini talab qilish huquqini beradi. Sug'urtalanuvchi qo'shimcha sug'urta mukofotini to'lashdan bosh tortgan taqdirda mazkur shartnoma yuridik kuchini yo'qotadi, to'langan sug'urta mukofoti esa qaytarib berilmaydi. Shartnomada kelishilgan zararlarni qoplash uchun sug'urtalovchi

tomonidan amalga oshirilgan har bir to'lov majburiyatlar chegarasini ana shu to'lov miqdorida, ammo agar mas'uliyat chegarasini qayta tiklash uchun qo'shimcha sug'urta mukofoti to'lanmasa, dalolatnomada qayd etilgan zarar miqdoridan ko'p bo'lmagan hajmda kamaytiradi. Shartnoma tomonlar unda ko'rsatilgan majburiyatlarini bajarmay qo'ygunlariga qadar kuchda bo'ladi.

Tomonlardan birining kamida 30 kun oldin beriladigan yozma arizasiga binoan shartnoma istalgan vaqtda bekor qilinishi mumkin.

Agar sug'urtalanuvchi shartnomani muddatidan oldin bekor qilishini ma'lum qilsa, sug'urta mukofoti unga qaytarilmaydi.

Sug'urta shartnomasi bekor qilinishini sug'urtalovchi talab etgan taqdirda:

a) sug'urtalanuvchiga sug'urta mukofoti muddati tamom bo'lmagan davrga mutanosib miqdorda qaytariladi, bunda o'tgan davrda qilingan xarajatlar sug'urta mukofotidan ushlab qolinadi;

b) basharti sug'urta shartnomasi bekor qilinishining talab etilishiga ushbu shartnomada kelishilgan shartlarning sug'urtalanuvchi tomonidan buzilishi sabab bo'lsa, faqat sug'urta mukofoti muddati tamom bo'lmagan davrga mutanosib miqdorda qaytariladi.

Sug'urta to'voni to'lash haqida dalolatnoma tuzilgandan keyin sug'urtalanuvchining zarar yetkazilishi uchun javobgar shaxslarga nisbatan bo'lgan huquqlari to'langan pul miqdorida sug'urtalovchiga o'tadi.

Sug'urtalanuvchi zarar yetkazgan shaxsga bo'lgan da'vosidan yoki unga nisbatan bo'lgan talablarning amalga oshirilishini ta'minlovchi huquqlaridan voz kechganda, shuningdek, regress talabni qo'yish uchun zarur bo'ladigan hujjatlarni sug'urtalovchiga berishdan bosh tortganda sug'urtalovchi sug'urta to'voni to'lashdan ozod bo'ladi.

Shartnomaga kiritiladigan hamma qo'shimcha va o'zgartirishlar, shuningdek, prolongatsiya, bekor qilish yoki to'xtatish tomonlarning roziligi bilan o'zaro xabar berilgan holda yozma ravishda amalga oshirilmog'i darkor.

Sug'urta shartnomasidan kelib chiquvchi barcha nizo va kelishmovchiliklar tomonlarning muzokara olib borishi yo'li bilan

hal etiladi, kelishuvga erishib bo'lmagan taqdirda esa tegishli mud-
dat ichida O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida nazarda
tutilgan tartibda qarab chiqish uchun xo'jalik sudiga oshiriladi.

8.4. Qurilish-montaj ishlarini sug'urtalash

Iqtisodiyotda qurilish ishlarini sug'urtalash muhim ahamiyat
kasb etadi. Buning asosiy sababi katta mablag'larni sarf qilishdan
asosiy maqsad katta foyda olishdir va iqtisodiyotga qo'shilgan
qiymat hajmini oshirishdir. Biror-bir hodisa tufayli bu mablag'lari-
ning yo'qolib qolishi iqtisodiyotning rivojlanishiga o'z ta'sirini
bevosita ko'rsatadi. Shuning uchun hozirgi paytda respubli-
kamizda qurilish ishlarini sug'urtalash ishlariga alohida e'tibor
qaratilmoqda.

Respublikamizda qurilish ishlarini sug'urtalash ishlari O'zbe-
kiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 20- dekabr-
dagi 532-sonli qarori asosida «Obyektlarni davlat mablag'lari va
Hukumat kafolati ostidagi kreditlar hisobiga barpo etishda qurilish
tavakkalchiliklarini majburiy sug'urta qilish to'g'risida»gi Nizom-
ga, O'zbekiston Respublikasida qurilish tavakkalchiligini sug'urta
qilish Fuqarolik kodeksining 669-moddasi va Vazirlar Mahkama-
sining «Kapital qurilishda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish
chora-tadbirlari to'g'risida» 1998-yil 3 sentabrdagi 375-sonli qa-
roriga va boshqa qonunchilik hujjatlariga muvofiq tartibga solib
borilmoqda.

Bugungi kunda davlat budjeti mablag'lari va hukumat kafolati
ostidagi kreditlar hisobiga mablag' bilan ta'minlanayotgan qurilish
obyektlari bo'yicha tavakkalchiliklarni sug'urta qilish O'zbekiston
Respublikasining Fuqarolik kodeksiga hamda boshqa qonun
hujjatlari va me'yoriy hujjatlarga muvofiq amalga oshiriladi.

Sug'urta tashkiloti pudratchi yoki sug'urtalashdan manfaatdor
boshqa shaxslarning mulkiy manfaatlarini, shuningdek, qurilish
pudrati shartnomasida nazarda tutilgan qurilish-montaj ishlarini
amalga oshirishga uchinchi shaxslarning hayotiga, soglig'iga va
mol-mulkiga zarar yetkazilganligi uchun sug'urtalanuvchining
javobgarligini sug'urtalaydi.

Sug'urta qilish sug'urta shartnomasida belgilangan sug'urtalanuvchi yoki boshqa shaxs foydasiga amalga oshiriladi. Sug'urtalanuvchiga va bunday shaxsga sug'urta qilingan mol-mulk nobud bo'lishi yoki shikastlanishidan yetkazilgan zarar to'lanishi mumkin.

Shuningdek, binolar, inshootlar, asbob-uskunalar, mashinalar, ularga ehtiyot qismlar, materiallar va qurilish maydonida bo'lgan hamda sug'urta shartnomasida qayd etilgan qurilish va montaj buyumini o'zida ifodalaydigan boshqa mol-mulk, shuningdek, qurilish-montaj ishlarini amalga oshirishda uchinchi shaxslarning hayotiga, sog'lig'iga va mol-mulkiga zarar yetkazilganligi uchun sug'urtalanuvchining javobgarligi sug'urta qilish obyektlari hisoblanadi. Bu yerda sug'urta qilish tavakkalchiliklarning quyidagi guruhlari qoplanishini ta'minlaydi:

- yongin, chaqmoq, portlash, uchuvchi apparatlarning qulashi, o'z-o'zidan yonishi;

- o'g'rilik va uchinchi shaxslarning qasddan sodir etgan harakatlari;

- suv toshqini va suv bosishi, quvurlarning yorilishi;

- bo'ron, dovul;

- zilzila, sel, ko'chki, tuproqning cho'kishi, o'pirilish, qulash;

- qisqa tutashuv, ortiqcha kuchlanish, elektr yoylari;

- mashina va mexanizmlar, qurilish materiallari va konstruksiyalarning qulab tushishi;

- nuqsonli materiallar va konstruksiyalarni ongsiz ravishda qo'llashdan ko'rilgan zarar;

- qurilish-montaj ishlarini amalga oshirishda uchinchi shaxslar oldida fuqarolik javobgarligi paydo bo'lishi.

Sug'urtalanuvchining sug'urta polisi yoki tavakkalchiliklarni sug'urta qilish shartnomasining amal qilish muddati sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi o'rtasidagi kelishuvga ko'ra qurilish pudrati shartnomasining muddatiga muvofiq belgilanadi. Obyektni foydalanishga topshirish muddati uzaytirilgan taqdirda, polis tomonlarning qo'shimcha kelishuviga ko'ra belgilanadigan qo'shimcha sug'urta to'lovi to'lanishi sharti bilan amal qilishda davom etadi.

Obyektlarni davlat kapital qo'yilmalari hisobiga barpo etishda qurilish tavakkalchiliklarini sug'urta qilishda qurilish tavakkalchiliklarini majburiy sug'urta qilish xarajatlarini obyekt qurilishining umumiy qiymatiga kiritgan holda amalga oshiriladi.

Sug'urtalovchining javobgarligi sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan sug'urta puli bilan cheklanadi. Qurilayotgan obyekt to'liq qiymatining 80 foizdan ortiq bo'lmagan qismi yoki ilgari bajarilgan ishlar hajmi, shu jumladan, materiallar qiymati hisobga olingan holda rejalashtirilayotgan yilda barpo etilayotgan obyekt qiymatining bir qismi tomonlarning kelishuviga ko'ra sug'urta puli bo'lishi mumkin.

Qurilish-montaj ishlarini amalga oshirishda uchinchi shaxslarning hayoti, sog'lig'i va mol-mulkiga yetkazilgan zarar uchun sug'urtalanuvchining javobgarligini sug'urta qilish bo'yicha sug'urta tovonini sug'urtalashning butun muddati uchun sug'urta shartnomasida belgilangan javobgarlik limitlari doirasida belgilanadi. Sug'urtalovchi uchinchi shaxslarning hayoti, sog'lig'i va mol-mulkiga zarar yetkazilishi bilan bog'liq xarajatlarni sug'urta shartnomasi uning foydasiga tuzilgan shaxs yetkazilgan zarar uchun albatta javob bergan taqdirdagina to'laydi.

Agar sug'urta shartnomasida bir hodisa bo'yicha javobgarlik limiti belgilangan bo'lsa, ayni bir sug'urta hodisasi tufayli kelib chiqqan barcha zararlar bo'yicha tovon puli, shu jumladan, zararining oldini olish yoki uni qisqartirish bo'yicha xarajatlar ushbu limitdan ortiq bo'lishi mumkin emas. Sug'urtalovchi, shuningdek, sug'urta hodisasidan keyin hududni tozalash bilan bog'liq oqilona xarajatlarni ham to'laydi, biroq u sug'urta pulining 2 foizidan ortiq bo'lmasligi kerak. Sug'urta hodisasidan keyin hududni tiklash ishlarini olib borish uchun yaroqli holga keltirish uchun amalga oshirilishi kerak bo'lgan xarajatlar tozalash bo'yicha xarajatlar deb hisoblanadi.

Sug'urtalovchining javobgarligi sug'urtalangan mol-mulk qurilish maydoniga tushirilgan paytdan boshlanadi, biroq sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urta uchun sug'urta to'lovi amalda to'langan sanadan va sug'urta shartnomasida qayd etilgan sanadan oldin boshlanmaydi. Sug'urtalovchining javobgarligi qurilish,

montaj qilish, asbob-uskunalarni bo'sh va ish holatida sinashning butun davri mobaynida davom etadi hamda obyektni foydalanishga topshirish paytida, biroq sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan sanadan kechikmay tamom bo'ladi.

Sug'urta shartnomalari bo'yicha quyidagi holatlar bo'yicha bevosita yoki bilvosita paydo buo'ladigan zararlar qoplanmasligi inobatga olinad:

- har xil harbiy harakatlar yoki harbiy tadbirlar va ularning oqibatlari, minalar, bombalar, boshqa urush qurollarining ta'siri, xalq g'alayonlari va ish tashlashlar, terrorizm, musodara qilish, rekvizitsiya, mol-mulkni xatlab qo'yish, harbiy yoki fuqaro ma'murlari va biror bir siyosiy tashkilotlarning farmoyishiga ko'ra mol-mulkning yo'q qilinishi yoki shikastlantirilishi;

- yadro portlashi, radiatsiya va radiaktiv zaharlanish;

- sug'urtalanuvchining, foydasiga sug'urta tuzilgan shaxsning yoki ularning vakillarining qasddan qilgan harakati yoki qo'pol ehtiyotsizligi;

- sug'urtalanuvchiga, foydasiga sug'urta tuzilgan shaxslarga yoki ularning vakillariga sug'urta hodisasi boshlangungacha ma'lum bo'lgan xatolar, kamchiliklar yoki nuqsonlar;

- loyiha-smeta hujjatlarida nazarda tutilmagan ishlarining qisman yoki umuman to'xtatilishi;

- ayrim buyumlarning korroziyaga uchrashi, chirishi, tabiiy eskirishi, o'zidan-o'zi yonishi yoki boshqa tabiiy xossalari, bunda ushbu hodisalar keltirib chiqargan baxtsiz hodisalar natijasida boshqa sug'urta qilingan buyumlar shikastlanishidan ko'rilgan zararining o'rnini qoplanishi shart;

- loyiha-smeta hujjatlarida nazarda tutilmagan tajriba yoki tadqiqot ishlari;

- qurilish texnikasi va transport vositalari ichki tomonining tashqi omillarga bog'liq bo'lmagan holda sinishi natijasida shikastlanishi.

Sug'urtalovchi, shuningdek, obyektlar qurilishida foydalaniладigan nuqsonli materiallar, buyumlar yoki ularning qismlari almashtirilishi, tuzatilishi yoki sozlanishi qiymatini, shuningdek, ishlarni amalga oshirishdagi xatolar qiymatini ham to'lamaydi.

Ushbu istisno dawl qilingan nuqsonli materiallar va buyumlar bi-langina bevosita cheklanib qoladi, ammo materiallar yoki ishlar-dagi bunday nuqsonlar natijasida to'g'ri qurilgan obyektlar va buyumlarga yetkazilgan zarar qoplanishini istisno qilmaydi.

Yonilg'i-moylash materiallari, kimyoviy moddalar, so vitish suyuqliklari va boshqa yordamchi materiallar, sug'urta qilingan obyekt tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot (sug'urtalangan tavakkalchiliklar uchun zarur bo'lgan qurilish obyektlaridan tashqari), qimmatbaho metallar, toshlar, san'at asarlari, hujjatlar va qimmatli qog'ozlarning nobud bo'lishi yoki shikastlanishi, shu-ningdek, faqat xatlov paytida aniqlangan zarar, boy berilgan foyda yoki shartnomaviy jarimalar singari biror-bir bilvosita zarar su-g'urta bilan qoplanmaydi.

Sug'urta shartnomasi sug'urtalanuvchining yozma ariza-an-ketasi asosida tuziladi, unda tavakkalchilik darajasi to'g'risida bir fikrga kelish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan barcha holatlar to'g'risidagi axborot mavjud bo'ladi va sug'urtalovchi tomonidan imzolanadigan sug'urta polisi bilan rasmiylashtiriladi.

Sug'urtalanuvchi ariza-anketa bilan bir vaqtda tavakkalchilik darajasini baholash uchun zarur bo'lgan barcha hujjatlarni taqdim etadi.

Shartnoma tuzilgandan keyin unga kiritiladigan o'zgartirish va qo'shimchalar tomonlar imzolagan sug'urta shartnomasi va sug'urta polisining uzviy qismi bo'lib qoladigan qo'shimcha bitim-lar bilan rasmiylashtiriladi.

Sug'urtalanuvchi sug'urtalovchiga sug'urta uchun sug'urta to'lovini to'lashga majbur. Sug'urta to'lovini to'lash boshlangun-gacha sug'urta shartnomasining sug'urtalovchining majburiyat-lariga oid qismi kuchga kirmaydi. Sug'urta to'lovi foizdagi to'lov stavkasini jami sug'urta summasiga ko'paytirgan holda hisoblab chiqariladi.

Sug'urta to'lovi miqdori sug'urtalash muddatlarining davo-miyligiga va tomonlarning ahdlashuvi bo'yicha sug'urta to'lovinin umumiy miqdoriga bog'liq holda tabaqalashtiriladi.

Sug'urtalanuvchi sug'urtalovchini sug'urta summasi o'zgar-ganligi, shuningdek, tomonlar sug'urta to'g'risidagi shartnomani

imzolashgandan keyin tavakkalchilikda bo'lgan o'zgarishlar to'g'risida xabardor qilishi shart. Obyekt qiymatini 10 foizdan ziyod ko'paytiruvchi o'zgartirishlar sug'urtalovchiga shartnoma shartlarini qayta ko'rib chiqishni talab qilishi mumkin bo'ladi.

Sug'urtalovchi sug'urta hodisalarining oldini olishni ta'minlovchi shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan oldini olish tadbirlarini qurilish tavakkalchiliklarini sug'urtalash uchun tushadigan mablag'larning ikki foizi doirasida mablag' bilan ta'minlashi mumkin.

Agar sug'urtalanuvchiga va sug'urta shartnomasi uning foydasiga tuzilgan shaxsga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra ishlar uch oydan ortiq bo'lmagan davrga to'xtatib turilsa, sug'urta shartnomasining amal qilishi tomonlar o'rtasidagi qo'shimcha bitimga muvofiq ko'rsatib o'tilgan davrga to'xtatib turilishi mumkin va u sug'urtalanuvchining yozma shakldagi bildirishnomasidan keyin ishlar qayta tiklanganda, sug'urta davrini ishlar to'xtatib turilgan davrga ko'paytirgan holda, qo'shimcha sug'urta to'lovisiz yangidan kuchga kiradi.

Qurilish obyekti sug'urtalanuvchiga va sug'urtalash uning foydasiga tuzilgan shaxsga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra konservatsiya qilinganda sug'urta shartnomasi bo'yicha qolgan davr uchun mutanosib ravishda hisoblab chiqarilgan sug'urta to'lovining bir qismi sug'urtalovchi tomonidan qaytariladi.

Boshqa barcha hollarda sug'urta davri faqat tomonlarning ahdlashuvi bo'yicha, miqdori tomonlar o'rtasidagi kelishuvga ko'ra belgilanadigan qo'shimcha sug'urta to'lovi to'langan holda uzaytirilishi mumkin.

Agar ishlarni jadallashtirish natijasida qurilishning belgilangan muddati sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan sug'urta muddati tugashidan ilgari tugasa, sug'urta to'lovi qaytarilmaydi.

Sug'urta hodisasi boshlanganda sug'urtalanuvchi yoki sug'urta shartnomasi uning foydasiga tuzilgan shaxs, sug'urtalovchining so'rovnomalarini yoki talablarini kutib o'tirmasdan, ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni kamaytirishning imkoni bo'lgan barcha choralarni ko'rishi va 7 kalendar kundan kechikmay sug'urtalovchini sodir bo'lgan hodisadan yozma ravishda xabardor qilishi shart. Sug'urtalovchi xabarni olgandan keyin 3 kun mobaynida

obyektni ko'zdan kechirib chiqishga majbur. Sug'urtalanuvchi mazkur mol-mulk bo'yicha boshqa sug'urta tashkilotlari bilan tuzilgan barcha sug'urta shartnomalari to'g'risida sug'urtalovchini yozma ravishda xabardor qilishi shart. Sug'urtalanuvchi barcha rejalar, spetsifikatsiyalar, topshiriqnomalar, dublikatlar yoki nusxalarni hamda sug'urta hodisasi boshlanishi holatlari va sabablari to'g'risida xulosa chiqarish imkonini beruvchi boshqa zarur hujjatlarni sug'urtalovchiga taqdim etishi kerak. Sug'urtalanuvchining yozma arizasi olingandan va sug'urta to'voni to'lash to'g'risidagi masalani hal etish uchun zarur bo'lgan barcha hujjatlar olingandan keyin komissiya tuziladi, komissiya tarkibiga sug'urtalanuvchining va sug'urtalovchining vakillari, shuningdek, zarurat bo'lganda, manfaatdor shaxs hisobiga vakolatli tashkilotlarning vakillari kiritiladi. Sug'urtalovchining vakillari vaziyatni, zarar xarakterini va miqdorini aniqlash uchun sug'urta hodisasi sodir bo'lgan joyga erkin kira olishi hamda sug'urtalanuvchi va sug'urta shartnomasi uning foydasiga tuzilgan shaxsning tegishli hujjatlaridan bimalol foydalana olishi kerak. Sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi o'rtasida zararning xarakteri va miqdori bo'yicha kelishmovchiliklar bo'lgan taqdirda masala ekspert komissiyasi tomonidan hal qilinadi.

Bunday jarayonda har qaysi tomon o'z ekspertini tayinlaydi va bu to'g'rida ikkinchi tomonni xabardor qiladi hamda o'z eksperti xizmatiga haq to'laydi. Ushbu qoida tomonlarning kelishmovchiliklarni qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa shakllarda hal etish bo'yicha huquqlarini cheklamaydi. Chunki sug'urtalanuvchi shikastlangan mol-mulk va hodisa ro'y bergan joy sug'urtalovchining vakillari tomonidan ko'zdan kechirilgan hamda sug'urta hodisasi oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha xatti-harakatlar sug'urtalovchi bilan yozma ravishda kelishib olingandan keyin, imkoniyatga qarab sug'urta hodisasi oqibatlarini bartaraf etishga kirishishi mumkin.

Sug'urtalovchi yoki uning vakili sug'urtalangan mol-mulkni qutqarishda va saqlab qolishda, buning uchun zarur choralarni ko'rgan yoki ko'rsatgan holda qatnashish huquqiga ega. Sug'urtalovchining yoki uning vakillarining ushbu xatti-harakatlari

sug'urtalovchi tomonidan sug'urta tovonini to'lash majburiyatini e'tirof etish hisoblanmaydi. Sug'urta tovonini sug'urta hodisasi e'tirof etilgandan va ko'rilgan zarar miqdorini hamda to'lanishi kerak bo'lgan sug'urta tovonini summasini aniqlovchi dalolatnoma komissiya tomonidan imzolangandan keyin besh bank kuni mobaynida to'lanishi kerak bo'ladi.

Agar nobud bo'lgan mol-mulk uchun tovon summasi uni tiklash yoki sug'urta hodisasi vaqtidagi almashtirishlar qiymati bilan, ushbu summalardan qaysi biri kamroqligidan kelib chiqqan holda, cheklanadi. Shikastlangan mol-mulkni tuzatish xarajatlari uning haqiqiy qiymatidan yoki sug'urta hodisasi vaqtidagi almash-tirish qiymatidan ortib ketgan taqdirda u nobud bo'lgan deb hisoblanadi.

Mol-mulk shikastlangan taqdirda uni bevosita sug'urta hodisasi boshlanishidan oldingi holatiga keltirish uchun zarur tuzatish xarajatlari to'lanadi. Masalan, sug'urtalovchi zararni bartaraf etish yoki kamaytirish maqsadida qilingan xarajatlarni, agar ushbu zarar sug'urta shartlariga ko'ra to'lanishi kerak bo'lsa, to'laydi. Agar aynan bir sug'urta hodisasi sug'urta shartnomasi ular foydasiga tuzilgan bir nechta shaxslarga zarar yetkazgan bo'lsa, umumiy tovon summasi ushbu shaxslar o'rtasida har qaysi shaxs ko'rgan zararining umumiy zarar summasidagi miqdoriga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Agar sug'urta hodisasi boshlangan vaqtda sug'urtalovchi tomonidan sug'urtalangan mol-mulkka nisbatan boshqa sug'urta shartnomalari amal qilayotgan bo'lsa, zarar tovonini har qaysi sug'urtalovchi tomonidan mol-mulk sug'urtalangan sug'urta sum-malariga mutanosib ravishda taqsimlanadi va sug'urtalovchi zarar tovonining faqat o'z ulushiga tushgan qisminigina to'laydi.

Sug'urtalovchi sug'urta tovonini to'lash bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarish muddatini o'tkazib yuborganlik uchun sug'urtalanuvchiga to'lov muddati o'tgan har bir kun uchun, to'lanishi kerak bo'lgan sug'urta tovonini summasining 0,15 foizi miqdorida, lekin to'lanishi kerak bo'lgan summaning ko'pi bilan 10 foizi miqdorida jarima to'laydi. Agar zarar summasi zarar yetkazishda aybdor bo'lgan shaxs tomonidan to'liq to'langan bo'lsa, sug'urtalanuvchi sug'urta tovoniga bo'lgan huquqini yo'qotadi.

Sug'urtalovchi sug'urtalanuvchi yoki sug'urta shartnomasi uning foydasiga tuzilgan shaxs tomonidan zararni bartaraf etish va qisqartirishga doir oqilona chora-tadbirlar ko'rilmaganligi tufayli yetkazilgan zarar darajasida sug'urta to'lovni to'lashni rad etishga ham haqlidir.

Jahon amaliyotida so'nggi yillarda muhandislik xizmati alohida o'rin egallagan. Bu xizmat turi ichida qurilish, inshootlar, mashina uskunalarining montaji, obyektlarni ishga tushirishda ko'zda tutilmagan sug'urtaviy hodisalardan himoya qilinishga alohida e'tibor berilmoqda.

Qurilish va boshqa mulklarni sug'urta qilish jarayoni quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- mulkning zarar ko'rish sababini aniqlash;
- ko'rilgan zarar sabablarini va hodisaning sug'urtaviy yoki nosug'urtaviy hodisa ekanligini aniqlash;
- zarar ko'rgan mulklarni va obyektlarni aniqlash;
- zarar summasi va sug'urta qoplamasini hisoblab chiqish.

Hozirda xalqaro amaliyotda qo'llaniladigan sug'urtaning ikki turi mavjud.

1. Qurilish obyektlarini sug'urtalash.
2. Inshootlarni sug'urtalash.

Qurilish obyekti sug'urtalash CAR (Contractors All Risks) orqali amalga oshiriladi.

Hozirda qurilish ishlariga talabning ortib borayotganligi, shu bilan bir qatorda qurilish sohasida sodir bo'layotgan texnik taraqqiyot, qurilish-montaj ishlar qiymatining oshib borishi hamda foydalanilayotgan texnik vositalarning zamonaviylashuvi oqibatida texnik va iqtisodiy sug'urta riskini CAR tizimi yo'nalishi bo'yicha sug'urtalashga ehtiyoj ortmoqda.

CAR tizimi — qurilish bilan bog'liq bo'lgan barcha risklarning ishonchli sug'urtalash imkoniyatini vujudga keltiradi. Mazkur sug'urta turi bo'yicha sug'urta mukofotining miqdori risk sug'urtasi miqdoridan ancha past bo'lib, bu miqdor har doim qurilish smetasida inobatga olinadi. Barcha davlat va munitsipal tashkilotlar tomonidan qurilish uchun qilingan buyurtmalar, qurilish-montaj ishlari CAR sug'urta tizimi bilan sug'urtaviy himoyalani kelinmoqda.

CAR shartnoma doirasida barcha fuqaro va sanoat qurilishi obyektlari (uy-joy, ofislar, shifoxonalar, maktablar, teatrlar, sanoat binolari, elektrostansiyalar, yo'l va temiryo'l inshootlari, aeroportlar, ko'priklar, to'g'onlar, tonnellar, irrigatsiya va drenaj inshootlari, kanallar, portlar va hokazolar) sug'urtalanishi mumkin. Qurilish jarayonidagi sug'urtalash obyektiga quyidagilar kiradi:

- qurilish obyekti, qurilish korxonalari tomonidan bajarilgan barcha ishlar, qurilish uchun joy tayyorlash (tuproqni qazib olish va yerni tekislash ishlari) va yordamchi inshootlar (vaqtincha aylanma kapitallar va himoyalash to'gonlari), qurilish maydonlarida saqlanayotgan barcha qurilish materiallari;

- qurilish maydonidagi uskunalar, yotoqxona, omborlar, yordamchi va aralash stantsiyalar, yog'ochlar, muhandislik tarmoqlari (elektr va suv) maydonchalari;

- qurilish mashinalari (yerni tekislaydigan mashinalar, kranlar va boshqa transport uskunalari), shaxsiy va ijaraga olingan mashinalarning barchasi;

- sug'urta hodisasi sodir bo'lganda, uning oqibatlarini bartaraf etish uchun qilingan barcha xarajatlar (bunday xarajatlarga ko'chidan tozalash uchun qilingan xarajatlarning qoplanishi ham kiradi);

- sug'urtalanuvchining sug'urtaviy javobgarligi, mulkiy zararlanish natijasida uchinchi shaxsning shikoyati.

CAR sug'urta shartnomasi doirasida qurilish bilan bog'liq bo'lgan qurilish-montaj ishlari ham sug'urtalanishi mumkin. Bunda barcha montaj ishlariga taalluqli xarajatlar summasi umumiy sug'urta summasining 50% dan oshib ketmasligi kerak.

Qurilish ishlari bo'yicha sug'urta summasi kelishilgan shartnoma summasi bo'lib, bunga barcha kerakli qurilish materiallari summasi yoki bajarilgan ishlar kiradi.

CAR bo'yicha sug'urtalash keng yo'nalishdagi himoyani amalga oshiradi. Avariya va boshqa sabablar natijasida sodir bo'ladigan ko'riladigan zarar miqdori sug'urta yo'li bilan qoplanadi. Bunda:

- xarbiy harakatlar natijasida ko‘rilgan zararlar, qo‘zgolon, fuqarolar tartibsizligi kabilar;
- sug‘urtalanuvchining noto‘g‘ri harakati yoki qo‘pol ehtiyotsizligi;
- yadro quvvati ta’siri oqibatida ko‘rilgan zarar;
- ko‘rsatilgan xizmatning to‘liq yoki qisman amalga oshirilishi;
- qurilish mashinalarining ichki zararlanishi, agarda u tashqi muhitga bog‘liq bo‘lmasa;
- loyihalashdagi yo‘l qo‘yilgan xatolar;
- qurilish kamchiliklarini bartaraf qilishda yaroqsiz yoki nuqsonli materiallardan foydalanmaslik hollari yuz bermagan taqdirdagina zararlarni qoplash ko‘zda tutiladi.

Sug‘urta himoyasi qurilish boshlanishi bilan amal qilib, qurilish obyekti foydalanishga topshirilgan daqiqadan boshlab to‘xtaydi.

Shuning uchun barcha sug‘urta qoplamasini texnik xizmat ko‘rsatish davriga taqsimlash mumkin. Masalan, qurilish shartnomasi bo‘yicha nazarda tutilgan xizmat ko‘rsatish obyekti qabul qilib olinganidan so‘ng amal qiladi. Shu davr ichida ikki variantdan iborat bo‘lgan sug‘urta qoplamalarining birortasi amal qilishi mumkin:

- texnik xizmat ko‘rsatishda qo‘llaniladigan standart risk qoplamasi. Bunda sug‘urtalovchi sug‘urtalanuvchining texnik xizmat ko‘rsatayotgan davrida ko‘rgan zarari uchun javobgar;
- texnik xizmat ko‘rsatishda qo‘llaniladigan keng risk qoplamasi. Bunda qurilish-montaj jarayonida ko‘rsatiladigan texnik xizmatning qaysi tomon amalga oshirishiga qarab ko‘rilgan zararining miqdori qoplanadi.

Sug‘urtalanuvchilar uchun sug‘urtaning bu turi ikki tomonlama bo‘lishi mumkin, qurilish-montaj ishlarini alohida tashkilotlar yoki bo‘lmasa montaj loyihalarini ishlab chiqqan tashkilot amalga oshirishi mumkin. Bunda har ikki tomon o‘z javobgarlik me‘yorlarini belgilab olishlari lozim.

Sug‘urtaning bu turi bo‘yicha: barcha mashinalarni montaj qilish va sinash bilan bog‘liq sug‘urta hodisasi, turbinalar, gene-

ratorlar, bug‘qazonlar, kompressorlar, ichki yonish dvigatellari, elektrodvigatellar, transformatorlar, kommutatsion qurilmalar, uskunalar, nasoslar, ko‘tarma kranlar, transportyorlar, osma yo‘llar, bosma qog‘oz qirquvchi mashinalar, to‘qimachilik mashinalari, havo yo‘llari, o‘tkazgich quvurlari, sexlar, po‘lat ko‘priklar, kuchlanish qurilmalari, zavodlar va shu obyektga kiruvchi elektrostantsiyalar, po‘lat quyish zavodlari, kimyoviy qurilmalar, domna pechlari, qog‘oz zavodlari, to‘qimachilik fabrikalari va boshqa iste‘mol tovarlari ishlab chiqaruvchi qurilmalar sug‘urtalanadi.

Barcha montaj risklarini sug‘urtalash to‘liq sug‘urta qoplamasini amalga oshirish imkoniyatini beradi. Istisno tariqasida kontruksiyaviy xatolar oqibatida kelib chiqadigan zararlar, materiallarni tayyorlashdagi xato yoki nuqsonlar, ishonchli xizmat ko‘rsatilmaganligi oqibatida kelib chiqadigan kelishmovchilik, harbiy vaziyatlar natijasida obyektlarning zararlanganligi, davlat va mahalliy hokimiyat buyrug‘iga binoan to‘xtatilishi hamda ichki holat natijasida vujudga keladigan barcha sug‘urta riskini sug‘urtalash xalqaro amaliyotda uchrab turadigan holdir.

Qurilish risklarida sug‘urta da‘volarini ko‘rib chiqish ham o‘ziga xos xususiyatga ega. Sug‘urta da‘vosi deganda, sug‘urta hodisasi ro‘y berganda sug‘urtalanuvchi zararini qoplash maqsadida sug‘urtalovchiga yozma murojaat etishi tushuniladi.

Sug‘urta kompaniyalarida sug‘urta da‘volarini ko‘rib chiqish tartibi qonunchilikda belgilangan tartibda amalga oshiriladi. O‘zbekistonda sug‘urta da‘volarini ko‘rib chiqish tartibi quyidagi me‘yoriy hujjatlar asosida amalga oshiriladi:

- O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi;
- O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik-protsessual kodeksi;
- O‘zbekiston Respublikasining «Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida»gi qonuni va boshqa tegishli me‘yoriy-hujjatlar.

Sug‘urta da‘volarini ko‘rib chiqish tartibi. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 951-moddasida sug‘urta hodisasi yuz bergani to‘g‘risida sug‘urtalovchini xabardor qilish tartibi berilgan. Unda mulkiy sug‘urta shartnomasi bo‘yicha sug‘urta qildiruvchi sug‘urta hodisasi yuz bergani o‘ziga ma‘lum bo‘lganidan keyin bu

haqda darhol sug'urtalovchini yoki uning vakilini xabardor qilishi shart. Agar shartnomada xabar qilish muddati va (yoki) usuli nazarda tutilgan bo'lsa, bu shartlashilgan muddatda va shartnomada ko'rsatilgan usulda qilinishi lozim. Agar naf oluvchi o'zining foydasiga tuzilgan shartnoma bo'yicha sug'urta tovoniga bo'lgan huquqdan foydalanish niyatida bo'lsa, ayni shunday majburiyat naf oluvchi zimmasida bo'ladi.

Ushbu moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan majburiyatning bajarilmasligi sug'urtalovchiga, agar sug'urtalovchi sug'urta hodisasi yuz berganini o'z vaqtida bilganligi, yoxud bu haqda sug'urtalovchida ma'lumotlar yo'qligi uning sug'urta tovonini to'lash majburiyatiga ta'sir etmasligi isbotlanmasa, sug'urta tovonini to'lashni rad etish huquqini beradi.

Ushbu moddada nazarda tutilgan qoidalar, agar sug'urtalangan shaxsning vafoti yoki uning sog'lig'iga zarar yetkazilishi sug'urta hodisasi bo'lsa, tegishli suratda shaxsiy sug'urta shartnomasiga nisbatan qo'llaniladi. Bunda sug'urtalovchini xabardor qilishning shartnomada belgilanadigan muddati yigirma kundan kam bo'lishi mumkin emas.

Kodeksning 955-moddasi sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lashni rad etish to'g'risida bo'lib, unda sug'urtalovchi mulkiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta qildiruvchiga (naf oluvchiga) sug'urta tovonini yoki shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta pulini to'lashni quyidagi hollarda rad etishga haqli, chunonchi:

- sug'urta shartnomasining amal qilishi sug'urta hodisasi yuz bergunga qadar, shu jumladan, ushbu kodeksning 948- va 950-moddalarida ko'rsatilgan asoslar bo'yicha bekor qilinganda;

- sug'urta shartnomasi ushbu kodeksda yoki boshqa qonunlarda nazarda tutilgan asoslar bo'yicha o'z-o'zidan haqiqiy bo'lmaganda;

- sug'urtalovchi ushbu kodeksning 951–954-moddalarida ko'rsatilgan asoslar bo'yicha sug'urta tovonini yoki sug'urta puli to'lashdan ozod qilinganda;

— sug'urtalovchi ushbu kodeksda yoki boshqa qonunlarda nazarda tutilgan asoslar bo'yicha sug'urta shartnomasini haqiqiy emas deb topish to'g'risida yoxud sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) sug'urta hodisasi holatlarini tekshirib ko'rishga yoki yetkazilgan zarar miqdorini aniqlashga to'sqinlik qilgani tufayli sug'urta shartnomasini bekor qilish to'g'risida da'vo qo'zg'atganida.

Sug'urtalovchining sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lashni rad etish to'g'risidagi qarori sug'urta qildiruvchiga (naf oluvchiga) ular sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lashni so'rab murojaat etganlaridan keyin o'n besh kundan kechiktirmay xabar qilinishi va rad etish sabablarining asoslantirilgan dalil-isbotlarini o'z ichiga olgan bo'lishi lozim.

Sug'urtalovchining sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lashni rad etishiga qarshi unga nisbatan sudda da'vo qo'zg'atish yo'li bilan e'tiroz bildirilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik-protsessual kodeksi-ning 277-moddasida fuqaroviy da'vogar deb e'tirof etish holati ko'rsatilgan. Fuqaroviy da'vo qo'zg'atilgan hollarda sodir etilgan qilmish oqibatida shaxsga mulkiy ziyon yetkazilgan deb hisob-lansa, uni fuqaroviy da'vogar deb e'tirof etish to'g'risida surish-tiruvchi, tergovchi qaror, sud esa ajrim chiqaradi. Qarorning yoki ajrimning nusxasi da'voni qo'zg'atgan shaxsga yoki uning vakiliga taqdim etiladi. Bunda fuqaroviy da'vogarga ushbu kodeksning 57-moddasida tutilgan huquq va majburiyatlar, fuqaroviy da'vogar deb e'tirof etish rad qilingan shaxsga esa qaror ustidan shikoyat qilish tartibi tushuntiriladi.

Mazkur kodeksning 283-moddasida sudning fuqaroviy da'voga oid hukmi va ajrimi hqida tushuntirilgan. Unda ayblov hukmini chiqarishda, shuningdek, tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash yoki sodir etgan qilmishning xususiyatiga va o'zining ruhiy holatiga ko'ra shaxs ijtimoiy xavfli bo'lmagan hollarda bun-day chorani qo'llamaslik haqida ajrim chiqarishda sud asoslarning isbotlanishi va da'vo hajmini e'tiborga olib, uni to'liq yoki qisman qanoatlantiradi yoxud uni qanoatlantirishni rad etadi.

Sud oqlov hukmini chiqarayotganda, shuningdek, tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llash bo'yicha ishni tugatish haqida ajrim chiqarayotganda fuqaroviy da'voni qondirishni quyidagi hollarda rad etadi:

1) jinoyat yoki ijtimoiy xavfli qilmish hodisasi yuz bermagan bo'lsa;

2) sudlanuvchining yoki tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash masalasi hal etilayotgan shaxsning sodir etilgan jinoyatga yoki ijtimoiy xavfli qilmishga daxli yo'qligi aniqlangan bo'lsa;

3) sudlanuvchining yoki tibbiy yo'sindagi majburlov chorasini qo'llash masalasi hal etilayotgan shaxsning mulkiy ziyon keltirgan harakati zaruriy mudofaa chegarasidan chiqmagan holda sodir etilgan bo'lsa.

Sudlanuvchi tomonidan sodir etilgan qilmish jinoyat deb topilmaganligi sababli u oqlangan taqdirda, shuningdek, ushbu moddaning ikkinchi qismida ko'rsatilgan asoslardan boshqa asoslarga ko'ra tibbiy yo'sindagi majburlov choralari qo'llash bo'yicha ish yuritish tugatilganda sud da'voning isbotlanish darajasi va hajmini e'tiborga olib, uni to'liq yoki qisman qanoatlantiradi yoki qanoatlantirishni rad etadi.

Da'voning hajmi jinoyat tavsifiga va aybdorga jazo chorasi tayinlashga ta'sir etmasa, fuqaroviy da'voni qanoatlantirishda sud da'vo talabi chegarasidan chiqishga haqlidir.

Jinoyat protsessida qo'zg'atilgan fuqaroviy da'vo qanoatlantirilmagan taqdirda da'vogar shu shaxsga va xuddi shu asoslar bo'yicha fuqaroviy sud ishlarini yuritish tartibida da'vo qo'zg'atish huquqidan mahrum bo'ladi.

«Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 20-moddasiga ko'ra, tugatilayotgan sug'urtalovchi kreditorlarining talablarini qanoatlantirish navbati bo'yicha quyidagilar amalga oshiriladi, ya'ni tugatilayotgan sug'urtalovchi kreditorlarining talablari tugatishni amalga oshirish bilan bog'liq xarajatlar, shuningdek, tugatiladigan sug'urtalovchining asosiy vazifalarini ta'minlash zaruratidan kelib chiqadigan xarajatlar to'langanidan so'ng quyidagi tartibda qanoatlantiriladi:

birinchi navbatda — hayotni sug'urta qilish sohasida majburiy sug'urta shartnomalari bo'yicha sug'urta qildiruvchilarning talablari;

ikkinchi navbatda — sug'urta qildiruvchilarning boshqa majburiy sug'urta shartnomalari bo'yicha talablari;

uchinchi navbatda — boshqa sug'urta qildiruvchilarning (naf oluvchilarning) talablari;

to'rtinchi navbatda — budjetga, budjetdan tashqari fondlarga to'lovlarni nazarda tutuvchi to'lov (ijro) hujjatlari bo'yicha talablar. Ko'rsatilgan talablar to'liq qanoatlantirilgandan keyin ijtimoiy sug'urta bo'yicha talablar hamda jinoyat yoki ma'muriy huquqbuzarlik tufayli fuqarolarning mol-mulkiga yetkazilgan zararni qoplash bo'yicha talablari qanoatlantiriladi;

beshinchi navbatda — sug'urtalovchining boshqa kreditorlari talablari.

Hozirda milliy sug'urta bozorida faoliyat ko'rsatayotgan yetakchi sug'urta kompaniyalaridan «O'zbekinvest» eksport-import milliy sug'urta kompaniyasi va «Kafolat» davlat-aksiyadorlik sug'urta kompaniyalari tomonidan sug'urta to'lovlari amalga oshirilmoqda.

Baxtsiz hodisalardan sug'urtalash shartnomalari bo'yicha to'lov sug'urta qildiruvchi bilan sug'urta shartnomasi tuzgan sug'urtalovchi tomonidan amalga oshiriladi.

Sug'urta hodisasi bo'yicha sug'urta tovonini olish uchun ariza bilan sug'urta qildiruvchi sug'urta hodisasi yuz berganda sug'urtalovchiga sug'urta hodisasi yuz berganligini tasdiqlovchi davolash muassasasining 195 (4)-shaklli ma'lumotnomasi bilan murojaat qilishi mumkin.

Sug'urta qildiruvchining yumshoq to'qimalari, qulog'i, ko'zi, siydik, jinsiy a'zolari shikastlanganda sug'urtalovchi shikastlanish oqibatlarini aniqlash maqsadida uni tibbiy ko'rikdan o'tkazish uchun mutaxassis shifokor huzuriga yuborishi lozim.

Bundan tashqari, ariza bilan sug'urta polisi, zarar hollarda rentgen sur'ati, tergov tashkilotlarining hujjatlari va boshqalar ilova qilinadi.

Rentgen sur'atida sug'urta qildiruvchining ismi, sharifi, yoshi, tekshirilgan sana va raqami ko'rsatilgan yozuv bo'lishi kerak.

Sug'urta qildiruvchining ko'rish yoki eshitish a'zolari jarohat olgan bo'lsa, ko'rish va eshitish a'zolarini jarohatdan oldingi va keyingi holati to'g'risidagi ma'lumot tibbiy muassasadan olinadi.

Sug'urta qildiruvchilardan biri vafot etganda sug'urta to'voni vorislarga yoki manfaatdor(lar)ga to'lanadi.

Sug'urtalanganning vafoti tufayli manfaatdor shaxs ariza bilan birga sug'urta polisini va Fuqorolik holatlari dalolatnomalarini yozish bo'limi tomonidan berilgan o'lim to'g'risidagi guvohnomani notarial idoradan tasdiqlangan nusxasini beradi.

Vorislari esa ariza bilan birga sug'urta polisini va Fuqorolik holatlari dalolatnomalarini yozish bo'limi tomonidan berilgan o'lim to'g'risidagi guvohnomani notarial idoradan tasdiqlangan nusxasini hamda vorislik huquqi to'g'risida notarial idora bergan guvohnomani beradi.

Sug'urta to'voni oluvchining bankdagi omonatiga pul o'tkazish, bankka chek berish yoki aloqa vositasi orqali to'lanadi.

Balog'at yoshiga yetmaganlarga ularning bankdagi omonatiga pul o'tkazish yo'li bilan to'lanadi va bu haqda vasiylik va homiy shaxsga yoki tashkilotlariga ma'lum qilinadi.

Sug'urta hodisalari munosabati bilan ilgari ma'lum miqdorda sug'urta puli to'langan bo'lsa, bu pul to'lanadigan sug'urta to'voni ushlab qolinadi.

Sug'urta qildiruvchilardan biri qasddan o'ldirilsa yoki ataylab unga tan jarohati yetkazilsa va buning natijasida o'lim yuz bersa, sug'urta to'voni sug'urta qildiruvchining vorislariga to'lanadi.

Sug'urta qildiruvchidan sug'urta to'voni to'lash to'g'risidagi arizani olgandan so'ng to'lashga qaror qabul qilish uchun kerakli hujjatlarni 3 kun ichida so'rab olish lozim.

Sug'urta hodisasi ro'y bergan paytda sug'urta shartnomasi kuchdaligini tasdiqlovchi hujjatlar hisob-kitob bo'limidan olinadi.

Sug'urta to'voni miqdorini aniqlovchi mas'ul shaxs hisob-kitob bo'limidan baxtsiz hodisalardan sug'urtalash shartnomasi bo'yicha sug'urta mukofoti olinganligini tasdiqlovchi 159-shaklli

ma'lumotnomaning 1-nusxasini oladi. Ma'lumotnomaga qo'yilgan raqam va berilgan sana ro'yxatli topshiriqnomaning oxirgi ustunida ko'rsatiladi.

Sug'urta shartnomasi bitta umumiy sug'urta polis bilan rasmiylashtirilgan bo'lsa, u holda sug'urta polisi nusxasining orqa tomonida sug'urta qildiruvchining ismi, sharifi ko'rsatilgan qatordagi sug'urta pulining tagiga 159-shaklli ma'lumotnomaning raqami seriyasi va berilgan sanasi ko'rsatiladi.

Sug'urta qildiruvchi sug'urtalovchiga sug'urta shartnomasi kuchga kirgunga qadar va sug'urta muddati tugagandan so'ng jarohat olib murojaat qilsa, sug'urtalovchi sug'urta qildiruvchidan hech qanday hujjatlar so'ramay 3 kun muddat ichida sug'urta tovonini to'lamaslik sabablarini to'liq tushuntirgan holda yozma ravishda rad javobini beradi.

Sug'urta qildiruvchidan sug'urta tovonini to'lab berish to'g'risidagi ariza olingan kuniyoq «Sug'urta tovonini ro'yxatga olish kitobi»ga qayd qilinadi.

Sug'urta qildiruvchining (sug'urtalanganning) vafoti tufayli to'lanadigan hamda mehnat layoqatini yo'qotish (sog'liqqa zarar yetishi) munosabati bilan to'lanadigan to'lovlar alohida turi bo'yicha «Sug'urta tovonini ro'yxatga olish kitobi»da alifbo tartibida yuritiladi.

Sug'urta qildiruvchi sug'urta tovonini to'lab berish to'g'risidagi ariza bilan murojaat qilib, sug'urta polisini taqdim qilmasa, sug'urta shartnomasi aniq tuzilganligi tekshirilgandan so'ng tovon to'lab beriladi.

Sug'urta hodisasi tufayli to'lanadigan sug'urta tovonini «Sug'urta hodisasi munosabati bilan sug'urta to'lovini ta'minlash» jadvali bo'yicha aniqlanadi.

Sug'urta tovonini sug'urtalovchi barcha kerakli hujjatlarni olgandan so'ng 3 kun ichida to'laydi. Sug'urtalovchining aybi bilan sug'urta tovonini to'lashda kechiktirilgan har bir kun uchun sug'urta qildiruvchiga to'lanishi kerak bo'lgan puldan 0,1 foiz miqdorida jarima (penya) to'lanadi, ammo uning miqdori to'lanadigan sug'urta tovonining 10 foizidan oshmasligi lozim.

Sug'urta shartnomasi kuchda bo'lgan davrda sug'urta qildiruvchi olgan jarohati tufayli sug'urta hodisasi ro'y bergan kundan bir yil ichida vafot etsa, manfaatdor shaxsga yoki vorislariga sug'urta to'voni to'lanadi. Avval biror-bir sug'urta to'voni to'langan bo'lsa, u holda u to'lanayotgan puldan ushlab qolinadi. Umumiy to'langan pul sug'urta pulidan oshmasligi kerak. Sug'urta shartnomasini tuzgan shaxsga nisbatan qasddan tan jarohati yetkazilsa va buning natijasida u vafot etsa, sug'urta to'voni sug'urta qildiruvchining vorislariga to'lanadi. Sug'urta shartnomasi sug'urtalanuvchining yozma ariza-anketasi asosida tuziladi, unda tavakkalchilik darajasi to'g'risida bir fikrga kelish uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan barcha holatlar to'g'risidagi axborot mavjud bo'ladi va sug'urtalovchi tomonidan imzolananadigan sug'urta polisi bilan rasmiylashtiriladi. Sug'urtalanuvchi ariza-anketa bilan bir vaqtda tavakkalchilik darajasini baholash uchun zarur bo'lgan barcha hujjatlarni taqdim etadi. Shartnoma tuzilgandan keyin unga kiritiladigan o'zgartirish va qo'shimchalar tomonlar imzolagan sug'urta shartnomasi va sug'urta polisining uzviy qismi bo'lib qoladigan qo'shimcha bitimlar bilan rasmiylashtiriladi. Sug'urtalanuvchi sug'urta uchun sug'urta to'lovini to'lashga majbur. Sug'urta to'lovini to'lash boshlangungacha sug'urta shartnomasining sug'urtalovchinig majburiyatlariga oid qismi kuchga kirmaydi. Sug'urta to'lovi foizdagi to'lov stavkasini jami sug'urta summasiga ko'paytirgan holda hisoblab chiqariladi. Sug'urta to'lovi miqdori sug'urtalash muddatlarining davomiyligiga va tomonlarning ahdlashuvi bo'yicha sug'urta to'lovining umumiy miqdoriga bog'liq holda tabaqalashtiriladi.

Sug'urtalanuvchi sug'urtalovchini sug'urta summasi o'zgariganligi, shuningdek, tomonlar sug'urta to'g'risidagi shartnomani imzolashgandan keyin tavakkalchilikda bo'lgan o'zgarishlar to'g'risida xabardor qilishi shart. Obyekt qiymatini 10 ziyod ko'paytiruvchi o'zgartirishlar sug'urtalovchiga shartnoma shartlarini qayta ko'rib chiqishni talab qilish huquqini beradi. Sug'urtalovchi sug'urta hodisalarining oldini olishni ta'minlovchi shart-sharoit-

larni yaratishga qaratilgan oldini olish tadbirlarini qurilish tavakkalchiliklarini sug'urtalash uchun tushadigan mablag'larning 2 foizi doirasida mablag' bilan ta'milanishi mumkin.

? Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Mol-mulk sug'urtasi haqida gapirib bering.
2. Yuridik shaxslarning mol-mulkini sug'urtalash umumiy sug'urta tarmog'ining qaysi klassiga mansub?
3. Mol-mulk sug'urtasining obyekti bo'lib nima hisoblanadi?
4. Mol-mulk sug'urtasi shartnomasida tomonlarning huquq va majburiyatlarini aytib bering.
5. Jismoniy shaxslarning mol-mulkini sug'urtalash tartibi haqida gapirib bering.
6. Mol-mulkni sug'urtalashda franshizaning ahamiyati haqida gapirib bering.
7. Mol-mulk sug'urtasida sug'urtaga qabul qilinmaydigan risklar haqida gapirib bering.
8. Mol-mulk sug'urtasida sug'urta summasi nimani bildiradi?
9. Mol-mulk sug'urtasida sug'urta summasining sug'urta qoplamasidan farqini aytib bering.
10. Yo'ldagi mol-mulkni sug'urtalash tartibini aytib bering.
11. Qurilish-montaj risklarini sug'urtalash tartib-qoidalarini aytib bering.
12. Xalqaro amaliyotda qurilish-montaj risklarini sug'urtalash tartibini aytib bering.
13. Qurilish montaj risklarini sug'urtalashda sug'urta da'volarini ko'rib chiqilish tartibini aytib bering.

IX BOB. JAVOBGARLIK SUG'URTASI VA UNI O'TKAZISH TARTIBI

9.1. Avtotransport vositalari egalarining uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligini sug'urtalashning zarurligi va asosiy shartlari

Bozor munosabatlari sharoitida yuridik va jismoniy shaxslarning uchinchi shaxslar manfaatiga zarar yetkazish xavfi kuchayadi. Bu xavfning ro'y berishi natijasida yetkazilgan zararni qoplash yuzasidan zarar yetkazgan shaxslarning javobgarligini sug'urta qilish mamlakatimizda o'z rivojini topmoqda. Ana shunday javobgarlikni sug'urta qilishning keng tarqalgan turlaridan biri — transport vositalari egalarining uchinchi shaxslarga zarar yetkazish fuqarolik javobgarligini sug'urtalashdir.

Ma'lumki, transport yuqori xavfni keltirib chiqaruvchi manbalardan biri hisoblanadi.

Transport haydovchisi transport vositasini boshqarish jaryonida uchinchi shaxslarning muayyan manfaatlariga, sog'lig'iga zarar yetkazishi mumkin.

Yo'l-transport hodisasi natijasida zarar ko'rgan shaxslar, ko'p holatlarda aybdorlardan zararni undirib ololmaydilar. G'ayri-qonuniy harakat tufayli yuridik yoki jismoniy shaxslarning sog'lig'i, hayoti yoki mol-mulkiga yetkazilgan aybdor shaxs tomonidan to'liq hajmda qoplanishi lozim. Qonun hujjatlarida zararni to'lash majburiyati zarar yetkazuvchi bo'lmagan shaxsga yuklatilishi mumkin. Zarar yetkazgan shaxs, agar zarar o'z aybi bilan yetkazilganligini isbotlasa, zararni to'lashdan ozod etilishi mumkin.

Bugungi kunda aholi turmush darajasining doimo oshib borishi, transport vositalarining yanada takomillashishi jahonda avtomobillar sonining muntazam o'sishiga olib kelayapti.

Afsuski, transport vositalari sonining ko'payishi yo'l-transport hodisasi bilan bog'liq salbiy oqibatlariga olib keladi. Hozirgi sharoitda yuridik va jismoniy shaxslarning uchinchi shaxslar manfaatiga zarar etkazish xavfi kuchaymoqda. Bu xavfning ro'y berishi natijasida yetkazilgan zararni qoplash yuzasidan zarar yetkazgan shaxslarning javobgarligini sug'urta qilish mamlakatimizda o'z rivojini topmoqda. Ana shunday javobgarlikni sug'urta qilishning keng tarqalgan turlaridan biri — transport vositalari egalarining uchinchi shaxslarga zarar yetkazish fuqarolik javobgarligini sug'urtalashdir.

O'zbekiston Respublikasida yengil avtobil ishlab chiqarish sanoatining rivojlanishi ma'lum bir ma'noda transport vositalari sug'urtasi hamda transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalashning rivojlanishiga va sug'urta kompaniyalariga ma'lum bir ma'noda aniq vazifalarni yuklashi tabiiy, albatta. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, respublikamiz hududida yengil avtomobillar sonining keskin ravishda ortib borishi jamiyatimiz va uning vakillari uchun foydali hisoblanadi. Lekin shu bilan bir qatorda shuni unutmash kerakki, avtotransport sonining keskin ravishda ortib borishi o'z-o'zidan yo'llarimiz hududida xunuk va noxush hodisalarni yuzaga keltirishi mumkin.

Barchamizga ma'lumki, 2008-yil 22-oktyabrda O'zbekistonda «Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash to'g'risida»gi qonun kuchga kirdi. 2009-yilning 22-yanvaridan boshlab transport vositalari egalari fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash (FJMS) polisiga ega bo'lmaganlar, eng kam ish haqi miqdorida, mansabdor shaxslar esa eng kam ish haqining uch barobari miqdorida jarima to'laydilar.

Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash jabrlanuvchining mulkiga zarar yetganda eng ko'pi bilan 1050 AQSH dollari, jabrlanuvchining sog'lig'i yoki hayotiga zarar yetganda esa eng ko'pi bilan 1950 AQSH dollari miqdordagi mablag'ni ko'zda tutadi. Sug'urta qoplamasi sug'ur-

talovchi tomonidan bevosita jabrlanuvchiga yetkazilgan zarar miqdorida, lekin yuqorida qayd etilgan qiymatdan ortiq bo'lmagan miqdorda to'lanadi.

Bunda o'z-o'zidan nega zararning barchasi to'lanmaydi, degan savol tug'iladi? Zararning hammasi ham qoplanishi mumkin, lekin buning uchun sug'urtalanuvchi majburiy sug'urtadan tashqari fuqarolik javobgarligini ixtiyoriy sug'urtalash polisiga ega bo'lishi kerak. Chunki yetkazilgan zarar o'rnatilgan limitdan yuqori bo'lish holatlari ham kam emas.

Masalan, sug'urtalanuvchi fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash polisiga ega bo'lsa, qonunga muvofiq jabrlanuvchining mulkiga zarar yetkazilganda sug'urta qoplamasi 1050 AQSH dollariga teng miqdor bilan chegaralanadi. Yetkazilgan zarar miqdori 3000 AQSH dollarini tashkil etsa, sug'urta kompaniyasi faqat ko'zda tutilgan 1050 AQSH dollarini to'laydi, qolgan qiymatni esa sug'urtalanuvchi o'z yonidan to'lashiga to'g'ri keladi.

Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalashda sug'urta polisi qiymati, birinchi navbatda, transport vositasining turi va quvvatiga bog'liq (yillik baza stavkasi). Masalan, yengil avtomobil dvigatelining hajmi, avtobus va mikroavtobusning yo'lovchi sig'imi, yuk avtomobilining yuk ko'tarish qobiliyati qanchalik katta bo'lsa, polis narxi ham shunchalik yuqori bo'ladi.

Keyin quyidagilarga ko'ra sug'urta polisi narxini orttiruvchi va pasaytiruvchi koeffitsiyentlar qo'llaniladi:

- transport vositasi ro'yxatga olingan joy;
- transport vositasini boshqarishga ruxsat etilgan shaxslar soni;
- o'tgan davr va haydovchi staji davomida sug'urta hodisalarining ro'y bergan yoki bermaganligi;
- transport vositasidan foydalanishning mavsumiyligi;
- qoida buzish holatlarining mavjudligi;
- haydovchining yoshi.

Shu bilan birga, ta'kidlash kerakki, fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash bo'yicha maksimal sug'urta mukofoti yillik baza stavkasiga muvofiq ravishda uning besh barobaridan yuqori bo'lmasligi kerak.

Shunga ko'ra, agar sug'urtalanuvchi, masalan, dvigatel hajmi 1200–2000 sm³ atrofida bo'lgan yengil avtomobil egasi bo'lsa va undan taksi sifatida foydalanilmasa, fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalashning yillik polisi miqdori yuqorida qayd etilgan omillarga ko'ra 10,8 AQSH dollaridan 67,5 AQSH dollarigacha bo'lgan qiymatni tashkil etadi.

Shu bilan birga, 1941–1945 yilgi urush qatnashchilari yoki partizanlari yoxud ularga tenglashtirilgan shaxslar, 1941–1945 yildagi urush davri mehnat faxriylari, bolaligida ota-onalaridan biri yoki qayta turmushga chiqmagan beva ayol bilan birga konsentratsion lagerda bo'lgan sobiq asirlar, harbiy xizmatni o'tash chog'ida yarador, kontuziya yoki nogiron bo'lgan va shuning natijasida halok bo'lgan yoki frontda orttirilgan kasallik oqibatida vafot etgan harbiy xizmatchilarning farzandlari, Chernobil AESidagi avariya natijasida jabrlanganlar, nafaqadagilar va nogironlar uchun sug'urta mukofoti narxining 50 foizi miqdorida chegirim belgilanadi.

Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalashda sug'urtalanuvchi yo'l-transport hodisasi aybdori bo'lib qolsa va uchinchi bir shaxsga zarar yetkazsa, bunday vaqtda sug'urtalanuvchi yoki sug'urtalanuvchining vakolatiga ega bo'lgan shaxs yo'l-transport hodisasi sodir bo'lgandan so'ng 72 soatdan kechigmagan holda sug'urta kompaniyasining, yo'l harakati xavfsizligi xizmatining hodisa sodir bo'lgan va transport vositasi ro'yxatga olingan hududlardagi bo'limlarini yozma ravishda voqeadan xabardor qilishi lozim.

Shuningdek, sug'urta kompaniyasiga sug'urta polisining asli yoki nusxasini ilova qilgan holda sug'urta to'lovini to'lash haqidagi ariza, yetkazilgan zarar fakti va miqdorini, mulkka yetkazilgan

zarar vaqti va miqdorini, jabrlanuvchining shaxsini, vorislik yoki huquqqa egalikning kuchga kirishini tasdiqlovchi hujjatlarni, shuningdek, vorislarning shaxsini va huquqqa egalikning davlat ro'yxatidan o'tganini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etishi lozim.

O'z navbatida, sug'urta kompaniyasi 15 kun muddatdan kechiktirmagan holda sug'urta qoplamasini to'lash to'g'risidagi arizani ko'rib chiqishi va o'z qarorini sug'urtalanuvchiga ma'lum qilishi shart. Sug'urta qoplamasi to'lash rad qilinganda, rad qilish to'g'risidagi qarorda asoslovchi dalillar ko'rsatilgan bo'lishi shart.

Sug'urtalanuvchi, birinchi navbatda, o'z tashabbusi yoki sug'urta kompaniyasining talabi bilan zararlangan mulkni yoki uning qoldiqlarini zarar yetkazilish holatlarini va qoplanishi talab etiladigan zarar miqdorini aniqlash maqsadida ko'rib chiqish va mustaqil ekspertizadan o'tkazish uchun sug'urta kompaniyasiga taqdim etishi shart.

Sug'urta kompaniyasi esa, o'z navbatida, agar o'zaro yozma ravishda boshqa muddat kelishilmagan bo'lsa, zararlangan mulk yoki uning qoldiqlarini besh kundan ortiq bo'lmagan muddat ichida ko'rib chiqishi va mustaqil ekspertiza o'tkazishi darkor.

Sug'urta kompaniyasi zararlangan mulkni yoki uning qoldiqlarini ko'rib chiqmasa va yuqorida qayd etilgan muddat ichida mustaqil ekspertiza o'tkazmasa, sug'urtalanuvchi shunday ekspertizani mustaqil ravishda tashkil etishi mumkin. Bundan tashqari, bunday holda sug'urtalanuvchi sug'urta kompaniyasiga zararlangan mulk yoki uning qoldiqlarini taqdim etmaslikka haqlidir, sug'urta kompaniyasi esa mazkur mustaqil ekspertiza natijalariga e'tiroz bildirishi mumkin emas.

Sug'urta to'lovi uchun asos bo'lgan mustaqil ekspertiza qiymati sug'urta kompaniyasi tomonidan qoplanuvchi zarar tarkibiga kiritiladi, ammo har qanday taqdirda ham umumiy to'lov o'rnatilgan sug'urta summasidan oshmasligi kerak. Shuni unutmash kerakki, sug'urta qoplamasini to'lash sug'urta kompaniyasi tomonidan zararni qoplash to'g'risidagi qapor qabul qilingandan keyin 5 kundan kechiktirmay amalga oshiriladi

Yana bir boshqa variant. Mijoz jabrlanuvchiga yetkazgan zararni o'z yonidan to'laydi, sug'urta kompaniyasi esa o'rnatilgan limit (sug'urta miqdori) doirasida mijozning xarajatini qoplaydi. Ammo sharti shundaki, bu ishni mijoz o'z sug'urta kompaniyasining yozma roziligi asosida amalga oshirgan va unga yetkazilgan zararni qoplaganini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etgan bo'lishi kerak. Agar mijoz zararni qisman qoplagan bo'lsa, sug'urta kompaniyasi sug'urta to'lovining tegishli qismini mijoziga, qolgan qismini esa jabrlanganga (uning vorisi yoki huquqqa egalik qiluvchi shaxsga) yuqoridagi shartga asosan to'laydi. Yana bir variant mavjud. Jabrlanuvchi hayotiga, sog'lig'iga va (yoki) mulkiga yetkazilgan zararni qoplashni so'rab yozma ravishda o'zi polis olgan sug'urta kompaniyasiga murojaat qiladi. O'z navbatida, ushbu kompaniyaning sug'urta qoplamasini to'lash bilan bog'liq barcha xarajatlarni qoplaydi. Bu sug'urta holati zararni bevosita bartaraf etishi deb ataladi. Ta'kidlash joizki, sug'urta kompaniyasi mijozining tashabbusi yoki sug'urta kompaniyasining talabi bilan qabul qilingan zararni bartaraf etish yoki kamaytirish bo'yicha kechiktirib bo'lmas choralar bilan bog'liq mijozning barcha talab qilingan va isbotlangan (sud xarajatlari, jarimalar va boshqa shunga o'xshash to'lovlardan tashqari) xarajatlarni qoplaydi.

Mamlakatimiz sug'urta tarixida shu kunga qadar ushbu sug'urta turi bo'yicha faoliyat yurituvchi biror sug'urta kompaniyasining bankrotga uchrash holati kuzatilmagan. Ammo shunga qaramay, kelajakda bu holatning yuzaga kelmasligiga hech kim kafolat berolmaydi.

9.2. Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalashning mohiyati va uni amalga oshirish tartibi

O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi bugungi kunda xizmat burchini bajarayotgan paytida jarohat olgan xodimlarning ijtimoiy muhofazasini ko'zda tutadi. Mehnat kodeksida ish beruv-

chining xodimiga yetgan ziyon uchun javobgar ekani belgilangan. Ma'lumki, Mehnat kodeksining 189- va 192-moddalariga binoan, ish beruvchi xizmat burchini o'tayotgan xodimi olgan jarohati, kasb kasalligi yoki mehnat jarayoni bilan bog'liq ravishda sog'lig'iga yetgan zararni, shuningdek, boquvchisini yo'qotganlik uchun yetgan zararni belgilangan tartibda to'liq qoplashi shart.

Ko'rinib turibdiki, xizmat burchini o'tayotgan paytda jarohat olgan xodimlarni moddiy jihatdan himoyalash ish beruvchi hisobidan amalga oshiriladi. Xodimning xizmat burchini o'tayotgan paytda olgan jarohati uchun ish beruvchi javobgar hisoblanadi.

Shu bilan birga, ish beruvchi qoplashi kerak bo'lgan zarar hajmi doim ham ish beruvchining moliyaviy imkoniyatlariga mos kelavermaydi yoki ish beruvchining faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Chunki ish beruvchi qoplashi kerak bo'lgan ziarar hajmiga bir vaqtda va har oyda to'lanishi kerak bo'lgan kompensatsiya to'lovlari kirishi mumkin. Masalan, Mehnat kodeksining 190-moddasiga binoan, xodimning sog'lig'iga yetgan zarar uchun qoplanishi kerak bo'lgan mablag' xodim jarohat olgan vaqtga qadar olgan oylik o'rtacha ish haqiga qo'shimcha ravishda, xodim olgan jarohat darajasiga qarab belgilangan oylik foiz, jarohat olishi bilan bog'liq xarajatlarni qoplash, shuningdek, bir martalik nafaqa ko'rinishidagi to'lovdan iborat. Bir martalik nafaqa hajmi jamoa shartnomasida, agar shartnoma tuzilmagan bo'lsa, ish beruvchi va kasaba uyushmasi yoki xodimlarning boshqa vakolatli organi o'rtasidagi kelishuvga binoan belgilanadi. Bunda jarohat olgan xodimga to'lanadigan bir martalik nafaqa hajmi jarohatlangan xodimning bir yillik o'rtacha ish haqidan kam bo'lmasligi, halok bo'lgan xodimning oila a'zolariga beriladigan bir martalik nafaqa hajmi esa halok bo'lgan xodimning oltita o'rtacha yillik ish haqidan kam bo'lmasligi kerak.

Shu munosabat bilan, «Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash to'g'risida»gi qonun barcha ish beruvchilarga ularning xodimlari xizmat burchini o'tayotgan paytda

hayoti yoki salomatligiga ziyon yetgan taqdirda majburiy tarzda sug'urta himoyasini taqdim etishni ko'zda tutadi.

Qonun xodimlarning xizmat burchini o'tayotgan paytda hayoti yoki salomatligiga ziyon yetishi yoki kasb kasalligiga uchrashi, halok bo'lishi yoxud kasb kasalligi oqibatida vafot etishi bois ish beruvchining javobgarligi yuzaga kelgan hollarda sug'urta kompaniyalari tomonidan davriy va bir martalik to'lovlarni to'lash uchun zarur mablag'larni to'lashlarini ta'minlovchi murakkab tizim uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi kunda mamlakatimizda turli mulkchilik shaklidagi 34 ta sug'urta kompaniyasi faoliyat ko'rsatmoqda. Jumladan, «O'zbekinvest» EIMSK jadal rivojlanayotgan sug'urta kompaniyalaridan biridir. 1994-yilda tashkil etilgan ushbu kompaniya bugun barcha viloyatlar va Qoraqalpog'iston Respublikasida keng hududiy filiallar tarmog'iga va sug'urta bo'limlariga ega.

Sug'urta qonunchiligiga asosan, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining «Umumiy sug'urtalash»ning 17 toifasi bo'yicha sug'urta qilish va qayta sug'urtalash xizmatlarini ko'rsatish huquqini beradigan litsenziyasiga ega ushbu kompaniya asosiy e'tiborini bugungi kundagi dolzarb vazifa — ish beruvchining fuqaroligini majburiy sug'urta qilish ko'lamini kengaytirishga qaratmoqda.

Sug'urtaning ushbu turining majburiyligi, birinchi navbatda, mamlakatning barcha ish beruvchilarini qamrab olish imkonini beradi. Bu esa, o'z navbatida, sug'urtaning ushbu turi bo'yicha minimal sug'urta tariflarini qo'llash imkonini yaratadi. Mohiyatan, majburiy sug'urtaning bu turi mamlakat ish beruvchilari o'rtasidagi jabr ko'rgan xodimlar ko'rgan zararlarni qoplash uchun mo'ljallangan mablag'larni qayta taqsimlash mexanizmi sifatida ish ko'radi.

Bu mexanizm, birinchi navbatda, jabr ko'rgan xodimlar ko'rgan zararni qonunda belgilangan sug'urta summasi doirasida qoplash kafolatini ta'minlaydi. Ikkinchidan, majburiy sug'urta ish

beruvchi o'zining jabr ko'rgan xodimiga zararni qoplab berganda ham moliyaviy barqarorligi saqlanib qolishi va ish beruvchining faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi real usul bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur sug'urta turiga asosan, ish beruvchi, ish beruvchining fuqarolik javobgarligini sug'urtalash shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchi, annuitetlar shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchi, jabrlanuvchi va naf oluvchi ushbu majburiy sug'urta turining subyektlari sanaladi. Jismoniy shaxs bilan qonunchilikda belgilangan tartibda mehnat shartnomasini tuzgan yuridik yoki jismoniy shaxs ish beruvchi deb tan olinadi.

Mehnat jarohati, kasb kasalligi yoki xizmat burchini bajarayotgan vaqtda salomatligiga ziyon yetib, sug'urta qoplamasini olish huquqiga ega bo'lgan xodim jabrlanuvchi hisoblanadi.

Naf oluvchi — xodim o'z xizmat burchini o'tayotgan vaqtda halok bo'lgan hollarda sug'urta qoplamasini olish huquqiga ega bo'lgan shaxslardir. Masalan, halok bo'lgan xodimning qaramog'ida bo'lgan mehnatga layoqatsiz shaxslar, shuningdek, o'n olti yoshga yetmagan farzandlari, otasining o'limidan keyin tug'ilgan bolasi, halok bo'lgan kishining ishlamaydigan yo bo'lmasa, bolalar tarbiyasi bilan band bo'lgan xotini (yoki eri), yoki halok bo'lgan kishining farzandlari, uch yoshga yetmagan uka va singillari, nabilarini tarbiyalayotgan oilaning boshqa a'zosi yoki halok bo'lgan xodimning o'limi kunida uning qaramog'ida bo'lish huquqiga ega bo'lganlar shular qatoriga kiradi.

Mehnat jarohati, kasb kasalligi yoki xizmat burchini bajarayotgan vaqtda salomatligiga ziyon yetib, sug'urta qoplamasini olish huquqiga ega bo'lgan xodim jabrlanuvchi hisoblanadi.

Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchi umumiy sug'urta sohasida faoliyat olib borish huquqini beruvchi tegishli litsenziyaga, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash shartnomalari yoki annuitet shartnomalarini tuzish, ish

beruvchi yoki jabrlanuvchi (naf oluvchi)larning sug'urta qoplama-sini to'lash haqidagi talablarini belgilangan tartibda ko'rib chiqish-ga vakolatlangan alohida bo'linmalarga ega bo'lishi kerak. Annuitet-lar shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchilarga ham shunga o'xshash talablar qo'yilgan. Hayot sug'urtasi sohasida faoliyat yuritiyotgan sug'urtalovchilar annuitetlar shartnomasi bo'yicha sug'urtalov-chilar sifatida ish ko'rishlari mumkin.

Yuqorida ko'rsatilgan sug'urta subyektlarining majburiy su-g'urtaning ushbu turini amalga oshirish chog'ida o'zaro munosabatda bo'lish tartiblari va shartlari qonunda belgilab qo'yilgan. Sug'urta subyektlari o'zaro munosabatlari tartibi va shartlari maj-buriy sug'urtalashning ish mexanizmini tashkil etadi.

Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'ur-talash jarayonini shartli ravishda ikki bosqichga bo'lish mumkin. Birinchi bosqich majburiy sug'urta shartnomasi imzolangan payt-dan sug'urta hodisasi sodir bo'lgan kun yoki majburiy sug'urta shartnomasi tugagan sanagacha davom etadi. Ikkinchi bosqich majburiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta hodisasi yuzaga kelgan paytdan boshlanadi.

Birinchi bosqich sug'urta munosabatlarida faqat sug'urtaning ushbu turini amalga oshirgan sug'urtalovchi va ish beruvchi kabi subyektlar qatnashadi. Mazkur bosqichda majburiy sug'urta shartnomasi tuziladi va sug'urtaning ushbu turi bo'yicha sug'urta mukofoti to'lanadi. Sug'urta shartnomasiga binoan, sug'urta-lovchi kelishilgan haq (sug'urta mukofoti) evaziga sug'urta ho-disasi yuzaga kelganda ish beruvchi va jabrlanuvchi, yoki naf oluv-chiga sug'urta shartnomasida kelishilgan sug'urta summasi doira-sida sug'urta to'lovlarini to'lash majburiyatini zimmasiga oladi.

Ta'kidlash kerakki, majburiy sug'urta shartnomasining asosiy shartlari qonunning o'zi bilan muvofiqlashtiriladi. Mazkur shart-lar asosida Vazirlar Mahkamasining 177-sonli qarori bilan ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash Qoidalari tasdiqlangan.

Ushbu Qoidalar majburiy sug'urtalashning mazkur turini amalga oshirishning umumiy qoidalari, subrogatsiya, sug'urtalovchini almashtirish yoki annuitetlar shartnomasiga ko'ra sug'urtalovchini o'zgartirish, yakuniy qoidalar kabi umumiy shartlarni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, Qoidalar fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash shartnomasiga tegishli shartlarni ham o'z ichiga oladi. Bu shartlar majburiy sug'urta shartnomasini tuzish, o'zgartirish va muddatidan avval bekor qilish, sug'urta summasi, sug'urta mukofoti va uni to'lash qoidalari, majburiy sug'urta shartnomasida tomonlarning huquq va majburiyatlari, sug'urta hodisalarini ko'rib chiqish tartibi, ko'rilgan zarar hajmini aniqlash va majburiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta qoplamasini to'lash, shuningdek, annuitetlar shartnomasiga tegishli, annuitetlar shartnomasini tuzish tartibini belgilovchi shartlar, sug'urta summasi, sug'urta mukofoti va annuitetlar shartnomasi bo'yicha qaytarib sotib olish summasi, annuitetlar shartnomasida tomonlarning huquq va majburiyatlari, annuitetlar shartnomasi bo'yicha joriy to'lovlar shaklida sug'urta qoplamalarini to'lash tartibi, annuitetlar shartnomasini o'zgartirish va muddatidan avval bekor qilish tartibidan iborat.

Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash shartnomasi oshkora shartnoma hisoblanadi va bir yil muddatga tuziladi. Lekin agar ish beruvchining faoliyati bir yildan kam muddat davom etishi mo'ljallangan bo'lsa, u holda shartnoma ish beruvchi tomonidan ushbu faoliyatni olib borish muddatiga tuziladi.

Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalashda sug'urta mukofoti quyida keltirilgan formulalar orqali aniqlanadi:

Shartnoma 1 yil muddatga tuzilganda:

$$SMQ = (SS \times YBS \times STK)/100;$$

shartnoma 1 yildan kam muddatga tuzilganda:

$$SQM = (SS \times YBS \times STK)/100/365 \times K,$$

bu yerda: SMQ — sug'urta mukofoti qiymati; SS — sug'urta summasi; YBS — yillik bazaviy stavka; STK — sug'urta tarifining mos koeffitsiyenti; K — shartnoma tuziladigan kunlar soni.

Majburiy sug'urtaning ushbu turi bo'yicha sug'urta summasi quyidagicha belgilanadi:

- majburiy sug'urta shartnomasi tuzilayotgan sanaga kelib bir yildan ko'p faoliyat olib borgan ish beruvchi uchun — ish beruvchining barcha xodimlarining ushbu shartnoma tuzilgunigacha o'tgan o'n ikki oyda olgan yillik ish haqi hajmida;

- o'z faoliyatini yangitdan boshlayotgan ish beruvchi uchun — barcha xodimlarning majburiy sug'urta shartnomasi tuzilgandan keyin keladigan o'n ikki oy uchun oladigan ish haqi hajmida. Bunda yillik ish haqi miqdori birinchi oydagi ish haqini o'n ikkiga ko'paytirish yo'li bilan hisoblanadi;

- o'z faoliyatini kamida bir yil avval boshlagan ish beruvchi uchun ish beruvchining barcha xodimlari ish beruvchining ushbu faoliyatini amalga oshirish muddatida olgan ish haqi hajmida.

Majburiy sug'urta bo'yicha sug'urta mukofoti sug'urta tariflari asosida hisoblanadi. Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash bo'yicha sug'urta tarifi ikki tarkibiy qismdan shakllantiriladi: bazaviy stavka va ish beruvchi olib borayotgan faoliyatning xavflilik darajasiga qarab bazaviy stavkaga ko'paytiriladigan koeffitsiyent.

Bazaviy stavka ish beruvchilar va sug'urtalovchilar uchun yagona hisoblanadi va ish beruvchining fuqarolik javobgarligi shartnomasi bo'yicha sug'urta summasining yillik 0,1% miqdorida belgilanadi.

Bazaviy stavkaga ko'paytiriladigan koeffitsiyent ish beruvchi olib boradigan faoliyatning xavflilik darajasiga qarab belgilanadi. Faoliyat xavflilik darajasi klassifikatsiyaga muvofiq belgilanadi.

Ish beruvchining faoliyat turining xavflilik darajasi Klassifikatsiyasi Qoidalar asosida tasdiqlangan. Ushbu klassifikatsiyaga binoan, iqtisodiyot sohalari kasbiy xatarlarning 20 ta sinfiga ajra-

Shuni ta'kidlash zarurki, sug'urta qoplamalarini to'lash mud-datiga qarab uni to'lash tartibi belgilanadi. Agar yetkazilgan zararni qoplash bir yildan ortiq muddatga mo'ljallangan to'lovlarni ko'zda tutsa, u holda sug'urta to'lovlari bevosita jabrlangan yoki naf oluv-chiga to'lanadi.

Agar yetkazilgan zararni qoplash bir yildan ko'p muddatga mo'ljallangan to'lovlarni ko'zda tutsa, u holda sug'urta to'lovlari sug'urtalovchi tomonidan ish beruvchiga to'lanadi. Bunda ish beruvchi sug'urtalovchi bilan annuitetlar shartnomasini tuzishi shart va majburiy sug'urta shartnomasi bo'yicha olgan sug'urta to'lovlarini faqat annuitetlar shartnomasi bo'yicha sug'urta mu-kofotlarini to'lashga sarf qilishi kerak. Bu holda sug'urta munosabatlariga annuitetlar shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchi ham qo'shiladi. Sug'urta to'lovlari muntazam asosda va bir yildan ortiq muddatga to'lanishi munosabati bilan ish beruvchi va hayot sug'urtasiga ixtisoslashgan sug'urtalovchi o'rtasida annuitetlar shart-nomasi tuziladi. Shu tariqa, keyinchalik jabrlanuvchi yoki manfaat ko'ruvchi annuitetlar shartnomasi bo'yicha muntazam ravishda zararni qoplash hisobiga to'lovlar oladi.

Annuitetlar shartnomasi bo'yicha sug'urta summasi jabrla-nuvchi yoki manfaat ko'ruvchiga yetkazilgan zararning qonun-chilikka muvofiq ravishda qoplab berilishi kerak bo'lgan hajmda belgilanadi.

Annuitetlar shartnomasi bo'yicha sug'urta mukofotlari ish be-ruvchi tomonidan annuitetlar shartnomasi bo'yicha sug'urta mud-datining hammasi uchun bir martada to'lab beriladi.

Shuni aytish kerakki, bugungi kunda respublikada majburiy sug'urtaning ijtimoiy yo'naltirilgan tizimi qurilmoqda. Bu tizim mamlakat iqtisodiyotining zamonaviy talablariga to'la javob beradi. Majburiy sug'urta turlarining mana shunday tizimlarining tatbiq etilishi yaqin yillar ichida mamlakat sug'urta bozorini rivojlan-tirishga qudratli turtki beradi va majburiy sug'urtaning aholini ijtimoiy himoyalashda ishtirokini kengaytiradi.

9.3. Kasbiy javobgarlikning sug'urtasi haqida tushuncha. Notariuslarning kasbiy javobgarligini sug'urtalash bo'yicha shartnoma tuzish

Kasbiy javobgarlikni sug'urtalash sug'urtachining sug'urta obyektiga keltirilgan zararni to'liq yoki qisman qoplash miqdorida sug'urta to'lovlari bo'yicha majburiyatlarni ko'zda tutuvchi sug'urta turlarini ifoda etadi.

Bunda jismoniy shaxsning mulkiy manfaatlari sug'urta obyekti hisoblanadi. Ushbu obyektni sug'urta qilish to'g'risida fuqarolik qonunchiligi tomonidan belgilangan tartibda jismoniy shaxsning uchinchi shaxs tomonidan sug'urtalangan kasbiy faoliyatni amalga oshirish munosabati bilan yetkazilgan zararni qoplash majburiyatlari bilan bog'liq sug'urta shartnomasi tuziladi. Kasbiy faoliyatga talablar va uni amalga oshirish tartibi tegishli qonunchilik hamda me'yoriy hujjatlar tomonidan belgilanadi.

Kasbiy javobgarlikni sug'urtalash kasbiy faoliyatni amalga oshirishda uchinchi shaxsga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan turli shaxslar toifalarining mulkiy manfaatlarini sug'urta qilish turlarini birlashtiradi. Ko'pincha shifokorlar, notariuslar, baholovchilar, ekspertlar, qo'riqchilar, advokatlar va boshqalarning kasbiy javobgarligi sug'urta qilinadi.

Kasbiy javobgarlikni sug'urtalashda boshqa sug'urta turlaridan farqli o'laroq, sug'urta holatining boshlanishi tashqi omillarga (tabiiy ofatlar va kesin o'zgarishlar, uchinchi shaxs harakatlari va hokazolar) emas, balki muayyan kasbiy faoliyatni amalga oshiradigan shaxs malakasiga bog'liq. Sug'urtachi sug'urta shartnomasi tuzganidan so'ng kasbiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi shaxs ehtiyotkorlik bilan ish tutishi va kasbiy ko'nikmalarni namoyon etishi lozim.

Ko'pchilik holatlarda sug'urta holatining boshlanishi sudning mutaxassisning mijozga moddiy zarar yetkazganligi va uning miqdori uchun mulkiy javobgarligini belgilovchi qarori qonuniy

kuchga kirgandan keyin tan olinadi. Bundan tashqari, sug'urtachining uchinchi shaxsga e'tirozlarni sudgacha hal etishda yetkazgan zarari uchun javobgarligining belgilanishi ham faqat sug'urtachi tomonidan yetkazilgan zarar aniq isbotlanganda sug'urta holati sifatida tan olinishi mumkin. Bunda sug'urta shartnomasida sug'urtachi javobgarligining paydo bo'lishi asosli ekanligini tan olish va zararni qoplash miqdorini aniqlash sug'urtachi yoki vakolatli vakil ishtirokida amalga oshirilishi kelishib olinadi.

Kasbiy javobgarlikni sug'urtalashning har bir turi ma'lum bir kasbning o'ziga xos xususiyatlari bilan asoslangan o'z xususiyatlariga ega. Har bir ma'lum kasbning o'ziga xos xususiyatlari kasbiy javobgarlikni sug'urtalash shartnomasini tuzishda hisobga olinadi. Bu borada sug'urtachining o'z kasbiy majburiyatlarini bajarishga vijdonan, mulohaza bilan va asosli yondoshuvi kasbiy javobgarlikni sug'urtalashda umumiy tamoyil sanaladi. Aks holda, sug'urtachi sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha o'z javobgarligidan ozod etilishi mumkin.

Xorijiy amaliyotda kasbiy javobgarlikni sug'urtalashning ayrim turlari majburiy asosda amalga oshiriladi, ya'ni yuridik yoki jismoniy shaxslar (masalan, shifokorlar, rieltorlar, baholovchilar, notariuslar va boshqalar) kasbiy javobgarlikni sug'urtalash polisisiz ma'lum bir kasbiy faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega emas.

Bu borada sug'urtalanuvchi — kasbiy faoliyatni amalga oshiradigan yuridik yoki jismoniy shaxs, sug'urtachi — sug'urta faoliyatini amalga oshirish uchun tashkil etilgan va belgilangan tartibda ro'yxatga olingan hamda korxonaning kasbiy javobgarlikni sug'urtalash huquqini beruvchi litsenziyaga ega yuridik shaxs sug'urta huquqiy munosabat subyekti hisoblanadi. Ushbu sug'urta subyektlari sug'urta majburiyatlarining asosiy tomonlari, ya'ni sug'urta shartnomasi tomonlaridir. Bundan tashqari, jabr ko'rgan shaxs (sug'urta shartnomasi uning foydasiga tuzilgan) ham kasbiy javobgarlikni sug'urtalash subyektlari sirasiga kiradi. Odatda, jabr

ko'rgan shaxs, agarda sug'urta shartnomasida boshqa narsa ko'zda tutilmagan bo'lsa, yetkazilgan zarar miqdorida sug'urta to'lovi olishga haqqi bor.

Kasbiy javobgarlikni sug'urtalash shartnomasini tuzishda jabr ko'rganlar (foyda oluvchilar) sug'urtalanuvchiga ham, sug'urtachiga ham ma'lum qilinmaydi. Ushbu holatda sug'urta shartnomasida bu shartnoma kimning foydasiga tuzilganligi aytilmagan yoki u sug'urta qiluvchi yoxud boshqa shaxs foydasiga tuzilgan bo'lsada, sug'urta to'lovi olish huquqiga foyda oluvchi faqatgina sug'urta qiluvchi uning oldida javobgar bo'lgan shaxsgina (yoki uning merosxo'ri) hisoblanadi.

Kasbiy javobgarlikni sug'urtalash shartnomasi shartlarida sug'urtachining sug'urtalanuvchi yoki uning xodimi vakolatiga nisbatan kafolatlari ko'zda tutilmagan.

Sug'urtachi uchinchi shaxsga sug'urtalanuvchi tomonidan qonuniy va me'yoriy hujjatlar buzilishi, sug'urtalanuvchining atayin harakatlari natijasida zarar yetkazilsa sug'urtalanuvchi majburiyatlari bo'yicha javobgar hisoblanmaydi. Sug'urtalanuvchining harakatlaridagi niyatni isbotlash sug'urtachi zimmasiga yuklatiladi. Sug'urtalanuvchining niyati sudning qonuniy kuchga kirgan qarori, hukmi bilan aniqlanadi. Agarda sug'urtalanuvchiga nisbatan jinoiy ish qo'zg'atilgan bo'lsa, sug'urta mukofoti to'g'risidagi masala sud qarori va hukmigacha to'xtatiladi.

O'zbekiston Respublikasining «Notariat to'g'risida»gi qonunining 20-moddasiga binoan, shaxsiy amaliyot bilan shug'ullanuvchi notarius o'z faoliyatini sug'urta qilish shartnomasini tuzishga majbur. Notarius o'z majburiyatlarini sug'urta shartnomasini tuzmasdan turib bajarish huquqiga ega emas.

Notariusning qonunchilik tomonidan belgilangan tartibda uchinchi shaxsga notarial faoliyatni amalga oshirishda yetkazilgan zararni qoplashga doir majburiyatlari bilan mulk manfaatlari sug'urta obyektlari hisoblanadi.

Notariyslarning kasbiy javobgarlikni sug'urtalash shartnomasi shartlariga muvofiq, sug'urta qiluvchi sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan sug'urta mukofotini to'laganidan keyin sug'urtalanuvchiga sug'urta shartnomasining amal qilish davrida ahamiyatga ega bo'lgan notarial harakatlarni qonunga xilof ravishda amalga oshirgan (yoki kerakli notarial harakatlarni bajarmagan) sug'urta qiluvchi o'z kasbiy majburiyatlarini tegishli tarzda bajarmagani oqibatida yuzaga kelgan e'tirozlar bo'yicha zararni qoplash majburiyatlarini qabul qiladi.

Sug'urta qiluvchining zararni qoplash majburiyati notarius mijozlariga notarius tomonidan o'zining kasbiy majburiyatlarini amalga oshirishdagi e'tiborsiz harakatlari, xatolari yoki kerakli notarial xatti-harakatlarni bajarilmagani natijasida zarar yetkazilgan holatlarda paydo bo'ladi. Sug'urtachi, odatda, amaldagi qonunchilikka nomuvofiq tarzda amalga oshirilgan notarial harakatlari yoki sug'urtalanuvchining g'arazli niyatida kerakli notarial harakatlarni bajarmaslik natijasida yetkazilgan zararni qoplamaydi. Notariusning g'arazli niyati sudning qonuniy kuchga kirgan qarori va hukmi bilan aniqlanadi. Bunda sug'urtalanuvchining harakatlari g'araz niyat borligini isbotlash sug'urtachi zimmasiga yuklanadi.

Sug'urta holati sug'urtalanuvchining zararni qoplash majburiyati belgilangan paytdan boshlanadi. Odatda, sug'urta holati notariusga uchinchi shaxsga u tomonidan bajarilgan noqonuniy notarial harakatlar, xatolar yoki kerakli notarial harakatlarni bajarmaslik oqibatida yetkazilgan zararni qoplashni yuklaydigan sud organining qarori kuchga kimgach boshlangan hisoblanadi. Sug'urta shartnomasida sug'urta holatini belgilash va mijozning notariusga zararni qoplash talabi bildirilgan e'tirozi asosli bo'lganda, uni sug'urta yo'li bilan to'lash majburiyati ko'zda tutiladi. Sug'urta holatini aniqlash sug'urta shartnomasida aniq bayon etilishi shart.

Notariusning kasbiy javobgarligini sug'urtalash shartnomasi bo'yicha eng kam sug'urta summasi O'zbekiston Respublikasining

«Notariat to'g'risida»gi qonunining 20-moddasiga muvofiq birlangan eng kam ish haqining yuz baravar miqdoridan kam bo'lmashligi kerak.

Notariusning kasbiy javobgarligini sug'urtalash shartnomasi notariusning yozma arizasi asosida tuziladi. Arizada, odatda, notarius haqida, sug'urta xavfi darajasini aniqlash uchun muhim ahamiyatga ega ma'lumotlar, ya'ni kasbiy javobgarligi sug'urta qilinayotgan shaxsning ismi sharifi, kasbi, kasbiy faoliyati boshlangan sana, shaxsiy notarial amaliyot bilan shug'ullanish huquqini beruvchi litsenziyani olish sanasi va raqami, pochta manzili, telefon, faks, teleks ko'rsatiladi. Ariza berish paytida notarius faoliyati sug'urtalangani, avval tuzilgan sug'urta shartnomasi to'xtatishi nimaga bog'liqligi, notariusning kasbiy faoliyatiga taalluqli xatolar, ehtiyotsizlik yoki kamchiliklar bilan bog'liq e'tiroz bildirilgan ma'lumotlar ko'rsatiladi.

Notariusning kasbiy javobgarligini sug'urtalash shartnomasi notarius kasbiy faoliyatini amalga oshirishda o'z harakatlari uchun javob bergandagina shaxslar foydasiga tuzilgan hisoblanadi. Sug'urta shartnomasini tuzishda foyda oluvchilar sug'urtalanuvchi yoki sug'urtachiga ma'lum qilinmaydi. Shunday bo'lsada, sug'urta shartnomasida u kimning foydasiga tuzilgani aytilmagan bo'lsa yoki shartnoma notarius yoxud boshqa shaxs foydasiga tuzilgan bo'lsa ham sug'urta to'lovi olish huquqiga ega foyda oluvchi faqatgina notarius uning oldida javobgar bo'lgan shaxs bo'lishi mumkin.

Sug'urta shartnomasi, odatda, bir yildan kam bo'lmagan muddatga tuziladi. Sug'urta shartnomasi, agarda shartnomada boshqa narsa ko'zda tutilmagan bo'lsa, sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urta mukofotlari to'langanidan keyin kuchga kiradi.

Sug'urta shartnomasining amal qilinishi shartnomada ko'rsatilgan muddatda yoki sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urta summasi to'liq to'langan yoxud sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urta manfaatini yo'qotgan holatda to'xtatiladi. Sug'urtalanuvchining sug'urta manfaatdorligi notarius vakolatini to'xtatganda

yo'qotilgan sanaladi. Ushbu holatda sug'urtalanuvchi sug'urtachiga bu haqda yozma bildirishnoma va sug'urta manfaatdorligi yo'qolganini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etadi. Shartnomaning sug'urtalanuvchining sug'urta manfaatdorligi yo'qotganligi natijasida muddatidan oldin to'xtatilishi sug'urtachi sug'urtalanuvchiga sug'urta mukofotini sug'urta shartnomasining bekor qilinishining haqiqiy sanasidan unda ko'rsatilgan amal qilish sanasigacha qolgan muddatga mutanosib tarzda qaytaradi.

Odatda, sug'urta shartnomasida sug'urtalanuvchining quyidagi majburiyatlari ko'zda tutiladi: sug'urta holati sabablari, uning borishi va oqibatlarini aniqlash uchun barcha imkoni bor va maqsadga muvofiq chora-tadbirlarni qabul qilish; sug'urtachini unga sug'urta holati munosabati bilan bildirilayotgan barcha e'tirozlar haqida kechiktirmasdan (sug'urta shartnomasida kelishilgan muddatda) xabardor qilish; sug'urtachiga sug'urta holati sabablari, uning borishi va oqibatlari, yetkazilgan zarar xususiyatlari va miqdori haqida muhokama qilish imkonini beradigan barcha axborotlar hamda hujjatlarni taqdim etishi.

Sug'urta shartnomasiga muvofiq, sug'urtachi unga sug'urtalanuvchi nomidan zararni undirish to'g'risida talab qayd etilgan e'tirozlar bildirilgan holatda muzokaralar olib borishi va yetkazilgan zararni qoplash haqida bitim tuzish, sug'urta holati holatlari va sabablarini yoki sug'urtalanuvchining roziligini kutmasdan zarar miqdorini aniqlash uchun choralar ko'rish, shuningdek, sud va boshqa vakolatli organlarda sug'urtalanuvchi nomidan hamda topshirig'i bo'yicha ish yuritish huquqiga ega.

Agarda notarius rozi bo'lmasa yoki boshqa tarzda qayd etilgan harakatlarni amalga oshirishga to'sqinlik qilsa, sug'urtachi sug'urta to'lovini to'lashdan bosh tortishi mumkin.

Notariusning kasbiy javobgarligini sug'urtalash shartnomasida sug'urta mukofotini to'lash muddatlari aniqlanadi. Sug'urta mukofotining miqdori sug'urta shartnomasiga muvofiq belgilanadi va sug'urta summasi miqdoriga bog'liq bo'ladi.

9.4. Notariyslarning kasbiy javobgarligi sug'urtasi bo'yicha sug'urta tarifini aniqlash va sug'urta da'volarining ko'rib chiqilishi

Sug'urta mukofoti tarif stavkalaridan kelib chiqqan holda belgilanadi va tanlangan sug'urta summasiga bog'liq bo'ladi. Sug'urta tariflari statistika ma'lumotlari, sug'urta bozori konyukturasi, tavakkalchilik darajasi, sug'urta qilish muddati va sug'urta summasi miqdori hisobga olingan holda belgilanadi. Bundan tashqari, sug'urta mukofoti miqdori notarius tomonidan kasbiy harakatlarning amalga oshirilishi va amalga oshirilayotgan notarial harakatlar turlari munosabati bilan e'tirozlarni qonunda belgilangan tartibda qondirish to'g'risida ma'lumotlarning aniqligiga bog'liq bo'ladi. Notarius ijro xatlarini amalga oshirish chog'ida sug'urtachi oshiruvchi koeffitsiyentlarni qo'llashi mumkin.

Hisoblab chiqarilgan sug'urta mukofoti sug'urtalanuvchi tomonidan bir yo'la yoki qisman naqd yoxud naqdsiz pul to'lash yo'li orqali shartnoma tuzilgan kundan boshlab kelishilgan muddat ichida to'lanishi mumkin. Sug'urta mukofoti to'liq to'lanmagan holatda esa sug'urta summasi sug'urta mukofotining to'langan qismiga mutanosib ravishda kamayadi.

Notariusga e'tirozlar u bilan shartnoma munosabatida bo'lgan mijoz va u bilan shartnoma munosabatida bo'lmagan, biroq yetkazilgan zarar sababli e'tiroz bildirish huquqiga ega shaxslar tomonidan bildirilishi mumkin.

Sug'urta holati sodir bo'lgan chog'da sug'urtalanuvchi sug'urta shartnomasida belgilangan muddatda bu haqda sug'urtachiga yozma ravishda xabar berishga majbur.

Sug'urta holati sodir bo'lgan chog'da sug'urtalanuvchi sug'urtachiga sug'urta holati sodir bo'lganini isbotlovchi barcha kerakli hujjatlarni taqdim etadi. Bunda sug'urtalanuvchi sug'urtachiga sug'urta holati bilan bog'liq unga ma'lum bo'lgan yoki paydo bo'lgan ma'lumotlar va vaziyatlarni xabar qilishi shart. Sug'urtachi taqdim etilgan hujjatlar haqiqiyligini tekshirish huquqiga ega.

Sug'urta to'lovi sug'urtachi tomonidan sug'urta shartnomasida belgilangan muddat davomida sug'urtalanuvchidan sodir bo'lgan sug'urta holati haqida barcha kerakli hujjatlarni olganidan keyin to'lanadi. Sug'urta to'lovi miqdori sug'urta polisida ko'rsatilgan sug'urta summasidan oshmasligi kerak. Sug'urtachi, agarda sug'urtalanuvchi sug'urta shartnomasi shartlarini tegishli ravishda bajarmasa, sug'urta to'lovi summasini kamaytirish huquqiga ega. Sug'urta to'lovi miqdori zarar va e'tiroz bildiruvchi tomondan qilingan sarf-harajatlar, shuningdek, notarius tomonidan sug'urtachining yozma ravishdagi roziligi bilan qilingan sarf-harajatlar miqdori summasi kabi aniqlanadi. Biroq sug'urta shartnomasi sug'urtachining har bir sug'urta holati va jabr ko'rgan kishi tomonidan bildirilgan e'tiroz bo'yicha javobgarligi limitini belgilashi mumkin. Agarda notariusga nisbatan jinoiy ish qo'zg'atilgan bo'lsa, sug'urta to'lovini to'lash haqida masalani hal qilish to'xtatiladi.

Notariusning bir yo'la bir qancha mijozlarining zararini qoplashda agarda uning miqdori sug'urtachi javobgarligining umumiy limitidan ohsa (sug'urta summasining sug'urta shartnomasi bo'yicha miqdori), sug'urta to'lovi har bir jabrlanuvchiga yetkazilgan zarar summasiga nisbatan sug'urtachi javobgarligining umumiy limitiga mutanosib ravishda to'lanadi.

Shuningdek, sug'urta shartnomasida notarius tomonidan qoplanishi lozim bo'lgan zarar miqdori — franshiza ko'zda tutilishi mumkin. Ushbu holatda kompaniya notarius tomonidan franshiza miqdorida qoplanishi lozim bo'lgan summadan oshadigan zararni qoplash majburiyatini qabul qiladi.

Notarius harakatiga bildirilgan e'tirozlar, shikoyatlar, arizalarni ko'rib chiqish bilan bog'liq sud yoki boshqa sarf-xarajatlar, agarda ushbu sarf-xarajatlar sug'urtalanuvchi zimmasiga yuklatilgan bo'lsa, sug'urtachi tomonidan sug'urtachi javobgarligi limiti doirasida qoplanadi.

Sug'urtalanuvchi sug'urta shartnomasiga amal qilish bekor qilinganidan keyin sug'urtachi undan sug'urta shartnomasiga

amal qilish davrida sug'urta holati to'g'risida e'tiroz (bildirish) olgan bo'lsagina, sug'urta summasini olish huquqiga ega bo'lishi mumkin. Pul mablag'lari sug'urtachining hisobraqamidan sug'urtalanuvchi hisobraqamiga o'tkazilgan kun sug'urta summasi to'lash kuni hisoblanadi.

Sug'urtachi quyidagi hollarda sug'urta to'lovini to'lashdan bosh tortish huquqiga ega: agarda sug'urtalanuvchi soxta ma'lumotlar taqdim etgan va ular asosida sug'urta shartnomasi tuzilgan bo'lsa; agarda zarar sug'urtalanuvchi aybi bilan yetkazilgan bo'lsa; agarda zarar sug'urtachi yoki uning mijozining bevosita g'arazli niyati sababli yetkazilgan bo'lsa; agarda sug'urtalanuvchi notarial harakatlarni qonuniy muddatlardan tashqari amalga oshirgan bo'lsa (litsenziyani chaqirib olish, litsenziyaning amal qilish muddati tugashi); agarda sug'urtalanuvchi sug'urtachining sug'urta shartnomasida ko'zda tutilgan harakatlarni amalga oshirishiga rozi bo'lmasa yoki boshqacha yo'l bilan to'sqinlik qilsa; agarda sug'urtalanuvchi sug'urtachiga sug'urta holati sodir bo'lgani to'g'risida o'z vaqtida xabar bermasa.

Agarda sug'urta to'lovi to'langanidan keyin ushbu to'lov notarius yoki boshqa manfaatdor shaxslar tomonidan g'arazli harakatlar natijasida qalbaki yo'llar bilan olinganligi aniqlansa, to'langan mablag'ning hammasi uni to'lagan sug'urtachiga qaytariladi. Sug'urtachi va sug'urtalanuvchi o'rtasida yuzaga keladigan barcha tortishuvlar muzokaralar yo'li bilan, o'zaro kelishuvga erishilmasa, sudga hal etiladi.

9.5. Auditorning kasbiy javobgarligini sug'urtalash bo'yicha sug'urta tariflarini aniqlash va sug'urta da'volarining ko'rib chiqilishi

Sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta mukofoti miqdori sug'urta summasi miqdoridan kelib chiqqan holda sug'urtachining tarif stavkasi bo'yicha hisoblanadi. Sug'urta tariflari statistika ma'-

lumotlari, sug'urta bozori konyukturasi, tavakkalchilik darajasi, sug'urtalanuvchi faoliyati turini sug'urta qilish muddati, tanlangan tavakkalchilik va tavakkalchilik darajasiga ta'sir qiluvchi boshqa holatlar hisobga olingan holda belgilanadi.

Sug'urta mukofoti auditorlik xizmatlarni amalga oshirishga doir rejalashtirilayotgan aylanma mablag' asosida belgilanadi. Sug'urta shartnomasining amal qilish muddati yoki shartnomada belgilangan boshqa davrning tugashi bilan odatda sug'urta puli va sug'urta mukofoti miqdori sug'urtalanuvchi faoliyatining natijalari hisobga olingan holda qayta hisoblanadi.

Sug'urta mukofotini to'lash tartibi tomonlar kelishuvi bo'yicha belgilanadi: bir yo'la yoki qisman sug'urtachining hisobraqamiga naqd pulsiz o'tkazish yo'li bilan. Sug'urta mukofoti sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urta shartnomasida kelishilgan muddat ichida shartnoma imzolangan kundan boshlab to'lanadi. Sug'urta mukofoti to'liq to'lanmagan holatda sug'urta puli sug'urta to'lovining to'langan qismiga mutanosib ravishda kamayadi.

Shartnomani bir yildan kam muddatga tuzilganda sug'urta mukofoti yillik sug'urta mukofoti summasidan foiz hisobida ajratiladi. Sug'urta shartnomasiga to'liq bir oy amal qilinmagan holatda ham sug'urta mukofoti to'liq to'lanadi. Shartnomani bir yildan ortiq muddatga tuzishda sug'urta to'lovi imtiyozli tarif stavkalari bo'yicha hisoblanadi.

Sug'urta mukofoti to'liq to'lanmagan holatda sug'urta polisida sug'urtalanuvchi tomonidan haqiqatdan ham to'langan sug'urta mukofoti va unga tegishli sug'urta puli ko'rsatiladi.

Sug'urtalanuvchi sug'urtachiga yozma ravishda sug'urta shartnomasiga amal qilish muddati ichida tavakkalchilik darajasidagi o'zgarishlar haqida xabar qilishi shart. Agarda tavakkalchilik darajasining oshishi sug'urta mukofoti miqdorini oshirish zaruratini yuzaga keltirganda sug'urtachi sug'urtalanuvchiga qo'shimcha sug'urta mukofoti uchun hisob bilan birga sug'urta shartnomasiga kiritilgan tegishli qo'shimchalarni ham jo'natadi. Sug'urtalanuvchi

qo'shimcha sug'urta mukofotini to'lashi va mukofot uchun hisobni hamda shartnomaga qo'shimcha matnini olgan kundan boshlab sug'urta shartnomasida kelishilgan muddat ichida qo'shimchani imzolashi yoki sug'urta shartnomasini buzishni talab qilishi mumkin.

Agarda sug'urtalanuvchi ko'rsatilgan xatti-harakatlarni bajar-masa, sug'urtachi sug'urta shartnomasini bekor qilishni va shart-nomani bekor qilish orqali yetkazilgan zararni qoplashni talab qilish huquqiga ega.

Sug'urta shartnomasini amal qilish davri tugagandan keyin va u bo'yicha sug'urta holati sodir etilmasa, sug'urtalanuvchiga shart-noma bo'yicha to'langan sug'urta mukofotining bir qismi qayta-riladi.

Sug'urtalovchining javobgarligi uning hisobraqamiga sug'urta mukofoti kelib tushgan kundan boshlanadi, sug'urta to'lovini to'-lash bo'yicha sug'urtachi javobgarligining kuchga kirishi odatda sug'urta polisi bilan tasdiqlanadi. Sug'urta polisi sug'urtalanuv-chiga sug'urta mukofotini sug'urtachining hisobraqamiga sug'urta shartnomasida kelishilgan muddat ichida kelib tushgan kundan boshlab beriladi.

Sug'urta holati sodir etilganda yoki uning boshlanishiga sabab bo'luvchi holatlarda, shuningdek, uchinchi shaxsdan e'tirozlar kelib tushganda sug'urtalanuvchi sug'urta holati sabablari, uning borishi va oqibatlarini aniqlash uchun kerakli choralarni, zarar-ning oldini olish yoki kamaytirish, zarar yetkazilgan shaxslar hayoti va mulkini saqlashga oid barcha imkoni bor va maqsadga muvofiq choralarni ko'rishi, qisqa muddat ichida sug'urta qiluv-chiga ushbu holatning sodir etilgani haqida xabar berishi va unga ushbu ishga taalluqli barcha hujjatlarni yuborishi, sug'urta qiluv-chiga uning oqibatlari, sudda ishni ko'rish va ushbu ishga taalluqli boshqa faktlar haqida ma'lumot berishi, agarda sug'urtalanuvchi sug'urta holati bo'yicha sug'urtachi va sug'urtalanuvchining manfaatlarini sudda hamda suddan tashqari tartibda himoya qilish

uchun o'z advokatini yoki boshqa vakolatli shaxsni tayinlash kerak deb hisoblasa, unga bu borada imkoni boricha yordam berishi, zararni to'lamasligi, sug'urta holati bo'yicha sug'urtalanuvchiga bildirilgan talablarni qisman yoki to'liq tan olmasligi, bunday talablarni bartaraf etish bo'yicha sug'urta qiluvchining roziligisiz hech qanday majburiyatlarni qabul qilmasligi, sug'urtalanuvchi imkoni boricha sug'urta qiluvchining zarar yetkazilgan mulkni ko'zdan kechirish va yetkazilgan zarar miqdorini belgilashda ishtirok etishini ta'minlashi, sug'urta holatida yetkazilgan zarar uchun javobgar bo'lgan uchinchi shaxsga nisbatan teskari talablarni ta'minlashga oid barcha choralarni ko'rishi, agarda sug'urtalanuvchida zararni muntazam to'lashni to'xtatishi yoki uning miqdorini qisqartirish imkoni paydo bo'lganda, bu haqida sug'urtachiga xabar berishi va bunday to'lovlarni to'xtatish yoki ularning miqdorini kamaytirish bo'yicha barcha choralarni ko'rishi shart.

Sug'urtachi sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalanuvchining sug'urta holati sababli yuzaga kelgan mulkiy yo'qotishlarining o'rnini to'ldiradi. Agarda shartnomaga amal qilish davrida ahamiyatga ega bo'lgan sug'urta holati sug'urta qilish boshlangunga qadar ahamiyatga ega bo'lgan yoki ta'sir qilishni boshlagan sabablarga ko'ra sodir etilsa, zarar sug'urtalanuvchiga shartnomani tuzish paytida ushbu sug'urta holatining boshlanishiga sabab bo'lgan sabablar haqida unga ma'lum bo'lmaganda to'lanishi lozim.

Agar sug'urta to'lovi sug'urta summasi miqdorida to'langan bo'lsa, sug'urta polisiga amal qilish to'lov to'langan paytdan boshlab bekor qilinadi. Sug'urta puli miqdorida to'liq to'lanmagan sug'urta to'lovi to'lanadigan sug'urta polisi o'z kuchini unga amal qilish muddati oxirigacha sug'urta summasi va to'langan summa o'rtasida farq miqdorida saqlab qolinadi.

Sug'urta to'lovi sug'urtachi tomonidan sug'urta shartnomasida belgilangan muddat ichida sug'urtalanuvchidan sodir etilgan

sug'urta holati to'g'risidagi barcha kerakli hujjatlar olingandan keyin to'lanadi. Sug'urta to'lovi sug'urtalanuvchining isbotlangan javobgarligi miqdorida sug'urta polisida ko'rsatilgan sug'urta pulidan ortiq bo'lmagan holda to'lanadi.

Sug'urtachining hisobraqamidan sug'urtalanuvchining hisobraqamiga pul o'tkazilgan kun sug'urta to'lovi to'langan kun hisoblanadi.

Sug'urtachi agarda sug'urtalanuvchi sug'urta shartnomasi shartlarini tegishli ravishda bajarmasa, sug'urta to'lovi miqdorini kamaytirish huquqiga ega.

Sug'urtalanuvchi sug'urta shartnomasiga amal qilish bekor qilinganidan so'ng sug'urtachiga sug'urta shartnomasiga amal qilish davrida undan sug'urta holati to'g'risida e'tiroz bildirilgandagina sug'urta to'lovini olishi mumkin.

Sug'urtachi, agarda sug'urtalanuvchi ataylab soxta ma'lumotlar taqdim etgan va ular asosida sug'urta shartnomasi tuzilgan bo'lsa, zarar sug'urtalanuvchi aybi bilan yetkazilmagan bo'lsa, zarar sug'urtalanuvchi yoki korxonaning bevosita g'arazli niyati oqibatida yetkazilgan bo'lsa, sug'urtalanuvchi tekshiruvlarni qonunda belgilangan muddatdan tashqari muddatda amalga oshirgan bo'lsa (litsenziyani chaqirib olish, litsenziyaga amal qilish muddatining tugashi), auditorlik tekshiruviga malaka shahodatnomalariga ega bo'lmagan va auditorlarning kasbiy reyestriga kiritilmagan shaxslar jalb qilingan bo'lsa, sug'urtalanuvchi tomonidan imzolangan va belgilangan tartibda muhr bilan tasdiqlangan auditorlik xulosasi bo'lmasa, sug'urtalanuvchi sug'urtachiga sug'urta shartnomasida ko'zda tutilgan xatti-harakatlarni amalga oshirishga rozi bo'lmasa yoki boshqacha yo'l bilan to'sqinlik qilsa, sug'urtalanuvchi o'z vaqtida sug'urtachiga sug'urta holatining sodir etilgani to'g'risida xabar bermagan bo'lsa, sug'urta to'lovini to'lashni rad etish huquqiga ega.

Sug'urta holati tufayli yetkazilgan zarar hajmi sug'urtalanuvchiga sug'urta holati bo'yicha yetkazilgan zarar hajmidan kelib

chiqqan holda aniqlanadi. Zarar hajmi maxsus tayinlangan davlat organi yoki sudning jarima yoki boshqa moddiy sanksiyalar qiymatidan yoxud sud tomonidan qondirilgan da'vo talablaridan kelib chiqqan holda qaror chiqarilganda, e'tirozlar uchinchi shaxsga yetkazilgan zarar qiymatidan kelib chiqan holda ixtiyoriy qondirilganda aniqlanadi.

Qoplanayotgan zarar summasiga sug'urta holatida zararning oldini olish yoki kamaytirish uchun maqsadga muvofiq sarf-xarajatlar ham kiritilishi mumkin, biroq to'lovlarning umumiy qiymati sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta pulidan oshmasligi kerak.

Sug'urta to'lovini to'lagan sug'urtachiga to'langan mablag' doirasida sug'urta to'lovini olgan sug'urtalanuvchi boshqa shaxsga yetkazilgan zarar uchun javobgar shaxsga nisbatan ega bo'lgan talablarni talab qilish huquqi o'tadi. Sug'urtalanuvchi sug'urtachiga o'zidagi barcha hujjatlar va dalillarni berishi hamda ushbu huquqni amalga oshirish uchun kerakli barcha rasmiy ishlarni bajarishi kerak. Agar qayd etilgan shaxslar yetkazilgan zarar uchun javobgar shaxsga nisbatan talab qilish huquqidan voz kechsa yoki ushbu huquqni ularning aybi bilan (hujjatlarni taqdim etmaslik va hokazolar) amalga oshirishning iloji bo'lmasa, sug'urtachi sug'urta to'lovlarini to'lashdan ozod etiladi. Agarda ushbu to'lovlar to'langan bo'lsa, qayd etilgan shaxslar sug'urtachiga olingan mablag'larni uni olgan kundan boshlab qonunchilikda belgilangan foizlar bilan qaytarishi shart.

Sug'urtalanuvchi sug'urtachiga O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi tomonidan belgilangan da'vo muddati ichida qonun yoki sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta to'lovini to'lashdan bosh tortish uchun asos bo'lgan holatlar aniqlanganda, to'langan pulni qaytarishga majbur.

Agarda sug'urta holati sodir etilgan paytda sug'urtachi tomonidan sug'urtalangan obyekt bo'yicha sug'urtalashning boshqa shartlariga amal qilingan bo'lsa, sug'urta to'lovi sug'urta mablag'lariga nisbatan mutanosib ravishda taqsimlanadi va ushbu

mablag'lar uchun auditor javobgarligi har bir sug'urta qiluvchi tomonidan sug'urtalangan, har bir sug'urta qiluvchi esa o'z ulushiga to'g'ri keladigan zararning bir qismini to'laydi, xolos.

Sug'urtalanuvchi yoki uchinchi shaxsning sug'urta holati sodir etilishiga qaratilgan g'arazli xatti-harakatlari, sug'urtalanuvchi yoki uchinchi shaxs tomonidan sug'urta holati bilan bevosita aloqada bo'lgan jinoyatning atayin sodir etilishi, sug'urtalanuvchining sug'urtachiga ataylab sug'urta obyekti bo'yicha soxta ma'lumotlarni berishi, sug'urtalanuvchi tomonidan zararni yetkazishda aybdor bo'lgan shaxsdan uning undirilishi, sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urtachiga tuzilgan sug'urta shartnomasi bo'yicha tavakkalchilik darajasining oshganligi to'g'risida ma'lum qilinmasligi va qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan boshqa holatlar sug'urtachining sug'urta to'lovini to'lashdan bosh tortishiga asos hisoblanadi. Sug'urta shartnomasi shartlarida sug'urta to'lovini to'lashdan bosh tortish uchun qo'shimcha asoslar ham ko'zda tutilgan.

? Marzuni takrorlash uchun savollar

1. Javobgarlik sug'urtasi haqida gapirib bering.
2. Javobgarlik sug'urtasi turlarini aytib bering.
3. Javobgarlik sug'urtasi obyekti haqida gapirib bering.
4. Avtotransport vositalari egalarining uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligini sug'urtalashning zarurligi nimada?
5. Uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligini sug'urtalashda 1-, 2-, 3-shaxslar to'g'risida ma'lumot bering.
6. Kasbiy javobgarlikning sug'urtasi haqida gapirib bering.
7. Kasbiy javobgarlikni sug'urtalash bo'yicha sug'urta shartnomasini tuzish tartibini aytib bering.
8. Notariuslarning kasbiy javobgarligini sug'urtalash to'g'risida gapirib bering.
9. Notariuslarning kasbiy javobgarligini sug'urtalash bo'yicha sug'urta tarifini aniqlash qanday amalga oshiriladi?

X BOB. QAYTA SUG'URTALASH

10.1. Qayta sug'urtalash haqida tushuncha

Qayta sug'urtalash — sug'urtalashga riskni qabul qilish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar tizimi (risklarni birlamchi joylashtirish); sug'urtalovchi muvozanatlashgan sug'urta portfelini yaratish va sug'urta operatsiyalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash maqsadida qabul qilib olingan riskning bir qismini o'zaro kelishilgan holda boshqa sug'urtalovchiga berishi (riskni ikkilamchi joylashtirish). Qayta sug'urtalash operatsiyalarini, asosan, ixtisoslashgan qayta sug'urtalash kompaniyalari amalga oshiradi. Qayta sug'urtalash aktiv (riskni berish) va passiv (riskni qabul qilib olish) ko'rinishida bo'ladi. Bundan tashqari, qayta sug'urtalash nisbiy va nonisbiy shaklda bo'ladi.

Ayrim holatlarda qayta sug'urtalash operatsiyalari qayta sug'urtalovchi broker — ikkita tomon, ya'ni sug'urta kompaniyasi va qayta sug'urtalovchi kompaniyasi o'rtasidagi vositachidir.

Qayta sug'urta qilish shartnomalari, bir tomondan, sug'urta kompaniyalari o'rtasida o'zaro tuzilishi yoki ikkinchi tomondan, sug'urta kompaniyasi va ixtisoslashgan qayta sug'urta qilish kompaniyasi o'rtasida tuzilishi mumkin. Bu yerda shartnoma o'zi nima degan savol tug'ilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksining 354-moddasida «Ikki yoki bir necha shaxsning fuqarolik huquqlari va burchlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi kelishuvi shartnoma deyiladi», deb ko'rsatilgan. Dastlab, sug'urta kompaniyasi o'zining moliyaviy qobiliyatini mustahkamlash maqsadida qabul qilib olingan riskning bir qismini boshqa sug'urta kompaniyasida yoki ixtisoslashgan qayta sug'urta qilish kompaniyasida sug'urtalash to'g'risida qaror qabul qiladi. Ushbu qarorning ijrosini ta'minlash maqsadida sug'urta-

lovchi ixtisoslashgan sug'urta kompaniyasiga murojaat qiladi. Agar qayta sug'urtalovchi kompaniya riskni qayta sug'urta qilishga rozilik bildirsa, ular o'rtasida qayta sug'urtalash shartnomasi tuziladi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, shartnoma shartlarida, unda ishtirok etuvchi tomonlarning huquqlari va majburiyatlari, olingan majburiyatlarning bajarilishi yuzasidan javobgarlik, shartnoma-ning kuchga kirishi, amal qilish va bekor etilishi qoidalari mujas- sam bo'lishi kerak. Shuningdek, shartnomada qayta sug'urtalash mukofoti miqdori va javobgarlik hajmi ko'rsatilishi zarur. O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonun hujjatlariga ko'ra, qayta sug'urta qilishda sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lash uchun asosiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalanuvchi oldida ushbu shartnoma bo'yicha sug'urta kompaniyasi javobgar bo'lib qolaveradi. Biroq asosiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalanuvchi hisoblangan sug'urta tashkiloti sug'urta hodisasi yuz berishidan oldin tugatilgan taqdirda, uning ushbu shartnoma bo'yicha huquq va majburiyatlarining qayta sug'urta qilingan qismi qayta sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchiga o'tadi.

Qayta sug'urta qilish shartnomalari bir qator o'ziga xos belgi- larga egaki, ular bo'yicha ushbu shartnomalar savdo va boshqa turdagi shartnomalardan tubdan farq qiladi. Shuning uchun ham qayta sug'urta qilish sohasini nazariy jihatdan qaysi sug'urta tar- mog'iga kiritish yoxud uni mustaqil sug'urta sohasi sifatida qarash ancha bahs-munozarani talab qiladi.

Agar sug'urta hodisasi ro'y bersa, bu haqda sug'urta kompa- niyasi qayta sug'urtalovchi kompaniyaga darhol xabar qilishi ke- rak. O'z navbatida, qayta sug'urtalovchi kompaniya shartnomada ko'zda tutilgan qoplamani to'lashi shart. Qayta sug'urta qilish kompaniyasi shartnoma bo'yicha o'z majburiyatlarini to'la-to'kis bajarsa, u holda shartnoma ijro etilgan hisoblanadi.

10.2. Qayta sug'urtalashning turlari va shakllari

Qayta sug'urtalash munosabatlarining klassik tarkibini quyidagi ko'rinishda ko'z oldimizga keltirishimiz mumkin:

– qayta sug'urtalash shakli:

- fakultativ;

- obligator;

– qayta sug'urta turi:

- nisbiy;

- nonisbiy.

«Qayta sug'urta shakli» tushunchasi sug'urtachi va qayta sug'urtachi o'rtasidagi o'zaro munosabatni, sug'urtaning alohida turi bo'yicha tuzilgan shartnoma asosida berilgan va qabul qilingan risklarni, tomonlarning o'zaro huquq va majburiyatlarini anglatsa, «qayta sug'urta turi» tushunchasi sug'urtachilarning majburiyatlar yuzasidan o'zaro hisob-kitob olib borish texnikasining o'ziga xos xususiyatlarini, qayta sug'urta uchun berilgan risk ulushlarini, qayta sug'urta mukofotini to'lash qoidalarini, shartnoma bo'yicha yuzaga kelgan sug'urta hodisasi zararlarini qayta sug'urtachi tomonidan qoplash tartiblarini belgilaydi.

Yuqorida keltirilgan qayta sug'urta shakli tarkibiga qayta sug'urtaning yangi shakli bo'lgan — alternativ qayta sug'urtani kiritmaslik berilgan ta'rifning to'liqsizligiga olib kelishi mumkin. Alternativ qayta sug'urta shaklini kiritgan holda, qayta sug'urta munosabatlarining hozirgi zamon tarkibini quyidagicha ko'z oldimizga keltirishimiz mumkin.

Qayta sug'urta turi:

- klassik;

- moliyaviy qayta sug'urta shakli;

- fakultativ;

- obligator qayta sug'urtaning ko'rinishi;

- nisbiy qayta sug'urta;

- nonisbiy qayta sug'urtaning kichik ko'rinishi;

- kvotali-ekssedent summasi;
- ekssedent zarari — zararlilik ekssedenti.

Qayta sug'urta munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlarini qayta sug'urtalashda ishlatiluvchi maxsus atamalar ko'rsatib beradi.

Maxsus atamalarning asosiylari quyidagilardan iborat.

Fakultativ qayta sug'urta shartnomalarida sug'urtachi va qayta sug'urtachi har bir sug'urta risklarini alohida holat sifatida ko'rib chiqadilar, riskni qayta sug'urtaga berish va qabul qilish yuzasidan qarorlarni alohida qabul qiladilar. To'g'ridan-to'g'ri sug'urtachi o'zining sug'urta shartnomalaridagi har bir riskni qaysi qayta sug'urtachiga qayta sug'urta uchun berish to'g'risidagi qarorni o'zi qabul qiladi. O'z navbatida, qayta sug'urtachi ham, riskni qayta sug'urta qilish to'g'risidagi to'g'ridan-to'g'ri sug'urtachining taklifini tahlil qilib, uni qayta sug'urtaga qabul qilish-qilmaslik haqidagi qarorini mustaqil qabul qiladi. Albatta, qayta sug'urtachi o'zi qayta sug'urtaga qabul qilayotgan riskni baholashda, riskning qanday qismini qayta sug'urtalash lozimligiga, qanday miqdorda qayta sug'urta sig'imi bilan ta'minlash zarurligiga va qanday shartnomalar (qayta sug'urta turi, qayta sug'urta mukofoti, alohida shartlari) qayta sug'urtalanishi lozimligiga e'tibor qaratadi. Fakultativ qayta sug'urta tomonlar kelishuvini belgilovchi qayta sug'urtaning mustaqil shartnomasi asosida amalga oshiriladi.

To'g'ridan-to'g'ri sug'urtachining fakultativ qayta sug'urtalash to'g'risidagi taklifida qayta sug'urtachiga riskni to'g'ri baholash uchun zarur bo'lgan risk to'g'risidagi barcha ma'lumot bo'lishi zarur. Odatda, to'g'ridan-to'g'ri sug'urtachi tomonidan qayta sug'urtachiga berilgan ma'lumotda quyidagi axborotlar bo'ladi:

- sug'urtachining nomi va manzili;
- sug'urta turi;
- qayta sug'urta turlari: nisbiy va nonisbiy;
- riskning joylashgan joyi (mamlakat, manzili);
- manfaatdor shaxs;
- sug'urta shartlari, sug'urtalangan xavf (muhimlaridan qaysi-

lari to'g'ridan-to'g'ri sug'urta shartnomasiga kiritilgan, qaysilari shartnoma tarkibiga kiritilmagan, yoki shartnomaning standart shartlarining o'zgarishi sanab o'tilishi zarur);

- jami sug'urta summasi (sug'urtalash valutasida maksimal mumkin bo'lgan zarar summasi, mukofot foizi);

- sug'urtachi franshizasi;

- qayta sug'urta mukofoti, qayta sug'urta komissiyasi va boshqa xarajatlar;

- fakultativ qayta sug'urtaning boshlanish va tugash sanasi;

- taklif qilingan qayta sug'urta ulushi;

- zararlarining oldini olish imkoniyatlari va chora-tadbirlari;

- syurver hisobotini taqdim qilish imkoniyatlari;

- qayta sug'urtaga berilayotgan sug'urta manfaati, sug'urta obyekti to'g'risidagi to'g'ridan-to'g'ri sug'urta shartnomalarining statistikasi (imkoniyat doirasida, kamida oxirgi 5 yil mobaynida);

- amaldagi boshqa qayta sug'urta shartnomalari bilan birlashtirish imkoniyatlari, qayta sug'urtalanayotgan fakultativ risklarga tatbiq qilinmoqchi bo'lgan qayta sug'urta qoplamasi ko'rsatilishi lozim;

- sug'urtachining to'g'ridan-to'g'ri sug'urta shartnomasi bo'yicha shaxsiy chegirimning ulushi va miqdori;

- to'g'ridan-to'g'ri sug'urtachining nomi va agar bo'lsa, ham-sug'urtachilarni ko'rsatish.

Turli xil sug'urta tarmoqlari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shuning uchun yuqorida keltirilgan ma'lumotlar yig'indisi esa misol tariqasida keltirildi.

Qayta sug'urtachilar yuqorida keltirilgan ma'lumotlar yig'indisidan qayta sug'urta shartnomasini tuzishda, taklif sifatida foydalanishi mumkin. Qayta sug'urtachi olingan ma'lumotlarni tahlil qilib, o'rgangandan keyin, qanday ulushda (qat'iy belgilangan miqdorda yoki foizda) fakultativ qayta sug'urtaga olishi to'g'risida to'g'ridan-to'g'ri sug'urtachiga xabar qiladi. Bunday takliflar va taklifni qabul qilish (aksept) qayta sug'urta shartno-

masi shakllari uchun belgilangan amaldagi qonunchilik talablariga mos kelishi lozim. Yozishmalar faks orqali jo'natilishi lozim, qayta sug'urtachi to'g'ridan-to'g'ri sug'urtachining qayta sug'urta ulushi to'g'risidagi va shu kabi boshqa takliflariga rozi bo'lgan shartlarda, olgan taklifga imzo qo'ygan holda ma'lumotni qayta jo'natadi.

Qayta sug'urtachi tomonidan riskni qayta sug'urtaga qabul qilish to'g'risidagi taklifni rad etish telefon, teleks, faks — tez xabar berish vositalari bilan ma'lum qilinishi mumkin. Qayta sug'urtachi taklifga rozi bo'lmagan hollarda uni qanoatlantiruvchi qayta sug'urta shartlarini taklif qilib, ma'lumot almashishi mumkin. To'g'ridan-to'g'ri sug'urtachi tomonidan yuborilgan qayta sug'urtalashga berishi to'g'risidagi taklifga qayta sug'urtachining javob bermasligi taklif qabul qilinganligini bildirmaydi.

Fakultativ qayta sug'urta shartnomasi qayta sug'urtachi tomonidan rozilik bildirilgan daqiqadan kuchga kiradi. To'g'ridan-to'g'ri sug'urta shartnomasining shartlariga muhim o'zgarishlar (sug'urta summasi, mukofot stavkasi, sug'urtalangan xavflar hajmi) kiritish faqat qayta sug'urtachi ruxsat bergan hollarda ruxsat beriladi.

Talab qilingan ma'lumotlar nuqtayi nazaridan, fakultativ qayta sug'urta to'g'ridan-to'g'ri sug'urtalashga o'xshashi mumkin. Yirik professional qayta sug'urta kompaniyalarida fakultativ qayta sug'urta bo'limlari bo'lib, bu bo'limda turli tarmoq mutaxassislari bo'lgan xodimlar taklif qilingan risklarni baholaydilar.

Fakultativ qayta sug'urtada qayta sug'urtachining vazifasi to'g'ridan-to'g'ri sug'urtachining moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirish bilan cheklanmaydi. U ko'p hollarda to'g'ridan-to'g'ri sug'urtachiga risk ko'lamini baholashda, sug'urta shartnomasi shartlarini aniqlashda, zararning oldini olish chora-tadbirlarini belgilashda, maslahatga muhtoj bo'lganda yordam ko'rsatadi. Sug'urtachi va qayta sug'urtachi birgalikda, risk joylashgan joyda — milliy hududda yoki chet elda nazorat ishlarini birga olib boradi.

Obligator qayta sug'urtalash shartnomasiga asosan sug'urtachi qayta sug'urtachiga kelishilgan hududda aniq belgilangan risklar

bo'yicha tuzilgan barcha to'g'ridan-to'g'ri sug'urta shartnomalari qayta sug'urtaga beriladi (baxtsiz hodisaga qarshi O'zbekiston Respublikasida imzolangan sug'urta shartnomalari yoki yong'inga qarshi Rossiyada qilingan mol-mulk sug'urtalari). To'ridan-to'g'ri sug'urtachi tomonidan kelishilgan shartlarda tuzilgan barcha sug'urta shartnomalarini qayta sug'urtachi so'zsiz qayta sug'urtaga qabul qilishi shart. To'g'ridan-to'g'ri sug'urtachi qayta sug'urtachi bilan kelishilgan holda, o'z sohasini yaxshi biluvchi anderrayterlarni jalb qilish, sug'urta shartnomalarini, sug'urta mukofotini, qayta sug'urtalash rejalashtirilgan sug'urta shartnomasini boshqarish chora-tadbirlarini belgilash bo'yicha qarorlar qabul qilish huquqiga ega. Agar sedent (sug'urta kompaniyasi) qayta sug'urtachi manfaatlariga zarar keltiruvchi harakatlarni amalga oshirsa, qayta sug'urtachi sug'urtachining ushbu qarorini qo'llab-quvvatlamaydi. Shunday qilib, qayta sug'urtachining to'g'ridan-to'g'ri sug'urtachi faoliyatini kuzatish majburiyati sug'urtachining o'zining biznesini boshqarish huquqlari bilan yaqindan bog'langan.

Obligatorli qayta sug'urtalash xalqaro amaliyotda ikki xil ma'noni bildiradi:

1) qayta sug'urtalashning majburiy shakli. Ayrim mamlakatlar qonunchiligiga ko'ra, ushbu mamlakat hududida faoliyat ko'rsatayotgan barcha sug'urta kompaniyalari qabul qilgan risklarining bir qismini majburiy ravishda qayta sug'urtalash kompaniyasiga beradi. Bu chora qayta sug'urtalash orqali chet elga valuta chiqib ketishining oldini oladi;

2) sug'urta kompaniyasi (sedent) ma'lum bir sug'urta turi bo'yicha riskni qayta sug'urtalovchiga berishini va o'z navbatida, qayta sug'urtalovchi, riskni qabul qilishni nazarda tutuvchi qayta sug'urtalash shartnomasi — fakultativ-obligator shartnomasi sedent qayta sug'urtalovchi bilan kelishgan toifadagi har qanday sug'urta riskini berishi, qayta sug'urtalovchi esa ularni qabul qilishi shart ekanligi haqidagi qayta sug'urtalash shartnomasidir.

Obligator qayta sug'urta shartnomalarining imzolanishida tomonlar yuzaga keluvchi zararlarni yoki qayta sug'urtalashga qabul qilingan risklarni qayta sug'urta qoplamasi bilan ta'minlash shartlarini kelishib olishlari lozim. Agar shartnoma «zararlar paydo bo'lgan yil» shartida imzolansa, sug'urta hodisasi ro'y berganligi to'g'risida ariza berilgan yoki berilmaganligidan qat'i nazar, yuzaga kelgan barcha zararlar bo'yicha qayta sug'urtachida qayta sug'urta to'lovlarni amalga oshirish majburiyatlari paydo bo'ladi. Masalan, sug'urta shartnomasi 2014-yilning 1-yanvarida, bir yil muddatga imzolangan. 2003-yilning iyun oyida imzolangan to'g'ridan-to'g'ri sug'urta shartnomasi bo'yicha 2014-yilning 3-yanvarida zarar yuzaga keldi. Qayta sug'urtachida ushbu zararni qoplash yuzasidan qayta sug'urta majburiyati paydo bo'ladi. Agar sug'urta shartnomasi 2014-yilning 5-sentabrida imzolaniib, ushbu shartnoma bo'yicha zarar 2015-yilning 15 yanvarida paydo bo'lsa, bunday zararlarni qoplash bo'yicha qayta sug'urtachida hech qanday majburiyat paydo bo'lmaydi.

Agarda qayta sug'urta shartnomasi «kalendar yili» shartlarida imzolansa, qayta sug'urta shartnomasi amaldagi muddatda imzolangan barcha to'g'ridan-to'g'ri sug'urta shartnomasi bo'yicha yuzaga kelgan zararlar, haqiqatda qaysi sanada ro'y berganligidan qat'i nazar qayta sug'urtachi tomonidan qoplanib berilishi zarur.

Obligator qayta sug'urta shartnomalari, odatda, bir yil muddatga tuziladi. Agar obligator nisbiy qayta sug'urta shartnomasi-ning tugash muddatiga 3 oy qolganda, tomonlar o'zaro, bir-birini shartnoma tugaganligi to'g'risida ma'lum qilmasalar, shartnoma-ning amal qilish muddati avtomatik ravishda keyingi kalendar yili uchun o'z kuchini saqlab qoladi. Nonisbiy obligator qayta sug'urta shartnomalari uchun yuqorida keltirilgan qoida tadbiq qilinmaydi. Nonisbiy obligator qayta sug'urta shartnomasining amal qilish muddatini keyingi kalendar yiliga uzaytirishni tomonlar kelishib olishlari lozim.

Obligator qayta sug'urta shartnomasining amal qilish muddatidan oldin tugatilishi faqat shartnomada belgilangan maxsus shartlar asosida amalga oshiriladi. Bunday maxsus shartlarga, odatda, quyidagilar kiradi:

- de-yure va de-fakto shartnomasini bajarish imkoniyati bo'lmasa;

- bir tomonning o'z qarzlarini bankrotlik yoki likvidatsiya munosabati bilan yoki operatsiyalarni amalga oshirishga ruxsat beruvchi vakolatning, litsenziyaning qaytarib olinganligi bilan bog'liq bo'lgan holda to'lash imkoniyati yo'qolsa;

- ikkinchi tomon barcha to'langan kapitalni to'liqligicha yoki qisman yo'qotsa;

- ikkinchi tomon boshqa yuridik shaxs bilan qo'shilsa yoki ikkinchi tomon ustidan nazorat boshqa yuridik shaxs yoki davlat ixtiyoriga o'tsa;

- boshqa tomon ro'yxatdan o'tgan davlatda e'lon qilingan yoki e'lon qilinmagan urush harakatlari olib borilsa, yoki qisman yoki to'liqligicha boshqa davlat tomonidan bosib olinsa.

Nisbiy qayta sug'urta (proportional reinsurance) — qayta sug'urta shartnomasi bo'yicha majburiyatlar miqdorini aniqlashning keng tarqalgan usulidir. Nisbiy qayta sug'urta shartnomasini imzolashda tomonlarning qayta sug'urta mukofotini to'lash, zararni qoplash majburiyatlari kelishilgan holda, nisbatda (foizda) belgilanadi. U ikkiga — nisbiy kvotali qayta sug'urta va eksstudent summasi asosida qayta sug'urtalash turlariga bo'linadi.

10.3. Qayta sug'urta shartnomalarining tuzilishi, bajarilishi va bekor qilinishi

Qayta sug'urta shartnomasini imzolash va uni bajarish, qayta sug'urta shartnomasida tomonlarga yuklangan majburiyatlarning yozma usulda bajarilishini talab qiladi. Qayta sug'urta shartnomalaridagi hujjatlarning mazmuni va shakliga amal qilmaslik qayta

sug'urta shartnomalari bo'yicha nizolarning paydo bo'lishiga, ularning muddatidan oldin tugatilishiga, buxgalteriya va statistik hisobvaraqlarida xato qilishga, sug'urtachi va qayta sug'urtachi moliyaviy hisobotlari faktlarining buzib ko'rsatilishiga olib kelishi mumkin.

Xizmat taklifi to'g'risidagi ma'lumotning asosiy muhim shartlarini qisqa bayon qiluvchi, qayta sug'urta shartnomasini imzolash uchun asos bo'lib hisoblanuvchi hujjat slip deb ataladi. Unda sug'urta shakli, qayta sug'urta turi, qayta sug'urta limitining chiziqlari soni, ushlab qolish miqdori, qayta sug'urtalash rejalashtirilgan riskning joylashgan joyi, kutilayotgan sug'urta mukofoti to'g'risida ma'lumot beriladi. Slipda yana har-qanday ochilish rejalashtirilgan depozit va unga hisoblanuvchi foiz (agar shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa), «g'azna zarari» miqdori, foydadan to'lanuvchi komission mukofot va komissiya, shartnomaning amal qilinish muddati, bildirishnoma taqdim qilish muddati, qayta sug'urtaga beriluvchi risk to'g'risida qisqa ma'lumotlar berilishi mumkin. Olingan slip asosida qayta sug'urtachi sug'urtachiga shartnoma tuzilganligini tasdiqlovchi qayta sug'urta sertifikatini taqdim qiladi. Ba'zi hollarda, agar slip qayta sug'urta shartnomasining barcha muhim shartlarini o'zida aks ettirgan bo'lsa, u holda bunday sliplar fakultativ qayta sug'urta shartnomasi tuzilganligini tasdiqlovchi hujjat o'rnida ham xizmat qilishi mumkin.

Tomonlar shartnomaning muddati va shartlarini kelishgandan keyin, shartnoma matni tayyorlanadi. Shartnoma, matni yuzasidan ikki tomonda e'tiroz bo'lmaganda, imzolanadi. Odatda, obligator qayta sug'urta shartnomasi joriy yilning 1-yanvaridan amalga kiritiladi. Fakultativ qayta sug'urta shartnomasining amal qilish muddati esa qayta sug'urtaga berilgan risk sug'urtalagan to'g'ridan-to'g'ri sug'urta shartnomasining amal qilish muddatiga mos keladi. Shartnomaga kiritiluvchi keyingi o'zgarishlar shartnomaning orqa tomonida bayon qilinadi yoki qayta sug'urta shartnomasida belgilangan tartibda, manzillar bo'yicha tomonlar o'rtasida o'zaro yozishma orqali amalga oshiriladi.

To'g'ridan-to'g'ri sug'urtachi tomonidan taqdim qilinadigan bordero orqali qayta sug'urtachi ekssedent qayta sug'urta shartnomasi bo'yicha berilgan risklar haqidagi ma'lumotga ega bo'ladi.

Bordero — bu sug'urtalanuvchilar nomlari, risklar tabiati va joylashgan joyi, sug'urta summasi miqdori, qayta sug'urtaga berilgan risk ulushi, to'lanuvchi mukofot, chegirimlar, qayta sug'urta ulushi va qoplash muddati to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan ro'yxat. Amaliyotda yirik risklarni sug'urta qilish uchun, vaqti-vaqti bilan oldindan (dastlabki) bordero taqdim qilinadi, keyinchalik esa tugallangan to'liq bordero taqdim qilinadi.

Qayta sug'urtachi olingan ma'lumot asosida risklar majmuasi ehtimolini aniqlashi mumkin. Bordero alohida risklarni qayta sug'urtaga qabul qilish uchun asos bo'lib xizmat qilish mumkin.

Zararlar to'g'risida bildirish. Sug'urtachi tomonidan qayta sug'urtachiga taqdim qilinadigan har choraklik yoki har oylik ro'yxatda sodir bo'lgan zararlarning yillari bo'yicha guruhlangan ma'lumotnomasi berib turiladi. Odatda, yirik zararlar ro'y bergan hollarda, sedent qayta sug'urtachidan «g'azna zarari»ni to'lashni darhol talab qilish huquqiga ega bo'lishiga erishiladi. Ushbu huquq to'g'ridan-to'g'ri sug'urtachining to'lov qobiliyatiga bo'lgan katta bosimning oldini olishga yordam beradi.

Ekssedent zarari asosida qayta sug'urta turida, sug'urtachi prioritetidan oshishiga olib keluvchi har qanday zarar to'g'risida qayta sug'urtachini xabardor qilib, undan qayta sug'urta to'lovini amalga oshirishini talab qilishi zarur. Sug'urtachi va qayta sug'urtachi ushbu majburiyatga aniq rioya qilmasdan, zararlar dinamikasining rivojlanishini nazorat qila olmaydilar.

Yig'ma (kumulatsion) bordero — tabiiy ofatlarga (xususan, yer qimirlashi, bo'ron, qurg'oqchilik, suv toshqini) qarshi nisbiy qayta sug'urta shartnomasi tuzuvchi qayta sug'urtachiga sug'urtachi tomonidan taqdim qilinadigan ma'lumotlar turidir. Yig'ma bordero tarkibiga sug'urta hodisasi yuz berishi natijasida paydo bo'lishi mumkin bo'lgan majburiyatlarni aniq baholash uchun

zarur bo'lgan ma'lumotlar (o'xshash risklarni qoplovchi polislar soni, qayta sug'urta shartnomasi bo'yicha berilgan sug'urta summalari to'g'risida doimiy xabar) kiritiladi. Odatda, bunday ma'lumotlar har yilning 30-iyuni va 31-dekabrlarida doimiy ravishda berib turiladi. Tabiiy ofatlar aniq joylar bilan bog'langanligi sababli, bunday ma'lumotlar aniq tumanlarga muvofiq (ko'p hollarda siyosiy va ma'muriy yoki pochta tumanlariga bo'linish ishlatiladi) kichik bo'limlarga bo'linadi.

Tabiiy ofatlar, shuningdek, yer qimirlash bilan bog'liq ma'lumotlarning yig'ma sxemalaridan xalqaro amaliyotda ma'lumot manbasi sifatida foydalaniladi. Yig'ma sxemalar yer qimirlash riskiga ega bo'lgan barcha davlatlar uchun Kresta tashkiloti tomonidan 1976-yilda ishlab chiqilgan. 1990-yilda Yevropada bo'lib o'tgan kuchli dovul natijasida ushbu risk turi ham yig'ma sxema tarkibiga kiritildi. 1993-yildan boshlab butun jahon qabul qilgan formatda, disketlarda yig'ma ma'lumotni uzatishga mos keluvchi standart o'rnatildi.

Ushbu yig'ma ma'lumotni ma'lum tumanlarda tuzilgan shartnomalarga nisbatan tatbiq qila turib, qayta sug'urtachi maxsus yig'ilgan risklarning ro'y berish ehtimolini o'rgana olishi mumkin. Bu unga qayta sug'urta limitini belgilash, retrosessiyaga zaruratni aniqlash, yig'ilgan risklar ustidan nazorat o'rnatish uchun zarur.

Hisobot. Qayta sug'urtachi har bir sug'urtachi bilan joriy hisobvaraqaasi asosida hisob-kitob olib boradi. Nisbiy qayta sug'urtada hisobot, odatda, har chorakda yozilib, taqdim qilinsa, nonisbiy qayta sug'urtada hisobot to'ldirish bir yilda bir marotaba amalga oshiriladi. Shu sababli, aytish muhimki, qayta sug'urta shartnomasida kelishilgan depozit mukofotlar darhol to'lanadi va olinadi. Fakultativ qayta sug'urtada mukofot to'lanishi kerak bo'lgan vaqtda hisobot taqdim qilinadi. Retrosessiya holatlarida, hisobotni yarim yoki bir biznes yiliga taqdim qilinishini ta'minlash maqsadida hisobot davri uzaytirilishiga harakat qilinadi.

Har bir chorak tugagandan keyin, hisobot 6 hafta muddatida taqdim qilinadi, qayta sug'urtachi ushbu hisobotni odatda 2 haftadan oshmagan muddatda ko'rib chiqadi. Ammo amaliyotda hisobot to'ldirish muddati 6 haftadan 3 oygacha, o'rganish muddati 2 haftadan 4 haftagacha cho'zilib ketishi mumkin. E'tirozlar bo'lmagan hollarda qarzdor o'z hisobvarag'idan pul ko'chiradi.

Qayta sug'urta shartnomasi ko'pchilik hollarda xalqaro biznesda qo'llanilsada, ichki hisob-kitob milliy valutada amalga oshiriladi. Amaliyotda yana «balans va zaxira sug'urta qoplamasiga yoki valutasiga mos kelish» tamoyiliga asosan o'sha valutada hisob-kitob amalga oshiriladi. Ish jarayonini soddalashtirish maqsadida to'lovlarni faqat bitta valutada amalga oshirish tomonlarni valuta kurslarining ancha miqdorda tebranishi natijasida yuzaga keluvchi riskka duch qiladi.

Yil yakunida, foydadan komissiya to'lovchi sug'urtachi o'zining zararlari bo'yicha zaxiralar to'g'risida ma'lumotini, foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotini, kelishilgan shaklda qayta sug'urtachiga oldindan taqdim qiladi. Agar tomonlar toyuvchi komissiyaga kelishgan bo'lsalar, u holda qayta sug'urta shartnomasi amaldagi yil uchun komissiya zararga va zararlikka nisbiy ravishda aniqlanadi va bu haqida qayta sug'urtachi ogohlantiriladi (toyuvchi komission mukofotga mos holda).

Mukofot va zararlar zaxirasi. Qayta sug'urtachining sug'urta zaxiralari ham to'g'ridan-to'g'ri sug'urtachining zaxiralarini aniqlashda qo'llaniluvchi usullar bilan aniqlanadi. Obligator qayta sug'urta shartnomasi tuzuvchi qayta sug'urtachi o'ziga taalluqli bo'lgan qayta sug'urta shartnomalari bo'yicha ishlab topilmagan mukofot va zararlar zaxiralarining umumlashtirilgan balansi va ularning alohida shartnomalar bo'yicha holati haqida doimo aniq ma'lumotga ega bo'lishi kerak. Shu sababli, qayta sug'urtachiga ishlab topilmagan mukofot va zararlar zaxirasini aniqlash imkoniyatini beruvchi shartlar obligator qayta sug'urta shartnomasiga kiritilishi zarur. Zararlar zaxirasi qayta sug'urta yilining oxirida,

sug'urtachi tomonidan berilgan ma'lumot asosida hisoblanadi. Ammo olingan ma'lumotlarning ishonchliligini, to'liqligini tekshirmasdan, qayta sug'urtachi ushbu ma'lumotlarni zararlar zaxirasining hisob-kitobi uchun qabul qila olmaydi. Xususan, fuqarolik javobgarligini nisbiy qayta sug'urta qilishda va shunga o'xshash boshqa qayta sug'urta operatsiyalarini amalga oshirishda, yuz bergan, lekin ariza berilmagan zararlar bo'yicha majburiyatlar inobatga olinganligiga ishonch hosil qilinishi lozim. O'z navbatida, ularni aniqlash uchun oldingi sug'urta yillar yoki zarar ko'rilgan yillar asosida shakllantirilgan zaxiralar harakatini e'tibor bilan kuzatish zarur. Qayta sug'urta munosabatlarini tartibga soluvchi huquqiy tizimda sug'urtachiga noqulay sharoit yaratuvchi o'zgarishlar yuz berishi, inflatsiya darajasining me'yordan ortiq tebranishi shakllangan zaxiralarning kamomadiga olib kelishi mumkin. Ba'zi davlatlarda, qayta sug'urtachining foyda va zararlar to'g'risidagi hisobot va balansini tuzish uchun zararlilik tebranishi va yirik zararlar zaxiralarini shakllantirish muhimdir. Qayta sug'urta faoliyatining tabiatini, yirik zararlarga duch kelishning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga ola turib, zaxiralarni shakllantirish masalasiga yondashish maqsadga muvofiq. Ushbu yondashishlar amaldagi huquqiy norma va nizomlarga mos kelishi kerak.

Qayta sug'urta statistikasi. Taqdim qilingan bordero, foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotlar asosida qayta sug'urtachi tuzilgan shartnomalar bo'yicha yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zararlar dinamikasini va rivojlanishini nazorat qiladi. Qayta sug'urta statistikasi to'g'risida boshqa hujjatlar bo'lmagan holda bunday nazorat olib borish alohida muhim ahamiyatni kasb etadi. Sedentning sug'urta portfeliga, uning anderrayterlik siyosatiga qayta sug'urtachi tomonidan faoliyat yakuni ma'lumotlari va maxsus so'rov asosida olingan ma'lumotlar asosida baho beriladi. Qayta sug'urta shartnomalarining bajarilish natijalari umumlashgan statistik ma'lumot ko'rinishida yilma-yil olib boriladi. Umumlashgan statistik ma'lumotlar mazmuni foyda va zararlar to'g'risidagi moliyaviy hisobot bilan taqqoslamadir.

Bunday ma'lumotlar asosida sug'urtachi qayta sug'urta shartnomasining shartlariga muhim o'zgartirishlar kiritishi mumkin. Olingan ma'lumotlar uzoq muddat davomida, qayta sug'urtachi tomonidan qayta sug'urta shartnomasining iqtisodiy maqsadga muvofiqligiga va uning hayotiyligiga baho berishi uchun xizmat qiladi.

Odatda, mol-mulk sug'urtasi, fuqarolik javobgarligini sug'urtalash, baxtsiz hodisalarga qarshi sug'urtalash, avtotransport vositalarini sug'urtalash, hayotni sug'urtalash bo'yicha umumiy statistik ma'lumotlar kalendar yili uchun yig'ilib, jamlanadi. Suv, aviatsiya, injenerlik sug'urtalari va shunga o'xshash kreditni, kafo-latni sug'urtalash yuzasidan statistik ma'lumotlar esa sug'urta yili asosida jamlanadi. Har bir sug'urta yilida amalga oshiriladigan zararlarni tartibga solishga katta ahamiyat beriladi.

Sug'urtachining zararni tartibga solish faoliyatini qayta sug'urtachi tomonidan muddatli tekshirib turilishi zarur. Bunday tekshirishlar natijasida sedent tomonidan shakllantirilgan zararlar zaxirasi yetarliligi yoki ularning kamomadliligi va kamomadlik sabablari aniqlanadi. Ba'zi hollarda, zararlar zaxirasi talab qilindigan darajada o'rnatilmaganligi, oldingi yillar faoliyati natijalari bo'rtirib taqdim qilinganligi aniqlanadi.

Qayta sug'urta mukofoti (reinsurance premium) — sug'urtachi — qayta sug'urtalanuvchi tomonidan, qayta sug'urta shartnomasiga muvofiq qabul qilingan sug'urta majburiyati uchun qayta sug'urtachiga to'lanuvchi mukofot.

Nonisbiy qayta sug'urta shartnomasida qayta sug'urta mukofoti to'lanishi lozim bo'lgan brutto qayta sug'urta mukofoti va qayta sug'urtachi tomonidan sug'urtachiga to'lanuvchi qayta sug'urta komissiyasi o'rtasidagi farqqa teng bo'ladi. Nonisbiy qayta sug'urta shartnomalarida qayta sug'urta mukofoti qayta sug'urtachi tomonidan olingan qayta sug'urta hajmiga, sug'urta turiga, qayta sug'urtachining andarrayting qoidasiga, o'xshash obyektlarning sug'urtalash natijasining zararliligiga va boshqa ta'sir qiluvchi omillarga bog'liq holda aniqlanadi.

Nonisbiy obligator qayta sug'urta shartnomalarda depozit mukofoti (deposit premium) tiklanish mukofotlari (reinstatement premium) ham qo'llaniladi. Depozit mukofoti sug'urtachi tomonidan qayta sug'urta shartnomasini tuzishda qayta sug'urta mukofotining minimal miqdorida belgilab to'lanadi. Shartnoma muddati tugash yilida, haqiqatda to'lanishi lozim bo'lgan qayta sug'urta mukofoti miqdorini aniqlash uchun qayta sug'urta mukofoti stavkasi sug'urtachi tomonidan olingan sug'urta mukofotiga ko'paytirilib, ko'paytma natijasidan depozit mukofoti ayiriladi.

Agar haqiqatda to'lanishi lozim bo'lgan mukofot miqdori depozit mukofoti miqdoridan kam bo'lsa, qayta hisob-kitob qilinmaydi.

Tiklanish mukofoti nonisbiy qayta sug'urta shartnomalarida qo'llaniladi. Ba'zi hollarda yuzaga kelgan zarar miqdori qayta sug'urta javobgarligi limiti doirasidan oshishi mumkin. Bunday hollarda zarar miqdorining qayta sug'urta javobgarligi limitidan oshgan qismini qoplash uchun qayta sug'urtachi tomonidan qo'shimcha qayta sug'urta javobgarligi limiti berilishi mumkin. Sug'urtachi qo'shimcha qayta sug'urta javobgarligi limiti uchun qayta sug'urtachiga tiklanish mukofoti to'laydi. Qo'shimcha qayta sug'urta javobgarligi limiti va tiklanish mukofotlari miqdori qayta sug'urta shartnomasida oldindan kelishiladi.

Bunday imkoniyat sug'urtachiga qayta sug'urta shartnomasi tuzish vaqtida beriladi. Odatda, sug'urtachiga 2 yoki 3 marta qayta sug'urta limitini tiklash imkoniyati beriladi. qayta sug'urta shartnomasi bo'yicha to'liq hisob-kitob qilingunga qadar, tiklanish mukofoti depozit mukofoti miqdoridan ko'p bo'lmagan miqdorda to'lanishi lozim.

Qayta sug'urta komissiyasi (reinsurance commission) — qayta sug'urta shartnomasiga muvofiq, qayta sug'urtachi tomonidan sug'urtachiga qat'iy belgilangan yoki brutto-qayta sug'urta mukofotiga nisbatan foizda belgilangan miqdorda to'lanilishi lozim bo'lgan pul mablag'i. Qayta sug'urta komissiyasi sug'urtachining to'g'ridan-to'g'ri sug'urta shartnomasini tuzish, soliq va yig'imlar-

ni to'lash, sug'urta biznesini olib borish bilan bog'liq ma'muriy xarajatlarini qoplash uchun sarf qilinadi. Hozirgi zamon qayta sug'urta konsersiyasida qayta sug'urta komissiyasi qayta sug'urta qiymatini hisoblashda ko'pchilik hollarda bahoni shakllantiruvchi unsur vazifasini bajarmoqda. Qayta sug'urta komissiyasi quyidagi ko'rinishlarga ega.

Qat'iy belgilangan qayta sug'urta komissiyasi qayta sug'urtachi tomonidan to'g'ridan-to'g'ri sug'urtachiga to'lanadi. Qayta sug'urta shartnomasida qayta sug'urta komissiyasi foizda, kelishilgan holda belgilanadi. Qayta sug'urta komissiyasining absolut miqdorini topish uchun komissiya foizi qayta sug'urta mukofoti miqdoriga ko'paytiriladi. Foydadan hisoblanuvchi qayta sug'urta komissiyasi sug'urta shartnomasining yil yakuni bo'yicha hisoblanadi. Komissiyani hisoblashda qayta sug'urta to'lovi, qayta sug'urta mukofoti va qayta sug'urtachi xarajatlari inobatga olinadi. Komissiyaning haqiqatdagi miqdorini aniqlash uchun maxsus shkaladan foydalaniladi. Shkalada o'rnatilgan qayta sug'urta komissiyasi foizi qayta sug'urta mukofotiga nisbatan aniqlanadi. Qayta sug'urta operatsiyalarining zararlilik darajasining o'sishi qayta sug'urta komissiyasining miqdorining kamayishiga olib keladi. Ba'zi hollarda, zararlilik darajasi yuqori sug'urta operatsiyalari bo'yicha manfiy qayta sug'urta komissiyasi ham hisoblanishi mumkin.

10.4. Nisbiy qayta sug'urtalash

Sug'urta munosabatlarida nisbiy qayta sug'urta turi muhim o'rin egallaydi. Nisbiy qayta sug'urtalash tarixan kelib chiqishiga ko'ra XIX asrda riskni qayta taqsimlash shaklining umumiy turi sifatida yaratilgan.

Nisbiy qayta sug'urta qilishning asosiy mohiyati shundaki, qayta sug'urtalovchi kompaniyaning riskni taqsimlashdagi ulushi sug'urta kompaniyasi aniqlagan nisbat asosida oldindan aniq-

lanadi. Ushbu nisbatga qarab, qayta sug'urtalash mukofotining va sug'urta kompaniyasining tegishli ulushi aniqlanadi. Nisbiy qayta sug'urta qilishning tamoyili «qayta sug'urtalovchi sedentning riskini bo'ladi», degan fikrdan iborat.

Sug'urta ishi amaliyotida nisbiy qayta sug'urtalashning quyidagi shakllari mavjud:

- kvotali qayta sug'urta qilish;
- ekssedent qayta sug'urta qilish;
- kvotali-eksxedent qayta sug'urta qilish.

Qayta sug'urtalash asosida shartnoma yotadi. Bunda bir taraf sedent to'liq yoki qisman sug'urta riskini ikkinchi tomon — qayta sug'urtalovchiga beradi. Qayta sug'urtalash shartnomasida qayta sug'urtalovchining zararni qoplash holati ham xuddi shunday munosabatda amalga oshiriladi. Umumiy shaklda nisbiy qayta sug'urtalash qayta sug'urtalovchi sedent riskini bo'lish tamoyili asosida amalga oshiriladi.

Sug'urta ishi faoliyatida bir qancha nisbiy qayta sug'urtalash shartnomalari mavjud. Bular: kvotali, eksxedentli, kvota- eksxedentli.

Xalqaro amaliyotda nisbiy qayta sug'urta mexanizmidan keng foydalaniladi. O'zbekiston sug'urta bozorida sug'urta tashkilotlari tomonidan mazkur sug'urta mexanizmidan foydalanilsada, u talab darajasida rivojlanmagan. O'z navbatida, nisbiy qayta sug'urta ikki kichik turdan tarkib topgan. Ular kvotali qayta sug'urta va eksxedent summasi asosida nisbiy qayta sug'urta turlaridir.

Eksxedentli qayta sug'urtalash. Kvotali qayta sug'urtalashdan bir qancha farqlari bilan farqlanadi. Eksxedentli qayta sug'urtalash sug'urta portfelini sedentni riskni qoplash uchun shaxsiy aralashuvi mavjud holatdagi harakatidir. Eksxedentli qayta sug'urtalash shartnomasini tuzishdan oldin tomonlar riskni shaxsiy qoplashi mumkin bo'lgan maksimal chegarani belgilab oladilar. Bu esa statistik tahlil orqali aniqlanadi. Sug'urtalovchi qatnashuvining maksimal darajasi eksxedent deb ataladi. Sug'urta summalarini

berilgan daraja bo'yicha oshirish va sug'urta riskining sug'urtachi tomonidan qoplanishi bir yoki bir necha qayta sug'urtalovchiga beriladi. Bu ko'tarilish esa eksedentning maqsadi deb ataladi. Ekssedentli qayta sug'urtalash shartnomasida qayta sug'urtalovchi qoplashi kerak bo'lgan riskning maksimal darajasi belgilab o'tiladi. Qayta sug'urtalovchining riskni qoplashdagi maksimal aralashuvi sedentni qatnashish darajasi bo'ladi. Agar qayta sug'urtachining maksimum aralashuvi sedent aralashuvining 9-darajasi bo'lsa, bu maksimal 9 ta qayta sug'urtalovchi mavjud, demakdir. Ekssedent qayta sug'urtani tuzishda sug'urtalovchining shaxsiy aralashuvi bilan bog'liq bo'lgan har qanday risk istisno qilinadi va aksincha. Sug'urtalovchining shaxsiy aralashuvi summasini oshiruvchi risklar qayta sug'urtalangan hisoblanadi.

Kvotali qayta sug'urtalash shartnomasida sedent qayta sug'urtalovchiga riskning berilgan turi bo'yicha hamma ulushni berishga, qayta sug'urtalovchi esa bu ulushni qabul qilib olishga majburdir. Odatda, qayta sug'urtalash ulushi sug'urta summasiga nisbatan foizda hisoblanadi. Ba'zida qayta sug'urtalovchining qatnashishi aniq bir summa (kvota) bilan belgilangan bo'ladi. Bundan tashqari, bunday qayta sug'urtalash shartnomalarida qayta sug'urtalovchining xohishiga ko'ra riskning yuqori chegarasi (limit) belgilanadi. Kvotali qayta sug'urtalash shartnomalari oddiy va sedent uchun qulaydir. Sedent qayta sug'urtalovchiga ma'lum bir muddatda kelib tushgan sug'urta badallaridan o'zining hisobiga riskni o'tkazgani uchun komission mukofotni olib qolgan holda proporsional ravishda o'tkazib beradi. Bu holatlar avvaldan shartnomani tuzishda ko'rsatilgan bo'ladi. Shu narsani hisobga olish kerakki, kvotali qayta sug'urtalash shartnomasining boshqa qayta sug'urtalash shartnomasidan farqi shundaki, sedentning mukofot puli qolganlaridan ko'proq bo'ladi. Bu qayta sug'urtalovchi uchun yuqori darajadagi sug'urta badallari kelib tushishini ta'minlaydi. Tahliliy xususiyatda zararlarni boshqarish olib boriladi. Qayta sug'urtalovchi sedentdan olgan ulushga asos ravishda qo'yilma-ning ham ma'lum qismini berib boradi. Odatda, qayta sug'ur-

talovchi sedentning sug'urtalovchilar bilan bo'ladigan xarajatlarida qatnashadi. Kvotali qayta sug'urtalash ko'rsatilgan shartlarga qaramasdan belgilangan maqsadlarga erisha olmaydi. Kvotali qayta sug'urtalash shundayki, shartnoma bo'yicha riskni kamaytiradi va sedentning sug'urta portfelini qoplash uchun ketadigan aralashuvni ham kamaytiradi. Buni misolda ko'rib chiqamiz.

Sug'urtalovchi portfelida 400, 625, 800 ming so'mlik sug'urta riski mavjud bo'lib, sug'urtalovchi o'zining riskni qoplashdagi qatnashishining maksimal darajasini 500 ming so'm deb belgilaydi. Sug'urta portfelining 20% li kvotasi qayta sug'urtalashga berilgan, shu tufayli uchala risk bo'yicha qayta sug'urtalovchi 80, 125, 160 ming so'm oldi. Sedentni riskni qoplashdagi shaxsiy aralashuvi 320 (400 - 80) ming so'm, 500 (625 - 125) ming so'm, 640 (800 - 160) ming so'mni tashkil etadi. Berilgan misolga ko'ra, birinchi risk guruhida risk qayta sug'urtalangani ortiqcha bo'lib ko'rindi, chunki sug'urtaning boshlang'ich qiymati 400 ming so'm. Sedent 500 ming so'mgacha bo'lgan zarami qoplash imkoniyatiga ega. 3-guruhdagi riskda esa qayta sug'urtalash amalga oshirilgandan keyin ham sedentning shaxsiy aralashuvidagi limitdan ham oshib ketadi. Faqatgina 2-guruhdagi sug'urta riski sug'urtalash summasining 500 minggacha bo'lgan summasiga erishishga yordam beradi.

Shunday qilib, qayta sug'urtaga beriluvchi har bir riskda, to'g'ridan-to'g'ri sug'urta summasining miqdoridan qat'i nazar, qayta sug'urtachining qatnashish ulushi aniqlanadi. Bundan tashqari, sug'urtachi va qayta sug'urtachi o'rtasida riskning nisbiy bo'linish chegaralarini belgilovchi qayta sug'urta limitini belgilab beradi.

Ushbu qayta sug'urta turini yanada to'liq tushunish uchun yana bitta misol keltiramiz. Masalan, 2,0 mln so'mlik qayta sug'urta limiti me'yorida qayta sug'urtachining sug'urta qoplamasidagi javobgarlik ulushi 30% ni tashkil qilishi belgilangan. Sug'urta summasi 1,5 mln so'mni tashkil qilsa, qayta sug'urta sig'iminining miqdori 450 ming so'mni tashkil qiladi. Bunda riskning

70% i sug'urtachining shaxsiy chegirimidan ushlab qolinadi. Qayta sug'urtada riskning bunday taqsimlanishi tomonlar majburiyatlari 70:30 nisbatda bo'linadi, deb ataladi.

Qayta sug'urta mukofotini hisoblash uchun to'g'ridan-to'g'ri sug'urta shartnomasi asosida olingan mukofotni qayta sug'urtachining riskda ishtirok etish ulushi foiziga ko'paytiriladi. Masalan, to'g'ridan-to'g'ri sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta mukofoti 7,0 mln so'mni tashkil qiladi. Munosib ravishda qayta sug'urta mukofoti 2,1 mln so'mni tashkil qiladi. Agar qayta sug'urta shartnomasida qayta sug'urta komissiyasi nazarda tutilgan bo'lsa, qayta sug'urta mukofoti qayta sug'urta komissiyasi miqdoriga kamaytiriladi.

Zarar yuzaga kelgan hollarda to'lov bo'yicha majburiyatlar qayta sug'urta shartnomasida nazarda tutilgan ulushlarga, nisbiy ravishda tomonlar o'rtasida taqsimlanadi. Masalan, yuqorida keltirilgan masalada sug'urta shartnomasi bo'yicha zarar 2,0 mln so'mni tashkil qilsa, to'g'ridan-to'g'ri sug'urtachining zarardagi ulushi 1,4 mln so'mni, qayta sug'urtachiniki esa 0,6 mln so'mni tashkil qiladi.

Qayta sug'urtalashning tartibi, barcha shartlari sug'urta shartnomasida ko'rsatiladi. Qayta sug'urtalanuvchi qayta sug'urta shartnomasining talablarini to'liq bajarib borgan taqdirda, qayta sug'urtalovchi tomonidan unga komission to'lovlar yoki tantemlar shaklidagi siylovlar beriladi. Qayta sug'urtalash sug'urta faoliyatida foydali mexanizm hisoblanib, undan foydalanib sug'urta tashkiloti o'z zimmasidagi ortiqcha majburiyatdan qutilish va shu bilan birgalikda mijozni o'zida saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ta'kidlash joizki, jahon sug'urta bozorida qayta sug'urtalash munosabatlari yuksak rivojlangan bo'lib, mamlakatlarning sug'urta bozoriga yetarli darajada o'z ta'sirini o'tkazadi. Qayta sug'urtalash munosabatlari sug'urta tashkilotlarining to'lov qobiliyatining barqarorligini ta'minlashda ham muhim omillardan biri hisoblanadi.

10.5. Nonisbiy qayta sug'urtalash

Nonisbiy qayta sug'urta mexanizmi sug'urta amaliyotida ko'p qo'llaniluvchi sug'urta turidir. Jahon sug'urta amaliyotida o'z o'rniga ega. Nonisbiy qayta sug'urta turi o'z tarkibiga ega.

Qayta sug'urta qilish operatsiyalari nisbiy va nonisbiy shaklda amalga oshiriladi. Nonisbiy qayta sug'urta qilishga nisbatan nisbiy qayta sug'urtalash ancha ilgari paydo bo'lgan. Shu nuqtaiy nazar-dan qaraganda, nisbiy qayta sug'urtalashni, ba'zan, an'anaviy qayta sug'urtalash ham deb atash qabul qilingan.

Nonisbiy qayta sug'urta qilishda qayta sug'urtalovchining sug'urta mukofoti va qoplamasidagi foizlardagi ishtiroki tamoyili qo'llanilmaydi. Nisbiy qayta sug'urta qilishda tomonlarning manfaati bir-biriga mos keladi.

Uning tarkibiga zarar ekssedenti (excess of loss) asosida qayta sug'urtalash, zararlilik ekssedenti (stop-loss) asosida qayta sug'urtalash turlari kiradi.

Nonisbiy qayta sug'urtada tomonlarning majburiyatlari nisbiy usulda taqsimlanilmaydi. Xalqaro amaliyotda ekssedent summasi va zarari asosidagi nonisbiy qayta sug'urta mexanizmi qo'llaniladi.

Zarar ekssedenti asosida qayta sug'urta qayta sug'urta qoplamalarining turlari bo'yicha bo'linishi mumkin: har bir alohida risk bo'yicha yoki bitta hodisa natijasida yuzaga kelgan zararlar yig'indisi bo'yicha (hodisa bo'yicha). Nonisbiy qayta sug'urta shartnomasida sug'urtachining o'zi to'lashi mumkin bo'lgan zarar miqdorining me'yori — prioriteti belgilanadi. To'g'ridan-to'g'ri sug'urta shartnomasi bo'yicha yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zararining belgilangan prioritetdan oshadigan miqdori, qayta sug'urta limiti chegarasida qayta sug'urtachi tomonidan qoplanib beriladi. Masalan, sug'urtachi prioriteti 4,0 mln so'm miqdorida belgilangan, qayta sug'urta limiti 6,0 mln so'm miqdorida belgilangan bo'lsin. Haqiqatda, to'g'ridan-to'g'ri sug'urta shartnomasi bo'yicha 3,5 mln so'm zarar yuzaga keldi. Ushbu misolda keltiril-

gan zararni qoplash yuzasidan qayta sug'urtachida hech qanday majburiyat paydo bo'lmaydi. Yuzaga kelgan zarar miqdorini 7,0 mln so'm deb, faraz qilamiz. Bu holatda qayta sug'urtachi yuzaga kelgan zararning 3,0 mln so'mini qoplab berishi lozim.

Agar qayta sug'urta shartnomasida qayta sug'urta qoplamasi «hodisa bo'yicha» tamoyilida ta'minlanishi belgilangan bo'lsa, sug'urtachining prioriteti nisbatan katta miqdorda belgilanishi lozim. Chunki qayta sug'urta qoplamasini amalga oshirish bo'yicha majburiyat qayta sug'urtachida faqat bitta hodisa natijasida, katta miqdordagi zararlar yig'indisi yuzaga kelgan hollarda paydo bo'lishi zarur. Bunday zararlar, asosan, bo'ron, suv toshqini, do'l va boshqa tabiiy ofatlar natijasida yuzaga kelishi mumkin. Odatda, qayta sug'urta shartnomasida prioritet miqdorini belgilashda to'g'ridan-to'g'ri sug'urtachi tomonidan shakllantirilgan sug'urta portfelining riskka uchrash ehtimoli darajasi, sug'urta turi va boshqa ta'sir qiluvchi omillar inobatga olinadi.

Nonisbiy obligator qayta sug'urta shartnomalarida qayta sug'urta limiti va prioritetlarini belgilash bilan bir qatorda, to'g'ridan-to'g'ri sug'urtachiga qayta sug'urta sig'imini tiklash imkoniyati ham beriladi. Masalan, qayta sug'urta shartnomasidagi 7,0 mln so'mlik qayta sug'urta limiti ikki marta tiklanish imkoniyatlari bilan ta'minlangan. Ikki tiklanish imkoniyatlaridan bittasi sug'urtachi uchun tekinga, ikkinchisi shartnomada belgilangan minimal depozit mukofoti to'lash sharti bilan berilgan. Agar qayta sug'urta shartnomasi amaldagi muddatda qayta sug'urtachi tomonidan qoplangan zararlar miqdori 7,0 mln so'mdan oshsa, sug'urtachi bir marta tekinga qayta sug'urta limitini tiklash huquqiga ega bo'ladi. Agar keyinchalik zararlar miqdori 14,0 mln so'mdan oshib ketsa, keyingi qayta sug'urta limitini tiklash imkoniyati faqat depozit mukofotini to'lash sharti bilan beriladi. Zararlar hajmi 21,0 mln so'mdan oshib ketsa, zararlarning oshgan qismi qayta sug'urtachi bilan kelishgan holda yoki sug'urtachining o'zi zararining ushbu qismini mustaqil to'laydi.

Zararlilik eksedenti asosida qayta sug'urtalashda sug'urtachiga qayta sug'urta qoplamasini ma'lum sug'urta turi bo'yicha sug'urta operatsiyalarining zararlilik ko'rsatkichi oshgan hollarda beradi. Bunday shartnomalarda prioritet miqdori yil mobaynida sug'urtachi tomonidan ishlab topilgan yoki olingan sug'urta mukofoti hajmiga nisbatan belgilanadi va zararning prioritet miqdoridan oshgan qiymati qayta sug'urtachi tomonidan qoplab beriladi. Qayta sug'urta qoplamasini to'lash majburiyatini aniqlashda zarar miqdori belgilangan prioritetdan bitta hodisa natijasida kelgan kumulativ zararlar yoki bir nechta yirik zararlar sababli yuz berganligi ahamiyat kasb etmaydi. Masalan, avtotransport sug'urtasi uchun (kasko) sug'urtachi prioriteti 93% ni, qayta sug'urtachi ulushi 12% ni tashkil qilishiga tomonlar kelishib olgan. To'g'ridan-to'g'ri sug'urtachining birlashgan zararlilik darajasi 98% ni tashkil qilsa, zararlilik darajasining 5% miqdoridagi oshgan qismi qayta sug'urtachi tomonidan qoplab beriladi. Qayta sug'urtachi tomonidan qoplab berishi lozim bo'lgan aniq summani topish uchun sug'urtachi tomonidan sug'urtaning ushbu turi bo'yicha olgan sug'urta mukofotini zararlilik darajasining oshgan qismiga ko'paytirish zarur. Agar bizning misolimizda sug'urtachining birlashgan zararlilik ko'rsatkichi 108% ni tashkil qilsa, qayta sug'urtachi uning ulushiga to'g'ri keluvchi 12% zararni qoplab berishga majburdir, qolgan 3% — 105% dan oshgan qismi yana sug'urtachining shaxsiy chegirimida ushlab qolinadi.

Qayta sug'urtalashning tartibimimg barcha shartlari sug'urta shartnomasida ko'rsatiladi. Qayta sug'urtalanuvchi qayta sug'urta shartnomasining talablarini to'liq bajarib borgan taqdirda, jumladan, nonisbiy qayta sug'urtada ham qayta sug'urtalovchi tomonidan unga komission to'lovlar yoki tantemlar shaklidagi siylovlar beriladi. Qayta sug'urtalash sug'urta faoliyatida foydali mexanizm hisoblanib, undan foydalanib sug'urta tashkiloti o'z zimmasidagi ortiqcha majburiyatdan qutilish va shu bilan birgalikda mijozni o'zida saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ta'kidlash joizki,

jahon sug'urta bozorida qayta sug'urtalash munosabatlari yuksak rivojlangan bo'lib, mamlakatlarning sug'urta bozoriga yetarli darajada o'z ta'sirini o'tkazadi. Qayta sug'urtalash munosabatlari sug'urta tashkilotlarining to'lov qobiliyatining barqarorligini ta'minlashda ham muhim omillardan biri hisoblanadi.

? Mavzuni takrorlash uchun savollar

1. Qayta sug'urtalash deganda nimani tushunasiz?
2. Qayta sug'urtaning turlari va shakllarini aytib bering.
3. Fakultativ qayta sug'urtalash deganda nimani tushunasiz?
4. Obligatorli qayta sug'urtalash deganda nimani tushunasiz?
5. Nisbiy qayta sug'urtaning mohiyatini tushuntirib bering.
6. Nonisbiy qayta sug'urtaning mohiyatini tushuntirib bering.
7. Sedent tushunchasiga ta'rif bering.
8. Retrosedent tushunchasiga ta'rif bering.
9. Sessiya tushunchasiga ta'rif bering.
10. Retrosessiya tushunchasiga ta'rif bering.

«SUG'URTA ISHI» FANIDAN TEST SAVOLLARI

1-variant

1. Quyidagilardan qaysi biri sug'urtaning xarakterli belgisini bildiradi?

- A) ishlab chiqarishni aylanma mablag'lar bilan ta'minlash;
- B) investitsiya faoliyatini amalga oshirish;
- D) ijtimoiy sug'urta fondining shakllanishida ishtirok etish;
- E) yalpi ichki mahsulotni qayta taqsimlash.

2. Quyidagilardan qaysi biri sug'urtaviy risk hisoblanishi mumkin?

- A) biror-bir shaxsning qasddan ikkinchi bir shaxsga zarar yetkazishi;
- B) mulkdorning o'z mulkiga nisbatan sovuqqonlik bilan munosabatda bo'lishi natijasida mazkur mulkning shikastlanishi;
- D) yong'in chiqishi natijasida ishlab chiqarish vositasining yaroqsiz holatga kelishi;
- E) haydovchining aybi bilan avtomobilning zararlanishi.

3. Shaxsiy sug'urtaning qaysi turlari ham majburiy, ham ixtiyoriy shaklda o'tkazilishini ko'rsating.

- A) fuqarolar hayotini baxtsiz hodisalardan sug'urtalash;
- B) tibbiyot xodimlari hayotini sug'urtalash;
- D) transportdagi yo'lovchilarning hayotini baxtsiz hodisalardan sug'urtalash;
- E) ishlab chiqarishda band bo'lgan fuqarolarning hayotini sug'urtalash.

4. Sug'urta nechta tarmoqqa ega?

- A) 2 ta; B) 4 ta; D) 3 ta; E) 5 ta.

5. Quyidagilardan qaysi biri majburiy sug'urtaning ixtiyoriy sug'urtadan farqini to'laroq anglatadi?

- A) sug'urta tarifi stavkalarining tomonlarning o'zaro kelishuviga asosan belgilanishi;
- B) sug'urta tarifi stavkalarining tomonlarning ishtirokisiz qonun chiqaruvchi yoki ijroiya organi tomonidan belgilanishi;
- D) sug'urta summalarining sug'urta tashkiloti tomonidan yuqori darajada belgilanishi;
- E) sug'urta shartnomasining o'ziga xosligi.

6. «Madad» sug'urta agentligining asosiy vazifasini ko'rsating.

- A) fuqarolarning mol-mulkini tabiiy ofatlardan sug'urta yo'li bilan himoyalash;
- B) transport vositasi egalarining uchinchi shaxsga zarar yetkazish javobgarligini sug'urtalash;
- D) kichik biznes risklarini sug'urtalash;
- E) yuklarni sug'urtalash.

7. «Madad» sug'urta agentligi qaysi mulk shakliga asoslangan holda tashkil etilganligini aniqlang.

- A) mas'uliyati cheklangan jamiyat shaklida;
- B) o'zaro sug'urtalash jamiyati shaklida;
- D) davlat mulkiga asoslangan shaklda;
- E) aksiyadorlik shaklida.

8. Sug'urta bozori qaysi bozorning tarkibiga kirishini aniqlang.

- A) investitsiyalar bozori;
- B) ssuda kapitallari bozori;

- D) qimmatli qog'ozlar bozori;
- E) tovarlar va xizmatlar bozori;

9. O'zbekistonda sug'urta faoliyati bilan shug'ullanish uchun litsenziya kerakmi? (Javobning to'g'riligini yozma shaklda asoslang).

- A) ha;
- B) yo'q;
- D) faqat majburiy sug'urtalash uchun talab etiladi;
- E) javoblarning hammasi noto'g'ri.

10. Fuqarolar ixtiyoridagi mol-mulklar qaysi tartibda sug'urtalanishini ko'rsating.

- A) majburiy tartibda;
- B) ixtiyoriy tartibda;
- D) majburiy hamda ixtiyoriy tartibda;
- E) javoblarning hammasi noto'g'ri.

11. Sug'urta shartnomasi kimlar o'rtasida tuziladi?

- A) sug'urta brokeri va mijoz o'rtasida;
- B) sug'urtalanuvchi va sug'urta nazorati o'rtasida;
- D) sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi o'rtasida;
- E) javoblarning hammasi noto'g'ri.

12. Hayotni sug'urtalashda sug'urta mukofoti qaysi muddatlarda to'lanishi mumkin?

- A) sug'urta shartnomasi tuzilmasdan oldin;
- B) sug'urta shartnomasi tuzilgandan keyin to shartnoma muddati tugagunga qadar;
- D) sug'urta hodisasi ro'y bergandan so'ng;
- E) sug'urta shartnomasi bekor etilgandan so'ng.

13. Sug'urta mukofoti qaysi usulda to'lanmaydi?

- A) natura hisobida;
- B) naqd pulsiz hisob-kitob yo'li bilan;
- D) naqd pul bilan;
- E) omonat daftarchasiga pul o'tkazish yo'li bilan.

14. Quyidagi toifadagi qaysi fuqarolar bilan hayotni sug'urtalash bo'yicha shartnomalar tuzilmaydi?

- A) 18 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan fuqarolar bilan;
- B) ishlamaydigan 1-guruh nogironlari bilan;
- D) maktab o'quvchilari bilan;
- E) yuqoridagi javoblarning hammasi noto'g'ri.

15. Soliq xodimlarini baxtsiz hodisalardan sug'urtalash qaysi sug'urta tashkiloti tomonidan o'tkaziladi?

- A) «Madad» sug'urta agentligi tomonidan;
- B) «O'zbekinvest» Milliy eksport-import sug'urta kompaniyasi tomonidan;
- D) «Kafolat» davlat-aksiyadorlik sug'urta kompaniyasi tomonidan;
- E) «O'zagrosug'urta» davlat-aksiyadorlik sug'urta kompaniyasi tomonidan.

16. Quyidagi sug'urta tashkilotlaridan qaysi biri hukumat qaroriga muvofiq tashkil etilgan?

- A) «ALSKOM» sug'urta kompaniyasi;
- B) «O'zAIG» qo'shma sug'urta kompaniyasi;
- D) «Toshkent-sug'urta» sug'urta kompaniyasi;
- E) Osiyo temiryo'l sug'urta kompaniyasi.

17. Hayotni sug'urtalashda sug'urta summasi qanday aniqlanadi?

- A) sug'urtalanuvchining tashabbusi asosida;
- B) sug'urtalovchining fikri bilan;

- D) sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi o'zaro kelishgan holda;
- E) yuqoridagilarning hammasi noto'g'ri.

18. Quyidagilardan qaysi biri mulkiy sug'urta tarmog'iga mansub?

- A) yo'lovchilarning hayotini baxtsiz hodisalardan sug'urtalash;
- B) auditorlarning xo'jalik subyektlariga zarar keltirish mas'uliyatini sug'urtalash;
- D) fuqarolarning shaxsiy avtomobillarini ixtiyoriy sug'urtalash;
- E) qarz oluvchilarning bank kreditini o'z vaqtida qaytarib bermaslik mas'uliyatini sug'urtalash.

19. Lloyd sug'urta bozori qaysi davlatda joylashgan?

- A) Tailandda;
- B) AQShda;
- D) Angliyada;
- E) Yaponiyada.

20. Sug'urta zaxirasining tashkil topish manbasini aniqlang.

- A) bank kreditlari;
- B) davlat budjetining mablag'lari;
- D) sug'urta mukofotining bir qismi;
- E) yuqoridagi javoblarning hammasi noto'g'ri.

21. Sug'urta tarifi stavkasiga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?

- A) sug'urta bozoridagi raqobat;
- B) aholining zichligi;
- D) budjet kamomadi;
- E) Markaziy bankning pul-kredit siyosati.

22. Shahar joyidagi korxona va tashkilotlar, aholining mulki, hayotini qaysi sug'urta tashkiloti sug'urtalaydi?

- A) «Yunipolis» kompaniyasi;
- B) «O'zagrosug'urta» davlat-aksiyadorlik sug'urta kompaniyasi;

- D) «Kafolat» davlat-aksiyadorlik sug'urta kompaniyasi;
- E) «Ishonch» sug'urta kompaniyasi.

23. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qabul qilgan qaysi qonunlarda sug'urtaga taalluqli modda yoki boblar mavjud?

- A) «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunda;
- B) «Savdo va sanoat palatasi» to'g'risidagi qonunda;
- D) «Ta'lim to'g'risida»gi qonunda;
- E) to'g'ri javoblar ko'rsatilmagan.

24. Quyidagilardan qaysi biri markazlashgan sug'urta fondining manbalari hisoblanadi?

- A) tijorat banklarining kreditlari;
- B) aholining vaqtincha bo'sh mablag'lari;
- D) umumdavlat resurslari;
- E) xorijiy mamlakatlardan jalb qilingan mablag'lar.

25. Sug'urta tarifi stavkasi nima?

- A) sug'urta riskining bahosi;
- B) bank foizi;
- D) sug'urta kompaniyasining majburiyati;
- E) sug'urta shartnomasini tuzish.

26. Quyidagilardan qaysi biri sessiya hisoblanadi?

- A) riskni taqsimlash;
- B) riskni qayta sug'urtalash kompaniyasiga uzatish;
- D) riskni boshqa kompaniyalardan qabul qilib olish;
- E) javoblarning hammasi noto'g'ri.

27. Quyidagilardan qaysi biri sug'urta portfeli tushunchasini anglatadi?

- A) sug'urtalash tartibi;

- B) investitsiya faoliyatini olib borish;
- D) sug'urtalangan obyektlarning miqdori;
- E) obyektlarni sug'urtaviy baholash.

28. Anderrayter nima?

- A) sug'urta zararlarini aniqlaydigan shaxs;
- B) sug'urta riskini qabul qilib oluvchi sug'urta kompaniya-sining tegishli vakolatiga ega shaxs;
- D) sug'urta shartnomasini tuzuvchi shaxs;
- E) qayta sug'urtalovchi kompaniya.

29. Quyidagilardan qaysi biri ixtiyoriy sug'urtalash shartnomasining zaruriy shartlaridan biri hisoblanadi?

- A) sug'urta zaxirasini shakllantirish tartibi;
- B) sug'urta kompaniyasini boshqarish;
- D) sug'urtalanadigan obyekt;
- E) javoblarning hammasi noto'g'ri.

30. Sug'urta marketingining asosiy funksiyasi nimalardan iborat?

- A) sug'urta kompaniyasining moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tekshirish;
- B) yangi sug'urta xizmatlariga bo'lgan talabni shakllantirish;
- D) sug'urta tarifi stavkasini belgilash;
- E) sug'urta hodisasi ro'y berish ehtimoliyligini aniqlash.

31. Sug'urtalanuvchi quyidagi qaysi huquqqa ega?

- A) sug'urta mukofotini o'z vaqtida to'lash;
- B) sug'urtalash qoidalari bilan tanishish;
- D) sug'urta qoplamasini olishdan voz kechish;
- E) javoblarning hammasi noto'g'ri.

32. O'zbekiston Respublikasining «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonuni qachon qabul qilingan?

- A) 1993-yilning 6-mayida;
- B) 1994-yilning 12-dekabrda;
- D) 2001-yilning 8-dekabrda;
- E) 2002-yilning 5-aprelida.

33. Sug'urta agenti – bu:

- A) sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi o'rtasidagi vositachi;
- B) sug'urtalovchining topshirig'iga va u bergan vakolatlar doirasida faoliyat yurituvchi shaxs;
- D) har qanday yuridik va jismoniy shaxs;
- E) sug'urtalovchining shtatida turadigan va kelib tushgan sug'urta mukofotlarining bir qismini olish huquqiga ega bo'lgan yuridik shaxs.

34. Sug'urta shartnomasi qachon yuridik kuchga kiradi?

- A) shartnoma ishtirokchilar tomonidan imzolanganidan so'ng;
- B) sug'urtalanuvchiga sug'urta polisi berilgandan so'ng;
- D) shartnoma tuzish uchun hamma hujjatlar tayyor bo'lgandan so'ng;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

35. Sug'urtalovchining majburiyatini ko'rsating.

- A) sug'urta mukofotining o'z vaqtida tushishini ta'minlash;
- B) sug'urtalanayotgan obyektни tekshirish;
- D) sug'urta shartnomasini bekor qilish;
- E) sug'urta qoplamasini to'lash.

36. «O'zbekinvest» eksport-import milliy sug'urta kompaniyasi qachon qayta tashkil etilgan?

A) 1994-yilda;	D) 1997-yilda;
B) 1995-yilda;	E) 2001-yilda.

1. Sug'urta tashkiloti quyidagi qaysi tashkiliy-huquqiy shakllarda tuzilishi mumkin?

- A) aksiyadorlik jamiyati shaklida;
- B) mas'uliyati cheklangan jamiyat shaklida;
- D) xususiy tadbirkorlik shaklida;
- E) har qanday tashkiliy-huquqiy shakllarda.

2. Netto-stavka deganda nimani tushunasiz?

- A) sug'urta shartnomasini;
- B) sug'urta tarif stavkasining bir qismini;
- D) sug'urta mukofotini;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

3. O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan sug'urta tashkilotlari quyidagi qaysi muddatga daromad (foyda) solig'i to'lashdan ozod etilgan edi?

- A) 200- yilning 1-fevralidan 2005-yilning 1-fevraligacha;
- B) 2001-yilning 1-yanvaridan 2005-yilning 1-yanvarigacha;
- D) 2003-yilning 1-fevralidan 2006-yilning 1-fevraligacha;
- E) 2002-yilning 1-yanvaridan 2005-yilning 1-yanvarigacha.

4. Sug'urta obyekti nima?

- A) sug'urtalovchi;
- B) sug'urtalanuvchi;
- D) sug'urta agenti;
- E) mulkiy manfaat.

5. Jismoniy shaxslarning mol-mulkini sug'urtalash nima asosida amalga oshiriladi?

- A) sug'urtalovchining tashabbusi asosida;

- B) «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonunda belgilangan tartibda;
- D) jismoniy shaxslarning yozma arizasi asosida;
- E) jismoniy shaxslarning yozma arizasi asosida tuzilgan shartnomaga muvofiq.

6. Mol-mulklarni sug'urta qilishda:

- A) sug'urta summasi uning haqiqiy qiymatidan oshib ketmasligi zarur;
- B) sug'urta summasi uning haqiqiy qiymatidan oshib ketishiga yo'l qo'yiladi;
- D) sug'urta summasi uning haqiqiy qiymatidan 5 foiz atrofida oshib ketishiga yo'l qo'yiladi;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

7. Harbiy xizmatchilarni baxtsiz hodisalardan sug'urtalash qaysi manba hisobidan amalga oshiriladi?

- A) harbiy xizmatchilarning oylik maoshlarining bir qismini sug'urta tashkilotiga o'tkazish hisobiga;
- B) Mudofaa vazirligining budjetdan tashqari mablag'lari hisobiga amalga oshiriladi;
- D) Davlat budjeti mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi;
- E) sug'urta tashkilotlari va harbiy qismlar mablag'lari hisobiga amalga oshiriladi.

8. Sug'urtalovchining ish yuritish xarajatlariga quyidagilardan qaysi biri kiradi?

- A) ish haqini to'lash xarajatlari;
- B) sug'urta hodisalari ro'y berishi natijasida ko'rilgan zararlarni qoplash xarajatlari;
- D) sug'urta zaxirasini shakllantirish bilan bog'liq xarajatlar;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

9. Aktuar hisob-kitoblar nima maqsadda ishlatiladi?

- A) zarar miqdorlarini aniqlash maqsadida;
- B) sug'urta tarif stavkalarini aniqlash maqsadida;
- D) sug'urta amaliyotlarini tahlil etishda;
- E) sug'urta tashkilotining raqobatbardoshligini aniqlashda.

10. Avtotransport egalarining fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish:

- A) sug'urta tashkilotlarini himoya etishga yo'naltirilgan;
- B) davlat manfaatlarini himoya etishga yo'naltirilgan;
- D) yo'l-transport hodisalari ro'y berishi natijasida jabrlanganlarni himoya etishga yo'naltirilgan;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

11. Davlat sug'urta nazorati organining asosiy vazifasini ko'rsating.

- A) sug'urtalovchilarning manfaatlarini himoya etish;
- B) sug'urtalanuvchilarning manfaatini himoya etish;
- D) Davlat budjetiga majburiy to'lovlarning o'z vaqtida tushishini ta'minlash.
- E) sug'urtalovchilarning moliyaviy jihatdan barqaror faoliyat ko'rsatishini ta'minlash.

12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002-yil 31 yanvardagi farmoniga muvofiq, sug'urta tashkilotlarining daromad (foyda) solig'i to'lashdan ozod etilishi natijasida bo'shab qolgan pul mablag'lari quyidagi qaysi yo'nalishga sarflanishi belgilangan?

- A) sug'urta zaxiralarini ko'paytirishga;
- B) investitsiya faoliyatini amalga oshirishga;
- D) mintaqalarda agentlik tarmoqlarini rivojlantirishga;
- E) sug'urta operatsiyalarining rentabelligini ta'minlashga.

13. Sug'urtalovchilar uyushmasining funksiyasi nimadan iborat?

- A) sug'urtalovchilar faoliyati ustidan nazorat qilish;
- B) sug'urta tashkilotlarining manfaatini himoya etish;
- D) alohida sug'urta tashkilotlariga soliq imtiyozlarini berish;
- E) yangi sug'urta turlarini ishlab chiqish.

14. Quyidagilardan qaysi biri sug'urtalovchilar to'lov qobiliyatini ta'minlaydi?

- A) qayta sug'urta qilish;
- B) zararlarni qoplash;
- D) sug'urta zaxiralarini joylashtirish;
- E) majburiyatlarni qabul qilish.

15. Sug'urta tashkilotlari qachon yuridik shaxs maqomini oladi?

- A) Moliya vazirligidan litsenziya olganlaridan so'ng;
- B) Adliya vazirligida davlat ro'yxatidan o'tganlaridan so'ng;
- D) aksiyadorlar umumiy yig'ilishidan so'ng;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

16. Sug'urta faoliyatini nazorat etish huquqiga ega bo'lgan maxsus vakolatli organ kim tomonidan tashkil etiladi?

- A) Adliya vazirligi tomonidan;
- B) Oliy Majlis tomonidan;
- D) hukumat tomonidan;
- E) Moliya vazirligi tomonidan.

17. Quyidagilardan qaysi biri sug'urta bozorining professional ishtirokchilari hisoblanadi?

- A) sug'urta kompaniyalarining assotsiatsiyasi;
- B) aktuarlar markazi;
- D) davlat sug'urta nazorati organi;
- E) sug'urta agentlari.

18. Kovernota – bu:

- A) sug'urta brokeri tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarga beriladigan hujjat;
- B) sug'urtalovchi tomonidan mijozlarga beriladigan hujjat;
- D) sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi xatti-harakatlarini tartibga soluvchi hujjat;
- E) sug'urta agentiga sug'urta tashkiloti tomonidan beriladigan hujjat.

19. Sug'urta summasi nimaga nisbatan aniqlanadi?

- A) sug'urta mukofotiga nisbatan;
- B) sug'urta obyektiga nisbatan;
- D) sug'urtalovchining moliyaviy imkoniyatini hisobga olgan holda;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

20. Sug'urta tashkiloti o'z faoliyatini qanday hujjat asosida amalga oshiradi?

- A) aksiyadorlar umumiy yig'ilishi qarori asosida;
- B) tasdiqlangan nizom asosida;
- D) ta'sischilarning ko'rsatmasi asosida;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

21. Qishloq xo'jalik korxonalari hosilini sug'urta qilish:

- A) ixtiyoriy tartibda o'tkaziladi;
- B) majburiy tartibda o'tkaziladi;
- D) majburiy-ixtiyoriy tartibda o'tkaziladi;
- E) qonunchilik hujjatlarida belgilangan tartibda o'tkaziladi.

22. Amalda bo'lgan sug'urta shartnomasiga quyidagi qaysi holatlarda o'zgartirishlar kiritilishi mumkin?

- A) o'zgartirishlar kiritilishi mumkin emas;

- B) sug'urta obyektining qiymati o'zgarganda;
- D) «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonunda belgilangan tartibda;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

23. Sug'urta shartnomasi o'z kuchini yo'qotadi:

- A) sug'urtalanuvchining tashabbusi bilan;
- B) sug'urtalovchining tashabbusi bilan;
- D) sug'urtalovchi sug'urtalanuvchi oldida to'liq o'z majburiyatini bajargandan so'ng;
- E) hokimiyat qarori bilan.

24. Sug'urta tashkilotlari savdo-vositachilik faoliyati bilan shug'ullanishga haqlimi?

- A) haqli;
- B) qisman haqli;
- D) haqli emas;
- E) qisman haqli emas.

25. Sug'urta zaxiralari investitsiya obyektlariga qanday shartlarda joylashtiriladi?

- A) diversifikatsiya shartlarida;
- B) faqat savdo-vositachilik bitimlarini moliyalashtirish shartlarida;
- D) 100 foiz davlat qimmatli qog'ozlariga joylashtirishi sharti bilan;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

26. Sug'urta hodisasi ro'y berishi tufayli ko'rilgan zarar qaysi hujjat asosida sug'urtalanuvchiga qoplanadi?

- A) sug'urta polisi asosida;
- B) sug'urta shartnomasi asosida;
- D) sug'urta dalolatnomasi asosida;
- E) sug'urta summasi asosida.

27. Qaysi holatlarda sug'urta shartnomasi bekor etilishi mumkin?

- A) sug'urtalanuvchi tomonidan sug'urtalovchiga noto'g'ri ma'lumotlar berilgan taqdirda;
- B) sug'urta shartnomasida orfografik xatolar bo'lganda;
- D) sug'urtalovchi ustav kapitali miqdorini oshirganda;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

28. Havo kemasi yo'lovchilarini sug'urta qilish:

- A) ixtiyoriy tarzda amalga oshiriladi;
- B) majburiy tarzda amalga oshiriladi;
- D) davlat budjeti mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi;
- E) aviakompaniya mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi.

29. O'zaro sug'urtalash jamiyati qanday asosda tashkil etiladi?

- A) tijorat asosida tashkil etiladi;
- B) qisman tijorat asosida tashkil etiladi;
- D) notijorat asosida tashkil etiladi;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

30. Ogohlantirish tadbirlarini moliyalashtirish uchun mo'ljallangan zaxira mablag'lari nima maqsadda ishlatiladi?

- A) sug'urta qoplamalarini to'lash maqsadida;
- B) ish yuritish xarajatlarini moliyalashtirish uchun;
- D) sug'urtalangan mol-mulkning nobud bo'lishi va shikastlanishi, baxtsiz hodisalarning oldini olish bilan bog'liq tadbirlarni moliyalashtirishga.
- E) zararlarning o'zgarishi bo'yicha zaxiralarni shakllantirish uchun.

31. Hayot sug'urtasi bilan shug'ullanuvchi sug'urta tashkilotlari uchun belgilangan ustav kapitalining eng kam miqdorini ko'rsating.

- A) 250 ming AQSH dollariga teng bo'lgan milliy miqdorda valutada;

- B) 150 ming AQSH dollariga teng bo'lgan miqdorda milliy valutada.
- D) 500 ming AQSH dollariga teng bo'lgan miqdorda milliy valutada.
- E) 750 ming AQSH dollariga teng bo'lgan miqdorda xorijiy valutada.

32. Sug'urta iqtisodiy kategoriya sifatida quyidagi qaysi funksiyani bajaradi?

- A) himoya funksiyasini;
- B) nazorat funksiyasini;
- D) YaIMni taqsimlash funksiyasini;
- E) sug'urta qoplamalarini to'lash funksiyasini.

33. Sug'urtalovchi — bu:

- A) sug'urta faoliyatini amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxs;
- B) belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tgan va sug'urta faoliyatini amalga oshirish uchun Moliya vazirligidan litsenziya olgan yuridik shaxs;
- D) Adliya vazirligidan ro'yxatdan o'tgan har qanday yuridik shaxs;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

34. Sug'urta mukofoti aniqlanadi:

- A) obyektning bozor bahosiga nisbatan;
- B) obyektning balans qiymatiga nisbatan;
- D) obyektning sug'urta summasiga nisbatan;
- E) obyektning haqiqiy qiymatiga nisbatan.

35. Quyidagi manfaatlardan qaysi biri sug'urta himoyasiga olinishi mumkin emas?

- A) garovga olinganlarni ozod qilish maqsadida shaxs majburan qilishi zarur bo'lgan xarajatlarni sug'urta himoyasiga olish;
- B) garovga qo'yilgan mol-mulkni;
- D) jismoniy shaxslarning xizmat muddatini o'tagan mol-mulk-larini sug'urta himoyasiga olish;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

36. Quyidagilardan qaysi biri siyosiy risk tarkibiga kiradi?

- A) yong'in;
- B) zilzila;
- D) ish tashlashlar;
- E) suv toshqini.

3-variant

1. «O'zbekinvest» eksport-import milliy sug'urta kompaniya-sining asosiy faoliyat yo'nalishini ko'rsating.

- A) eksporterlarning tashqi bozorlardagi mulkiy manfaatlarini sug'urtalash;
- B) avtoransport vositalarini sug'urtalash;
- D) fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urtalash;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

2. Kasbiy javobgarlikni sug'urta qilishda sug'urta mukofoti ni-maga nisbatan aniqlanadi?

- A) sug'urta summasiga nisbatan foizlarda;
- B) sug'urta tarifiga nisbatan;
- D) sug'urta bahosiga nisbatan;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

3. Notariuslarning kasbiy javobgarligini sug'urta qilish qanday shaklda amalga oshiriladi?

- A) ixtiyoriy shaklda;
- B) majburiy shaklda;
- D) ixtiyoriy-majburiy shaklda;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

4. «O'zagrosug'urta» davlat-aksiyadorlik sug'urta kompaniyasi qachon qayta tashkil etilgan?

- A) 1998-yil 8-fevralda;
- B) 1997-yil 18-fevralda.
- D) 1997-yil 25-fevralda.
- E) 1993-yilda.

5. Quyidagilardan qaysi biri sug'urta shartnomasining muhim sharti hisoblanadi?

- A) sug'urtalanuvchining moliyaviy hujjatlari bilan tanishish;
- B) sug'urta summasi;
- D) sug'urta hodisasi ro'y berganda uni aniqlash uchun jalb etiladigan ekspertga haq to'lash shartlari;
- E) sug'urta mukofotini natural ko'rinishda to'lash mumkinligi.

6. Sug'urta tashkilotlarining investitsiya faoliyatini amalga oshirish tartibini qaysi organ belgilaydi?

- A) sug'urta tashkilotining o'zi belgilaydi;
- B) davlat sug'urta nazorati organi belgilaydi;
- D) Adliya vazirligi belgilaydi;
- E) Vazirlar Mahkamasi belgilaydi.

7. Sug'urtalovchilarning zaxira mablag'lari qaysi maqsadda ishlatiladi?

- A) sug'urta tashkiloti joylashgan binoni saqlash xarajatlarini moliyalashtirishga;
- B) sug'urta hodisasi ro'y berganda yuzaga keladigan zararlarni qoplashga;
- D) sug'urtalovchining ogohlantirish tadbirlarini moliyalashtirishga.
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

8. Sug'urta tashkilotining zaxiradagi mablag'lari davlat tomonidan olib qo'yilishi mumkinmi?

- A) olib qo'yilishi mumkin;
- B) qisman olib qo'yilishi mumkin;
- D) umuman olib qo'yilishi mumkin emas;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

9. Qishloq xo'jalik hosilini sug'urtalashda:

- A) sug'urta javobgarligi hajmi so'nggi uch yilda 1 ga yerdan olinigan o'rtacha hosildorlik qiymatidan oshib ketmasligi zarur;
- B) sug'urta javobgarligi hajmi joriy yilda 1 ga yerdan olinishi rejalashtirilgan hosil qiymatidan yuqori bo'lishi mumkin;
- D) sug'urta javobgarligi hajmi joriy yilda 1 ga yerdan olinishi rejalashtirilgan hosil qiymatidan yuqori bo'lishi mumkin;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

10. Sug'urta hodisasi ro'y berishi natijasida ko'rilgan zararni aniqlashda yuzaga kelgan nizolar qanday hal etiladi?

- A) o'zaro kelishuv yo'li bilan hal etilishi mumkin;
- B) Vazirlar Mahkamasining qarorida belgilangan tartibda hal etilishi mumkin;

- D) sug'urtalovchi tomonidan hal etiladi;
- E) sug'urtalanuvchi tomonidan hal etiladi.

11. Sug'urta mukofoti sug'urtalovchining hisob-kitob raqamiga to'liq kelib tushmasa, u holda:

- A) sug'urta javobgarligi tushgan sug'urta mukofotiga nisbatan mutanosib ravishda olib boriladi;
- B) sug'urta javobgarligi to'liq olib boriladi;
- D) sug'urta javobgarligi olib borilmaydi;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

12. Sug'urta mukofoti qanday tartibda to'lanadi?

- A) sug'urta shartnoma muddati tugagandan so'ng;
- B) sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan shartlarda va muddatda;
- D) sug'urtalanuvchiga sug'urta polisi berilgandan so'ng;
- E) sug'urta shartnomasi tuzilmasdan oldin to'lanadi.

13. Sug'urtalovchining sug'urtalanuvchi oldidagi sug'urta javobgarligi qachon boshlanadi?

- A) sug'urta shartnomasi tuzilgandan so'ng;
- B) sug'urta mukofoti sug'urtalovchining hisob-kitob raqamiga kelib tushgandan so'ng;
- D) sug'urta mukofoti sug'urtalovchining hisob-kitob raqamiga kelib tushgandan va sug'urtalanuvchiga sug'urta polisi berilgandan so'ng.
- E) sug'urtalanuvchiga tegishli xabar berilgandan so'ng.

14. Qaysi holatlarda sug'urta tashkiloti sug'urta qoplamasini to'lamaslikka haqli?

- A) sug'urta hodisasi atayin sodir etilganligi aniqlanganda;
- B) sug'urta hodisasi shartnomada ko'rsatilgan risklar ro'y berishi natijasida sodir bo'lganligi aniqlanganda;

- D) sug'urta hodisasi shartnoma amalda bo'lgan davrda sodir bo'lganligi aniqlanganda;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

15. Subrogatsiya nima?

- A) sug'urtalanuvchining sug'urta summasini olish maqsadida sug'urtalangan mol-mulkdan to'liq voz kechishi;
- B) sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi o'rtasida bo'ladigan o'zaro munosabatlar majmuyi;
- D) sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi o'rtasida yuzaga keladigan nizolarni hal etish shakli;
- E) sug'urtalanuvchining sug'urta hodisasi ro'y berishi natijasida ko'rilgan zararni aybdorlardan undirib olish huquqining sug'urtalovchiga o'tishi.

16. Sug'urta agentiga to'lanadigan vositachilik haqi uning ishtirokida tuzilgan sug'urta shartnomasiga muvofiq kelib tushgan sug'urta mukofotlarining necha foizidan oshib ketmasligi lozim?

- A) 15 foizidan oshib ketmasligi lozim;
- B) 25 foizidan oshib ketmasligi lozim;
- D) 20 foizidan oshib ketmasligi lozim;
- E) 30 foizidan oshib ketmasligi lozim;

17. Majburiy sug'urta faoliyatini amalga oshiruvchi sug'urtalovchilar uchun ustav kapitalining eng kam miqdori qancha bo'lishi shart?

- A) 250 ming AQSH dollariga teng bo'lgan summada;
- B) 150 ming AQSH dollariga teng bo'lgan summada;
- D) 750 ming AQSH dollariga teng summada;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

18. O'zbekistonda davlat sug'urta nazorati organi qachon tashkil etilgan?

- A) 1993-yilda;
- B) 1997-yilda;
- D) 1998-yilda;
- E) 2002-yilda.

19. Korxonalarning sug'urta mukofotini to'lash bilan bog'liq xarajatlari soliqqa tortiladigan bazadan chiqarib tashlanadimi?

- A) ha, faqat korxonalar yillik tovar aylanmasining 2 foizi miqdorida;
- B) yo'q;
- D) ha, to'liq chiqarib tashlanadi;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

20. Sug'urta polisi — bu:

- A) sug'urtalovchiga sug'urta shartnomasi tuzishdan oldin beriladigan hujjat;
- B) sug'urtalanuvchiga sug'urta hodisasi ro'y berishidan qat'iyl nazar sug'urta summasini olish huquqini beruvchi hujjat;
- D) sug'urta shartnomasiga muvofiq, sug'urtalovchining majburiyati boshlanganligini tasdiqlovchi hujjat;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

21. Franshiza tushunchasiga berilgan to'g'ri javobni toping.

- A) sug'urta obyektini baholash uslubi;
- B) sug'urta shartnomasiga asosan sug'urtalovchining ma'lum mablag' hajmida yoki foiz hisobida sug'urta summasini to'lashdan ozod etilishi;
- D) sug'urtalanuvchining sug'urta hodisasi yuz berishi natijasida ko'rgan zarar miqdorini aniqlashga bo'lgan huquqi;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

22. Fuqarolarni baxtsiz hodisalardan ehtiyot shart sug'urta-lashda sug'urta mukofoti budjet mablag'lari hisobidan to'lanishi mumkinmi?

- A) to'lanishi mumkin;
- B) qisman to'lanishi mumkin;
- D) to'lanishi qat'iy ma'n etiladi;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

23. Baxtsiz hodisalardan ehtiyot shart sug'urta qilish sug'urta faoliyati klassifikatoriga muvofiq, umumiy sug'urtaning qaysi klassiga taalluqli?

- A) VIII klass;
- B) I klass;
- D) V klass;
- E) II klass.

24. Mol-mulklarning ixtiyoriy sug'urtasi bo'yicha sug'urta hodisasi ro'y berganda, bu haqda sug'urtalanuvchi:

- A) sug'urta tashkilotiga istalgan vaqtda xabar berishi mumkin;
- B) sug'urta tashkilotiga shartnomada ko'rsatilgan muddatda xabar berishi shart;
- D) sug'urta tashkilotiga 2 kun muddatda xabar berishi shart;
- E) sug'urtalovchiga 1 kun muddatda xabar berishi shart.

25. Sug'urtalanuvchi quyidagi qanday huquqqa ega?

- A) sug'urta shartnomasini muddatidan oldin bekor qilishga;
- B) sug'urta mukofoti miqdorini mustaqil belgilashga;
- D) sug'urta obyektini sug'urtalovchining ishtirokisiz aniqlashga;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

26. Sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta mukofotini to'lash shartlari buzilsa, sug'urtalanuvchiga nisbatan qanday javobgarlik bo'lishi mumkin?

- A) sug'urtalovchi tomonidan sug'urtalanuvchiga nisbatan jarama qo'llanishi mumkin;

- B) hech qanday jazo qo'llanilmaydi;
- D) sug'urta mukofotini to'lash muddati kechikkan har bir kun uchun penya qo'llanishi mumkin;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

27. Sug'urta faoliyati deganda nimani tushunasiz?

- A) sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi o'rtasidagi munosabatni;
- B) sug'urta bozori professional ishtirokchilarining sug'urtani amalga oshirish bilan bog'liq faoliyati;
- D) sug'urta xizmatlarini ko'rsatish san'ati;
- E) sug'urta shartnomalarini tuzish tushuniladi;

28. Sug'urtalovchilar ustav kapitalining eng kam miqdori qaysi organ tomonidan belgilanadi?

- A) Moliya vazirligi huzuridagi Sug'urta nazorati davlat inspeksiya tomonidan;
- B) Adliya vazirligi tomonidan;
- D) Vazirlar Mahkamasi tomonidan;
- E) Oliy Majlis tomonidan.

29. Majburiy sug'urta turlari bo'yicha tarif stavkalari belgilanadi:

- A) sug'urta tashkiloti tomonidan;
- B) hukumat tomonidan;
- D) sug'urta nazorati organi tomonidan;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

30. Netto-tarifga yuklama:

- A) sug'urta qoplamasini to'lashga mo'ljallangan;
- B) sug'urta zaxiralarini shakllantirishga mo'ljallangan;
- D) sug'urtalovchi ish yuritish xarajatlarini moliyalashtirishga mo'ljallangan;
- E) o'gohlantirish tadbirlarini moliyalashtirishga mo'ljallangan.

31. Syurveyer tushunchasiga mos keladigan javobni aniqlang.

- A) sug'urta faoliyatini tahlil etuvchi shaxs;
- B) sug'urta agenti;
- D) sug'urtalovchining buxgalteriya hisobotini tuzuvchi shaxs;
- E) sug'urtalangan mulkni ko'rikdan o'tkazuvchi mutaxassis.

32. Sug'urta tashkilotlari sug'urta faoliyatidan boshqa tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishga haqlimi?

- A) shug'ullanishga haqli emas;
- B) shug'ullanishga haqli;
- D) shug'ullanishga haqli emas, qonun hujjatlarida belgilanganlardan tashqari;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

33. Aksiyadorlik jamiyati shaklida barpo etilgan sug'urtalovchilarning eng oliy boshqaruv organi:

- A) aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi hisoblanadi;
- B) aksiyadorlik jamiyatining kuzatuv kengashi hisoblanadi;
- D) sug'urta tashkilotining ijroiya organi hisoblanadi;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

34. Javobgarlikni sug'urtalasbda sug'urta obykti bo'lib nima hisoblanadi?

- A) sug'urtalanuvchining mol-mulki;
- B) sug'urtalanuvchining shaxsiy manfaati;
- D) sug'urtalanuvchining uchinchi shaxslarga keltirgan zararini qoplash bilan bog'liq mulkiy manfaatlar;
- E) to'g'ri javob ko'rsatilmagan.

35. Hozirgi paytda O'zbekiston Respublikasi bojxona hududiga kirib kelayotgan xorijiy avtotransport egalarining fuqarolik javobgarligini sug'urtalash qanday tarzda amalga oshiriladi?

- A) umuman amalga oshirilmaydi;
- B) qisman amalga oshiriladi;
- D) majburiy tarzda amalga oshiriladi;
- E) ixtiyoriy tarzda amalga oshiriladi.

36. Sug'urta faoliyati klassifikatori:

- A) sug'urta faoliyatini amalga oshirish tartibini belgilaydi;
- B) barcha sug'urta klasslarini o'z ichiga oladi;
- D) sug'urta agentlari faoliyatini tartibga soladi;
- E) sug'urta shartnomasini tuzish tartibini belgilaydi.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING «SUG'URTA FAOLIYATI TO'G'RISIDA»GI QONUNI

1-modda. Ushbu Qonunning maqsadi

Ushbu Qonunning maqsadi sug'urta faoliyati sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

2-modda. Sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlari

Sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlari ushbu Qonun va boshqa qonun hujjatlaridan iboratdir.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O'zbekiston Respublikasining sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

3-modda. Sug'urta va sug'urta faoliyati

Sug'urta deganda yuridik va jismoniy shaxslar to'laydigan sug'urta mukofotlaridan shakllantiriladigan pul fondlari hisobidan muayyan voqea (sug'urta hodisasi) yuz berganda ushbu shaxslarga sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urta tovonini (sug'urta pulini) to'lash yo'li bilan ularning manfaatlarini himoya qilish tushuniladi.

Sug'urta faoliyati deganda sug'urta bozori professional ishtirokchilarining sug'urtani amalga oshirish bilan bog'liq faoliyati tushuniladi.

4-modda. Sug'urta sohalari va turlari (klasslari)

Sug'urta quyidagi sohalarga bo'linadi:

hayotni sug'urta qilish (jismoniy shaxslarning hayoti, sog'lig'i, mehnat qobiliyati va pul ta'minoti bilan bog'liq manfaatlarini su-

g'urta qilish, bunda shartnoma bo'yicha sug'urtaning eng kam muddati bir yilni tashkil etadi hamda sug'urta pullarining sug'urta shartnomasida ko'rsatib o'tilgan oshirilgan foizni o'z ichiga oluvchi bir martalik yoki davriy to'lovlarini (annuitetlarni) qamrab oladi;

umumiy sug'urta (shaxsiy, mulkiy sug'urta, javobgarlikni sug'urta qilish, hamda hayotni sug'urta qilish sohasiga taalluqli bo'lmagan boshqa sug'urta turlari).

Sug'urta tavakkalchiliklari yoki ular guruhlarining va ular bilan bog'liq majburiyatlarning umumiy xususiyatlariga muvofiq sug'urta sohalari sug'urta turlariga (klasslariga) bo'linadi. Sug'urta turlari (klasslari) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

5-modda. Sug'urta faoliyati subyektlari

Sug'urta bozorining professional ishtirokchilari sug'urta faoliyatining subyektlari hisoblanadi.

Sug'urtalovchilar, sug'urta vositachilari hamda boshqa yuridik va jismoniy shaxslar qonun hujjatlariga muvofiq sug'urta bozorining professional ishtirokchilari hisoblanadilar.

Sug'urta brokeri, qayta sug'urta brokeri va sug'urta agenti sug'urta vositachilari hisoblanadilar.

6-modda. Sug'urtalovchi

Sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urta to'voni (sug'urta puli) to'lovini amalga oshirish majburiyatini oluvchi yuridik shaxs sug'urtalovchi deb hisoblanadi.

Sug'urtalovchi sug'urta hodisalari yuzaga kelishini bartaraf etish va oldini olishga oid chora-tadbirlarni maxsus vakolatli davlat organi tomonidan belgilangan tartibda va shartlarda moliyalashtirishga haqli.

Sug'urtalovchilar sug'urtani amalga oshirish bilan bevosita bog'liq bo'lmagan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishlari mumkin emas. Quyidagilar bundan mustasnodir:

maxsus vakolatli davlat organi belgilaydigan tartib va shartlardagi investitsiya faoliyati;

sug'urta sohasidagi mutaxassislarning malakasini oshirish bilan bog'liq faoliyat;

sug'urta agenti sifatidagi sug'urta vositachiligi.

7-modda. Sug'urta brokeri

Sug'urta qildiruvchining nomidan va topshirig'iga binoan sug'urta shartnomasi tuzilishi va ijro etilishini tashkil qilish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi yuridik shaxs sug'urta brokeri hisoblanadi.

Sug'urta brokerining faoliyati sug'urta sohasidagi boshqa faoliyat turlari bilan qo'shib olib borilishi mumkin emas, qayta sug'urta brokerning faoliyati bundan mustasnodir.

8-modda. Qayta sug'urta brokeri

O'z nomidan va qayta sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urta qildiruvchi tariqasida ishtirok etuvchi sug'urtalovchining topshirig'iga binoan qayta sug'urta qilish shartnomasi tuzilishini va ijro etilishini tashkil qilish bo'yicha faoliyat yurituvchi yuridik shaxs qayta sug'urta brokeri hisoblanadi.

9-modda. Sug'urta agenti

Sug'urtalovchining nomidan va topshirig'iga binoan sug'urta shartnomasining tuzilishi va ijro etilishini tashkil qilish bo'yicha faoliyat yurituvchi yuridik yoki jismoniy shaxs sug'urta agenti hisoblanadi.

Sug'urtalovchining boshqaruv organlari rahbarlari sug'urta agenti bo'la olmaydilar.

Sug'urtalovchilar o'zlari vakolat bergan sug'urta agentlarining reyestrlarini yuritishlari lozim.

10-modda. Maxsus vakolatli davlat organi

Sug'urta faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan maxsus vakolatli davlat organi amalga oshiradi.

Maxsus vakolatli davlat organi:

ijro etilishi majburiy bo'lgan to'lovga qobiliyatlilik normativlarini hamda ularni aniqlash tartibini, ayrim tavakkalchiliklar bo'yicha sug'urtalovchilar majburiyatlarining yo'l qo'yiladigan eng ko'p yoki eng kam miqdorini va majburiyatlar jaminging yo'l qo'yiladigan eng ko'p yoki eng kam miqdorini hisoblab chiqarish uslubini, sug'urtalovchilarning to'lov qobiliyatini aks ettiruvchi axborotlarni taqdim etish tartibi va muddatlarini belgilaydi;

sug'urta bozorining professional ishtirokchilari sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etishini, to'lovga qobiliyatlilikning belgilangan normativlari va moliyaviy barqarorlikning boshqa talablari bajarilishini nazorat qiladi;

sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlarining sug'urta faoliyatini litsenziyalaydi;

sug'urtalovchilar tomonidan hisob-kitobni yuritish, sug'urta zaxiralarining mablag'larini shakllantirish va joylashtirishga oid hisobotlar tuzish tartibini belgilaydi;

sug'urtalovchining ijro etuvchi organi rahbarlariga va bosh buxgalteriga qo'yiladigan ijro etilishi majburiy bo'lgan malaka talablarini belgilaydi;

sug'urtalovchilar tomonidan moliyaviy hisobotlarning shakli, tartibi va muddatlarini belgilaydi;

qonun hujjatlariga muvofiq sug'urta bozori professional ishtirokchilarining faoliyatini tekshiradi va ularga aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish to'g'risida ijro etilishi majburiy bo'lgan ko'rsatmalar kiritadi;

qonun hujjatlarida belgilangan tartibda sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlari litsenziyalarining amal qilishini to'liq yoki

ayrim sug'urta turlariga (klasslariga) nisbatan to'xtatib qo'yadi, shuningdek, ularning amal qilishini tugatadi;

har bir moliya yili tugaganidan keyin olti oy ichida sug'urta faoliyatini tartibga solish va uni nazorat qilish borasidagi faoliyat to'g'risida yillik hisobotlarni, shuningdek, sug'urta bozorining moliya yili mobaynidagi faoliyati to'g'risida statistika ma'lumotlarini e'lon qiladi;

qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Maxsus vakolatli davlat organi va uning xodimlari sug'urta bozori professional ishtirokchilarining ustav fondida va boshqaruv organlarida ishtirok etishga, shuningdek, sug'urta vositachisi sifatida ish yuritishga haqli emaslar.

11-modda. Sug'urtalovchilarni tuzish va davlat ro'yxatidan o'tkazish

Sug'urtalovchilar qonunlarda nazarda tutilgan tashkiliy-huquqiy shakllarda tuziladi.

Sug'urtalovchilarni davlat ro'yxatidan o'tkazish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilagan tartibda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan amalga oshiriladi.

12-modda. Sug'urtalovchilarning ustav fondi

Sug'urtalovchilar ustav fondining eng kam miqdori O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Sug'urtalovchi ustav fondining kamida to'qson foizi muassislarning (ishtirokchilarning) pul mablag'laridan shakllantiriladi.

Sug'urtalovchining ustav fondini shakllantirish uchun kreditga, garovga olingan mablag'lardan va boshqa jalb qilingan mablag'lardan foydalanishga yo'l qo'yilmaydi.

Sug'urtalovchining ustav fondi litsenziya olinadigan paytga qadar sug'urtalovchining muassislari tomonidan to'langan bo'lishi kerak.

13-modda. Sug'urtalovchilarning firma nomiga qo'yiladigan talablar

Sug'urtalovchilarning firma nomida ilgari tashkil etilgan sug'urtalovchilarning nomi bilan bir xil yoki ular bilan chalkashtirib yuboriladigan darajada o'xshash belgilar qo'llanilishiga yo'l qo'yilmaydi, sug'urtalovchilarning filiallari, shuningdek, unitar korxona shaklida boshqa sug'urtalovchilar tomonidan tashkil etilgan sug'urtalovchilarning nomlari bundan mustasnodir.

14-modda. Sug'urtalovchining firma nomini, tashkiliy-huquqiy shaklini yoki joylashgan manzilini o'zgartirish

Sug'urtalovchining firma nomi, tashkiliy-huquqiy shakli yoki joylashgan manzili o'zgargan taqdirda sug'urtalovchi bu haqda sug'urta qildiruvchilarni ommaviy axborot vositalari orqali, o'z ijrosidagi bir yildan ortiq muddatli sug'urta shartnomalari bo'yicha esa yozma ravishda xabardor qilishi shart.

15-modda. Sug'urta faoliyatini litsenziyalash

Sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlarining sug'urta faoliyati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan tartibda maxsus vakolatli davlat organi beradigan litsenziyalar asosida amalga oshiriladi.

Litsenziya sug'urtalovchiga hayotni sug'urta qilish sohasida yoxud umumiy sug'urta sohasida sug'urta faoliyatini amalga oshirish uchun beriladi. Hayotni sug'urta qilish sohasida sug'urta faoliyatini amalga oshirayotgan sug'urtalovchi umumiy sug'urta sohasida sug'urta faoliyatini amalga oshirishga haqli emas, umumiy sug'urta sohasining O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilaydigan ayrim turlari (klasslari) bundan mustasnodir. Umumiy sug'urta sohasida sug'urta faoliyatini amalga oshirayotgan sug'urtalovchi hayotni sug'urta qilish sohasida sug'urta faoliyatini amalga oshirishga haqli emas.

Litsenziyada sug'urtalovchi amalga oshirishni nazarda tutayotgan sug'urta turlari (klasslari) ko'rsatiladi.

16-modda. Sug'urtalovchining litsenziyasi amal qilishi to'xtatib turilishining o'ziga xos xususiyatlari

Sug'urtalovchining litsenziyasi amal qilishining to'xtatib turilishi uning yangi sug'urta shartnomalari tuzishi taqiqlanishiga, shu jumladan, amaldagi sug'urta shartnomalari uzaytirilishining taqiqlanishiga sabab bo'ladi. Bunda sug'urtalovchi ilgari tuzilgan sug'urta shartnomalari bo'yicha o'z zimmasiga olgan majburiyatlarini belgilangan tartibda bajarishga majburdir.

17-modda. Sug'urtalovchining litsenziyasi amal qilishi tugatilishining o'ziga xos xususiyatlari

Litsenziyaning amal qilishi tugatilgan kundan e'tiboran besh kun ichida maxsus vakolatli davlat organi sug'urtalovchini tugatish to'g'risidagi ariza bilan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda sudga murojaat etishi shart.

Sug'urtalovchining ilgari amal qilgan boshqaruv organlarining vakolatlari to'xtatib turiladi va maxsus vakolatli davlat organi tomonidan tayinlagan sug'urtalovchining muvaqqat ma'muriyatiga o'tadi. Muvaqqat ma'muriyat sud qaror chiqargunga qadar bo'lgan davrda o'z faoliyatini amalga oshiradi.

Sug'urtalovchi muvaqqat ma'muriyatining hisoboti maxsus vakolatli davlat organiga hamda sug'urtalovchini tugatish to'g'risida maxsus vakolatli davlat organining arizasi yo'llangan sudga taqdim etiladi.

Sug'urtalovchining muvaqqat ma'muriyati o'z faoliyati davrida xarajat operatsiyalarini amalga oshirishga haqli emas, sug'urtalovchining boshqaruv xarajatlari (ma'muriy xarajatlari), sug'urtalovchiga tushayotgan pullarni hisobga yozish va ilgari tuzilgan sug'urta shartnomalari bo'yicha sug'urta hodisalari yuz berganda

sug'urta tovonini (sug'urta pulini) to'lash bilan bog'liq hollar bundan mustasnodir.

Sug'urtalovchi muvaqqat ma'muriyatining ishlash tartibi maxsus vakolatli davlat organi tomonidan belgilanadi.

Ushbu moddaning qoidalari sug'urtalovchining arizasiga binoan litsenziya bekor qilingan hollarga, shuningdek, uning muassislari (ishtirokchilari)ning yoxud ta'sis hujjatlarida shunday vakolat berilgan sug'urtalovchining boshqaruv organi qaroriga binoan qayta tashkil etilishi yoxud tugatilishiga taalluqli emas.

18-modda. Sug'urtalovchilarni qayta tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari

Sug'urtalovchilarni qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish, ajratib chiqarish, o'zgartirish shaklida qayta tashkil etish maxsus vakolatli davlat organining ruxsatnomasi bilan amalga oshirilishi mumkin.

Sug'urtalovchi qayta tashkil etishga ruxsatnoma olish uchun maxsus vakolatli davlat organiga tegishli ariza bilan birga quyidagi hujjatlarni taqdim etadi:

muassislarining (ishtirokchilarining) yoki ta'sis hujjatlarida shunday vakolat berilgan sug'urtalovchi boshqaruv organining qayta tashkil etish to'g'risidagi qarori;

tuzilayotgan sug'urtalovchining balansi va faoliyatining taxminiyl moliyaviy natijalari;

qo'shib yuborish yoki qo'shib olish shartnomasining loyihasi (qo'shib yuborish yoki qo'shib olish shaklida qayta tashkil etilayotganda).

Sug'urtalovchilarni qayta tashkil etishni o'tkazish uchun berilgan ariza zarur hujjatlar taqdim etilgan kundan e'tiboran o'n besh kun ichida maxsus vakolatli davlat organi tomonidan ko'rib chiqilishi kerak.

Maxsus vakolatli davlat organi qabul qilingan qaror to'g'risida sug'urtalovchini yozma ravishda xabardor qilishi shart.

Maxsus vakolatli davlat organi quyidagi hollarda sug'urtalovchilarni qayta tashkil etishga rozilik berishni rad qilishga haqli, agar:

sug'urtalovchini qayta tashkil etish natijasida yangitdan tashkil qilinadigan sug'urtalovchilarning moliyaviy barqarorligiga doir talablar buzilishi mumkin bo'lsa;

sug'urtalovchilarning qayta tashkil etilishi sug'urta bozorida raqobatning cheklanishiga yoki bartaraf etilishiga olib kelishi mumkin bo'lsa;

sug'urtalovchilarni qayta tashkil etishga ruxsatnoma berilishi so'rab taqdim qilingan hujjatlarda ishonchsiz ma'lumotlar bo'lsa yoxud bu hujjatlar qonun hujjatlariga nomuvofiq bo'lsa;

sug'urtalovchilarni qayta tashkil etish qonun hujjatlariga zid bo'lsa.

Qo'shib yuborish, bo'lish, ajratib chiqarish va o'zgartirish shaklida qayta tashkil etilganda sug'urtalovchi (sug'urtalovchilar) litsenziyasining amal qilishi tugatiladi. Qayta tashkil etish natijasida yangitdan tuzilgan sug'urtalovchilarga litsenziyalarni berish soddalashtirilgan tartibda amalga oshiriladi. Qo'shib yuborish, bo'lish, ajratib chiqarish va o'zgartirish shaklida qayta tashkil etilayotgan davri uchun hamda yangitdan tuzilgan sug'urtalovchilar litsenziya olgunga qadar bo'lgan davrda ular yangi sug'urta shartnomalarini tuzishga, amaldagi sug'urta shartnomalarini uzaytirishga haqli emaslar, ilgari tuzilgan sug'urta shartnomalari bo'yicha o'z zimmalariga olingan, huquqiy vorislik tartibida o'zlariga o'tgan majburiyatlarni bajarish hollari bundan mustasnodir.

Qo'shib olish shaklida qayta tashkil etilayotganda o'ziga boshqa sug'urtalovchi qo'shilayotgan sug'urtalovchi, agar qo'shib olish natijasida litsenziyaning shartlari o'zgarmasa, amaldagi litsenziyani saqlab qoladi.

19-modda. Sug'urtalovchilarni tugatishning o'ziga xos xususiyatlari

Sug'urtalovchi o'zining muassislari (ishtirokchilari) yoki sug'urtalovchining ta'sis hujjatlarida shunday vakolat berilgan boshqaruv organi qaroriga binoan tugatilayotganda maxsus vakolatli davlat organining ruxsatnomasi talab qilinadi.

Muassislar (ishtirokchilar) yoxud sug'urtalovchining ta'sis hujjatlarida shunday vakolat berilgan boshqaruv organi tomonidan tugatish to'g'risidagi qaror qabul qilinganidan keyin sug'urtalovchi maxsus vakolatli davlat organiga tugatishga ruxsatnoma olish uchun ariza bilan yozma ravishda murojaat etgan holda quyidagi hujjatlarni ilova qiladi:

sug'urtalovchini tugatish to'g'risidagi qaror;

majburiyatlar to'g'risidagi ma'lumotlar;

sug'urtalovchini tugatish to'g'risidagi qaror qabul qilingan sanagacha bo'lgan, auditorlik xulosasi bilan tasdiqlangan balans hisoboti;

sug'urtalovchini tugatish muddatlari va shartlari ko'rsatilgan holdagi tugatish rejasini.

Sug'urtalovchini tugatishga ruxsatnoma olish uchun berilgan ariza zarur hujjatlar olingan kundan e'tiboran o'n kun ichida maxsus vakolatli davlat organi tomonidan ko'rib chiqilishi kerak.

Maxsus vakolatli davlat organi qabul qilingan qaror to'g'risida sug'urtalovchini yozma ravishda xabardor qilishi shart.

Maxsus vakolatli davlat organi sug'urtalovchini tugatish uchun ruxsatnoma berish bilan bir vaqtda sug'urtalovchining taqdim etilgan tugatish rejasiga o'zgartishlar kiritishga haqli.

Maxsus vakolatli davlat organi quyidagi hollarda sug'urtalovchini tugatishga ruxsatnoma berishni rad etishga haqli, agar:

tugatish natijasida sug'urta qildiruvchilarning hamda sug'urtalovchi kreditorlarining huquqlari va qonuniy manfaatlari buzilsa;

sug'urtalovchini tugatishga ruxsatnoma berilishi uchun taqdim etilgan hujjatlarda ishonchsiz ma'lumotlar bo'lsa yoki bu hujjatlar qonun hujjatlariga nomuvofiq bo'lsa.

20-modda. Tugatilayotgan sug'urtalovchi kreditorlarining talablarini qanoatlantirish navbati

Tugatilayotgan sug'urtalovchi kreditorlarining talablarini tugatishni amalga oshirish bilan bog'liq xarajatlar, shuningdek, tugatiladigan sug'urtalovchining asosiy vazifalarini ta'minlash zaruratidan kelib chiqadigan xarajatlar to'langanidan so'ng quyidagi tartibda qanoatlantiriladi:

birinchi navbatda — hayotni sug'urta qilish sohasida majburiy sug'urta shartnomalari bo'yicha sug'urta qildiruvchilarning talablari;

ikkinchi navbatda — sug'urta qildiruvchilarning boshqa majburiy sug'urta shartnomalari bo'yicha talablari;

uchinchi navbatda — boshqa sug'urta qildiruvchilarning (nafoluvchilarning) talablari;

to'rtinchi navbatda — budgetga, budgetdan tashqari fondlarga to'lovlarni nazarda tutuvchi to'lov (ijro) hujjatlari bo'yicha talablar. Ko'rsatilgan talablar to'liq qanoatlantirilgandan keyin ijtimoiy sug'urta bo'yicha talablar hamda jinoyat yoki ma'muriy huquqbuzarlik tufayli fuqarolarning mol-mulkiga yetkazilgan zararni qoplash bo'yicha talablari qanoatlantiriladi;

beshinchi navbatda — sug'urtalovchining boshqa kreditorlari talablari.

21-modda. Sug'urtalovchining sug'urta zaxiralari

Qabul qilingan sug'urta majburiyatlari bajarilishini ta'minlash uchun sug'urtalovchilar ham so'mda, ham chet el valutasida to'langan sug'urta mukofotlaridan maxsus vakolatli davlat organi belgilaydigan tartibda va shartlarda sug'urta zaxiralarini shakllantiradilar hamda joylashtiradilar.

Sug'urtalovchining sug'urta zaxiralariga mos keluvchi aktivlari olib qo'yilishi mumkin emas.

22-modda. Sug'urtalovchilar to'lov qobiliyatining kafoiatlari

Sug'urtalovchilar ayrim tavakkalchiliklar bo'yicha yo'l qo'yiladigan eng ko'p miqdordan va majburiyatlar jamiyining yo'l qo'yi-

ladigan eng ko'p miqdoridan ortiq majburiyatlarni o'z zimmalariga olishlari mumkin emas, ularning bu majburiyatlarni bajarish qobiliyati to'lovga qobiliyatlilik normativlariga va moliyaviy barqarorlikning boshqa talablariga muvofiq qayta sug'urta qilingan hollar bundan mustasnodir. O'zbekiston Respublikasi rezidentlari bo'lmish sug'urtalovchilar O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida o'z majburiyatlarini belgilangan tartibda qayta sug'urta qilishga haqlidirlar.

23-modda. Sug'urtalovchilar buxgalteriya hisobining o'ziga xos xususiyatlari

Sug'urtalovchilar, sug'urta brokerlari va qayta sug'urta brokerlari maxsus vakolatli davlat organi belgilaydigan o'ziga xos xususiyatlarni hisobga olgan holda qonun hujjatlariga muvofiq buxgalteriya hisobini yuritadilar.

24-modda. Monopolistik faoliyatga yo'l qo'yilmasligi

Sug'urta bozorida raqobatni cheklash yoki bartaraf etishga, bir sug'urtalovchilarga boshqalariga qaraganda asossiz afzalliklar berilishiga yoki olinishiga, sug'urta qildiruvchilar va boshqa shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini kamsitilishiga qaratilgan faoliyatga yo'l qo'yilmaydi.

Sug'urtalovchilar va sug'urta vositachilariga o'z uyushmalari (ittifoqlari) va boshqa birlashmalaridan sug'urta bozorini monopolashtirishga qaratilgan bitimlarga erishish yo'lida foydalanish taqiqlanadi.

25-modda. Axborot olish huquqi

Huquqni muhofaza qiluvchi organlar, sudlar, shuningdek, tibbiyot, seysmologiya, veterinariya, gidrometeorologiya tashkilotlari va boshqa tashkilotlar sug'urtalovchilarning so'roviga ko'ra sug'urta hodisalarining yuz berishi sabablari va holatlari to'g'risidagi

hamda sug'urta tovonni miqdorlari sug'urtalovchi tomonidan aniqlanishi maqsadida yetkazilgan zarar to'g'risidagi masalalarni hal etish uchun zarur bo'lgan hujjatlar va xulosalarni taqdim etishlari shart.

Maxsus vakolatli davlat organi sug'urtalovchilar yoki sug'urta brokerlaridan qabul qilingan pul mablag'lari va majburiyatlarining miqdorlari haqidagi axborotni, shuningdek, boshqa axborotni o'z vakolati doirasida talab qilib olishga haqli. Bunday axborotni talab qilib olish yozma ravishda, so'rov sabablari ko'rsatilgan holda amalga oshirilmog'i lozim.

Maxsus vakolatli davlat organi o'zi olgan axborotning sir tutilishiga rioya etishi shart, axborotning oshkor qilinishi qonunda ruxsat etilgan hollar bundan mustasno.

26-modda. Sug'urta siri

Sug'urta qildiruvchilar, sug'urtalangan shaxslar va naf oluvchilar, sug'urta qildiruvchilarning va sug'urtalangan shaxslarning sog'lig'i, sug'urtalangan mol-mulk, sug'urta puli, bank hisobvaraqlari mavjudligi, ushbu hisobvaraqlardagi pul qoldiqlari va pul harakati haqidagi ma'lumotlar oshkor qilinishi mumkin emas.

Ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan ma'lumotlar sug'urta qildiruvchi, shuningdek, sug'urtalangan shaxslar va naf oluvchilar o'zlariga taalluqli ma'lumotlarga doir yozma rozilik berganda uchinchi shaxslarga oshkor qilinishi mumkin.

Ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan ma'lumotlar to'g'risidagi ma'lumotnomalar sug'urta qildiruvchilarning roziligini olmagan holda sug'urtalovchilar tomonidan sudga, prokurorga, qo'zg'atilgan jinoyat ishi mavjud bo'lgan taqdirda esa surishtiruv va tergov organlariga belgilangan tartibda taqdim etiladi.

Tuzilgan sug'urta shartnomalari va amalga oshirilgan hisob-kitoblar to'g'risidagi ma'lumotnomalar sug'urta qildiruvchi — jismoniy shaxs vafot etgan taqdirda quyidagilarga beriladi:

sug'urta qildiruvchi o'z vasiyatnomasida ko'rsatgan shaxsga;
sud va notariusga — ularning ish yurituvda bo'lgan merosga oid ishlar bo'yicha sudning qarori bo'yicha yoki notariusning o'z muhri bilan tasdiqlangan yozma so'rovi asosida. Notariusning yozma so'roviga sug'urta qildiruvchi vafot etganligi to'g'risidagi guvohnomaning nusxasi ilova qilingan bo'lishi kerak;

konsulga — uning ish yurituvda bo'lgan merosga oid ishlar yuzasidan.

27-modda. Chet el sug'urta tashkilotlarining faoliyati

Chet el sug'urta tashkilotlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda yuridik shaxslar — sug'urta bozori professional ishtirokchilarining muassislari (ishtirokchilari) bo'lishlari mumkin.

Chet el sug'urta tashkilotlari O'zbekiston Respublikasi hududida qayta sug'urta qilishni, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqariga chiqib ketayotgan transport vositalari va boshqa o'ziyurar mashinalar hamda mexanizmlar egalarining fuqarolik javobgarligini sug'urtalashni amalga oshirishga haqlidirlar. Bunda ana shunday sug'urta shartnomalarini tuzish sug'urtalovchilar va sug'urta vositachilari — O'zbekiston Respublikasining rezidentlari orqali amalga oshiriladi.

28-modda. Nizolarni hal etish

Sug'urta faoliyati sohasidagi nizolar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hal etiladi.

29-modda. Sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik

Sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlarining buzilishida aybdor shaxslar belgilangan tartibda javobgar bo'ladilar.

O'zbekiston Respublikasi
Prezidenti

I. Karimov

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING FUQAROLIK KODEKSI

52-BOB. SUG'URTA

914-modda. Ixtiyoriy va majburiy sug'urta.

915-modda. Mulkiy sug'urta shartnomasi.

916-modda. Sug'urtalashga yo'l qo'yilmaydigan manfaatlar.

917-modda. Mol-mulkni sug'urta qilish.

918-modda. Zarar yetkazganlik uchun javobgarlikni sug'urta qilish.

919-modda. Shartnoma bo'yicha javobgarlikni sug'urta qilish.

920-modda. Tadbirkorlik xavfini sug'urta qilish.

921-modda. Shaxsiy sug'urta shartnomasi.

922-modda. Majburiy sug'urta.

923-modda. Majburiy sug'urtani amalga oshirish.

924-modda. Majburiy sug'urta to'g'risidagi qoidalarni buzish oqibatlari.

925-modda. Sug'urtalovchi.

926-modda. Sug'urta shartnomasidan kelib chiqadigan majburiyatlarning sug'urta qildiruvchi va naf oluvchi tomonidan bajarilishi.

927-modda. Sug'urta shartnomasining shakli.

928-modda. Bosh polis bo'yicha sug'urtalash.

929-modda. Sug'urta shartnomasining muhim shartlari.

930-modda. Sug'urta shartnomasi shartlarini sug'urta qoidalarida belgilab qo'yish.

931-modda. Sug'urta shartnomasi tuzilayotganda sug'urta qildiruvchi taqdim etadigan ma'lumotlar.

932-modda. Sug'urtalovchining sug'urta xavfini baholash huquqi.

933-modda. Sug'urta siri.

934-modda. Sug'urta puli.

935-modda. Mol-mulkning sug'urta qiymati.

- 936-modda. To'liq bo'lmagan mulkiy sug'urta.
- 937-modda. Qo'shimcha mulkiy sug'urta.
- 938-modda. Sug'urta qiymatidan ortiq miqdorda sug'urta qilish oqibatlari.
- 939-modda. Qo'shaloq sug'urta.
- 940-modda. Turli xildagi sug'urta xavflaridan mulkiy sug'urta.
- 941-modda. Birgalikda sug'urta qilish.
- 942-modda. Sug'urta mukofoti va sug'urta badallari.
- 943-modda. Sug'urta shartnomasining haqiqiy emasligi.
- 944-modda. Sug'urtalangan shaxsni almashtirish.
- 945-modda. Naf oluvchini almashtirish.
- 946-modda. Sug'urta qildiruvchini almashtirish.
- 947-modda. Sug'urta shartnomasi amal qilishining boshlanishi.
- 948-modda. Sug'urta shartnomasining muddatidan ilgari bekor bo'lishi.
- 949-modda. Sug'urta shartnomasining amal qilish davrida sug'urta xavfining ortishi oqibatlari.
- 950-modda. Sug'urtalangan mol-mulkka bo'lgan huquqlarning boshqa shaxsga o'tishi.
- 951-modda. Sug'urta hodisasi yuz bergani to'g'risida sug'urtalovchini xabardor qilish.
- 952-modda. Sug'urta hodisasidan ko'riladigan zararni kamaytirish.
- 953-modda. Sug'urta qildiruvchi, naf oluvchi yoki sug'urtalangan shaxsning aybi bilan sug'urta hodisasi yuz berishining oqibatlari.
- 954-modda. Sug'urtalovchini sug'urta tovonini va sug'urta pulini to'lashdan ozod qilish asoslari.
- 955-modda. Sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lashni rad etish.
- 956-modda. Shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta pulini to'lash.

957-modda. Sug'urta qildiruvchining zarar qoplanishiga bo'lgan huquqlarining sug'urtalovchiga o'tishi (subrogatsiya).

958-modda. Sug'urtalangan mol-mulkka bo'lgan huquqlarning sug'urtalovchiga o'tkazilishi.

959-modda. Qayta sug'urta qilish.

960-modda. Ikki tomonlama sug'urta.

961-modda. Majburiy davlat sug'urtasi.

914-modda. Ixtiyoriy va majburiy sug'urta

Sug'urta fuqaro yoki yuridik shaxs (sug'urta qildiruvchi) sug'urta tashkiloti (sug'urtalovchi) bilan tuzadigan mulkiy yoki shaxsiy sug'urta shartnomalari asosida amalga oshiriladi.

Shaxsiy sug'urta shartnomasi ommaviy shartnoma hisoblanadi. Qonunda ko'rsatilgan shaxslarga sug'urta qiluvchilar sifatida boshqa shaxslarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkini yoxud o'zining boshqa shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligini o'z hisobidan yoxud manfaatdor shaxslar hisobidan sug'urta qilish (majburiy sug'urta) majburiyati qonun bilan yuklangan hollarda sug'urta ushbu bobning qoidalariga muvofiq shartnomalar tuzish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Majburiy sug'urtada sug'urta qildiruvchi sug'urtalovchi bilan sug'urtaning ushbu turini tartibga soladigan qonun hujjatlarida nazarda tutilgan shartlarda shartnoma tuzishi shart.

Qonunda fuqarolarning hayoti, sog'lig'i va mol-mulkini davlat budjeti mablag'lari hisobidan majburiy sug'urta qilish hollari (davlat majburiy sug'urtasi) nazarda tutilishi mumkin.

915-modda. Mulkiy sug'urta shartnomasi

Mulkiy sug'urta shartnomasiga muvofiq bir taraf (sug'urtalovchi) shartnomada shartlashilgan haq (sug'urta mukofoti) evaziga shartnomada nazarda tutilgan voqea (sug'urta hodisasi) sodir bo'lganda boshqa tarafga (sug'urta qildiruvchiga) yoki

shartnoma qaysi shaxsning foydasiga tuzilgan bo'lsa, o'sha shaxsga (naf oluvchiga) bu hodisa oqibatida sug'urtalangan mulkka yetkazilgan zararni yoxud sug'urtalanuvchining boshqa mulkiy manfaatlar bilan bog'liq zararni shartnomada belgilangan summa (sug'urta puli) doirasida to'lash (sug'urta to'voni to'lash) majburiyatini oladi.

Mulkiy sug'urta shartnomasi bo'yicha quyidagilar sug'urtalanishi mumkin:

muayyan mol-mulkning yo'qotilishi (nobud bo'lishi), kam chiqishi yoki shikastlanishi xavfi;

fuqarolik javobgarligi xavfi — boshqa shaxslarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga zarar yetkazilishi oqibatida yuzaga keladigan majburiyatlar bo'yicha javobgarlik, qonunda nazarda tutilgan hollarda esa, shuningdek, shartnomalar bo'yicha javobgarlik xavfi;

tadbirkorlik xavfi — tadbirkorning kontragentlari o'z majburiyatlarini buzishi yoki tadbirkorga bog'liq bo'lmagan vaziyatlarga ko'ra bu faoliyat shart-sharoitlarining o'zgarishi tufayli tadbirkorlik faoliyatidan kutilgan daromadlarni ololmaslik xavfi.

916-modda. Sug'urtalashga yo'l qo'yilmaydigan manfaatlar

G'ayriqonuniy manfaatlarni sug'urtalashga yo'l qo'yilmaydi. Qimor, lotereyalar va garov o'yinlarida ishtirok etishda ko'rildigan zararni sug'urtalashga yo'l qo'yilmaydi. Garovga olinganlarni ozod qilish maqsadida shaxs majburan qilishi mumkin bo'lgan xarajatlarni sug'urtalashga yo'l qo'yilmaydi. Sug'urta shartnomalarining ushbu modda birinchi, ikkinchi va uchinchi qismlariga zid bo'lgan shartlari o'z-o'zidan haqiqiy emas.

917-modda. Mol-mulkni sug'urta qilish

Mol-mulk uning asralishidan qonun hujjatlariga yoki shartnomaga asoslangan manfaatga ega bo'lgan shaxs (sug'urta qildiruvchi yoki naf oluvchi) foydasiga, uning mulkdori, mol-mulkka

nisbatan boshqa ashyoviy huquqqa ega bo'lgan shaxs, ijarachi, pudratchi, saqlovchi, vositachi va boshqa shu kabilar foydasiga sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalanishi mumkin.

Sug'urtalangan mol-mulkning asralishidan sug'urta qildiruvchida va naf oluvchida manfaat bo'lmagan paytda tuzilgan mol-mulkni sug'urta qilish shartnomasi haqiqiy emas.

Naf oluvchi foydasiga mol-mulkni sug'urta qilish shartnomasi naf oluvchining ismi yoki nomi ko'rsatilmadan tuzilishi mumkin. Bunday shartnoma tuzilganda sug'urta qildiruvchiga egasining nomi ko'rsatilmagan polis beriladi. Bunday shartnoma bo'yicha huquqlarni amalga oshirishda bu polisni sug'urtalovchiga taqdim etish zarur.

918-modda. Zarar yetkazganlik uchun javobgarlikni sug'urta qilish

Boshqa shaxslarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga zarar yetkazilishi oqibatida yuzaga keladigan majburiyatlar yuzasidan javobgarlik xavfini sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urta qildiruvchining o'zining yoki bunday javobgarlik yuklanishi mumkin bo'lgan boshqa shaxsning javobgarlik xavfi sug'urtalanishi mumkin.

Zarar yetkazganlik uchun javobgarlik xavfi sug'urtalangan shaxs sug'urta shartnomasida ko'rsatilishi lozim. Agar bu shaxs shartnomada ko'rsatilmagan bo'lsa, sug'urta qildiruvchining o'zining javobgarlik xavfi sug'urtalangan hisoblanadi.

Zarar yetkazganlik uchun javobgarlik xavfini sug'urta qilish shartnomasi, hatto shartnoma zarar yetkazilganligi uchun javobgar bo'lgan sug'urta qildiruvchi yoki boshqa shaxs foydasiga tuzilgan yoxud shartnomada u kimning foydasiga tuzilgani ko'rsatilmagan taqdirda ham, zarar yetkazilishi mumkin bo'lgan shaxslar (naf oluvchilar) foydasiga tuzilgan deb hisoblanadi.

Zarar yetkazganlik uchun javobgarlik uni sug'urta qilish majburiy bo'lgani sababli sug'urtalangan taqdirda, shuningdek, qonunda yoki bunday javobgarlikni sug'urta qilish shartnomasida

nazarda tutilgan boshqa hollarda sug'urta shartnomasi o'z foydasiga tuzilgan deb hisoblanuvchi shaxs zararni sug'urta puli doirasida to'lash to'g'risida bevosita sug'urtalovchiga talab qo'yishga haqli.

919-modda. Shartnoma bo'yicha javobgarlikni sug'urta qilish

Shartnomani buzganlik uchun javobgarlik xavfini sug'urta qilishga qonunda nazarda tutilgan hollarda yo'l qo'yiladi.

Shartnomani buzganlik uchun javobgarlik xavfini sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha faqat sug'urta qildiruvchining o'zining javobgarlik xavfi sug'urtalanishi mumkin. Ushbu talabga muvofiq bo'lmagan sug'urta shartnomasi o'z-o'zidan haqiqiy emas.

Shartnomani buzganlik uchun javobgarlik xavfi, bu shartnoma shartlariga ko'ra sug'urta qildiruvchi qaysi taraf oldida tegishli javobgarlikni zimmasiga olishi lozim bo'lsa, o'sha taraf — naf oluvchi foydasiga, hatto sug'urta shartnomasi boshqa shaxs foydasiga tuzilgan yoxud unda kimning foydasiga tuzilgani aytilmagan taqdirda ham, sug'urtalangan hisoblanadi.

920-modda. Tadbirkorlik xavfini sug'urta qilish

Tadbirkorlik xavfini sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha faqat sug'urta qildiruvchining o'z tadbirkorlik xavfi va faqat uning foydasiga sug'urtalanishi mumkin.

Sug'urta qildiruvchi bo'lmagan shaxsning tadbirkorlik xavfini sug'urta qilish shartnomasi o'z-o'zidan haqiqiy emas.

Sug'urta qildiruvchi bo'lmagan shaxsning foydasiga tadbirkorlik xavfini sug'urta qilish shartnomasi sug'urta qildiruvchi foydasiga tuzilgan hisoblanadi.

921-modda. Shaxsiy sug'urta shartnomasi

Shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha bir taraf (sug'urtalovchi) boshqa taraf (sug'urta qildiruvchi) to'laydigan, shartnomada

shartlashilgan haq (sug'urta mukofoti) evaziga sug'urta qildiruvchining o'zining yoxud shartnomada ko'rsatilgan boshqa fuqaro (sug'urtalangan shaxs)ning hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetkazilgan, u muayyan yoshga to'lgan yoki uning hayotida shartnomada nazarda tutilgan boshqa voqea (sug'urta hodisasi) yuz bergan hollarda shartnomada shartlashilgan pulni (sug'urta pulini) bir yo'la yoki vaqti-vaqti bilan to'lab turish majburiyatini oladi.

Shaxsiy sug'urta shartnomasi kimning foydasini ko'zlab tuzilgan bo'lsa, o'sha shaxs sug'urta pulini olish huquqiga ega bo'ladi.

Agar shartnomada naf oluvchi sifatida boshqa shaxs ko'rsatilmagan bo'lsa, shaxsiy sug'urta shartnomasi sug'urtalangan shaxs foydasiga tuzilgan hisoblanadi. Boshqa naf oluvchi ko'rsatilmagan shartnoma bo'yicha sug'urtalangan shaxs vafot etgan taqdirda, sug'urtalangan shaxsning merosxo'rlari naf oluvchilar deb tan olinadi.

Sug'urtalangan deb hisoblanmaydigan shaxs foydasiga, shu jumladan sug'urtalangan shaxs hisoblanmaydigan sug'urta qildiruvchi foydasiga shaxsiy sug'urta shartnomasi faqat sug'urtalangan shaxsning yozma roziligi bilangina tuzilishi mumkin. Bunday rozilik bo'lmagan taqdirda, shartnoma sug'urtalangan shaxsning da'vosi bo'yicha, bu shaxs vafot etgan taqdirda esa, uning merosxo'rlari da'vosi bo'yicha haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

922-modda. Majburiy sug'urta

Qonunda quyidagilarni sug'urta qilish majburiyati belgilab qo'yilishi mumkin:

qonunda ko'rsatilgan boshqa shaxslarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulki ularning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga zarar yetkazilishi ehtimolini nazarda tutib;

boshqa shaxslarning hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga zarar yetkazilishi yoxud boshqa shaxslar bilan tuzilgan shartnomalarning buzilishi oqibatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan o'zining fuqaroviy javobgarligi xavfi.

Sug'urta qildiruvchi bo'lish majburiyati qonun bilan unda ko'rsatilgan shaxslar zimmasiga yuklanadi.

Qonunda majburiy sug'urtaning boshqa turlari ham belgilanishi mumkin.

Fuqaroga o'z hayoti yoki sog'lig'ini sug'urtalash majburiyati qonun bilan yuklatilishi mumkin emas.

Qonunda nazarda tutilgan hollarda yoki unda belgilangan tartibda xo'jalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida davlatga qarashli mol-mulkka ega bo'lgan yuridik shaxslarga bu mulkni sug'urtalash majburiyati yuklanishi mumkin.

Mol-mulkni sug'urta qilish majburiyati qonundan kelib chiqmaydigan, balki mol-mulkning egasi bilan tuzilgan shartnomaga yoki mol-mulkning mulkdori hisoblanuvchi yuridik shaxsning ta'sis hujjatlariga asoslangan hollarda, bunday sug'urta ushbu moddaning ma'nosi jihatidan majburiy hisoblanmaydi va ushbu Kodeksning 924-moddasida nazarda tutilgan oqibatlarni keltirib chiqarmaydi.

923-modda. Majburiy sug'urtani amalga oshirish

Majburiy sug'urta bunday sug'urta qilish majburiyati yuklangan shaxs (sug'urta qildiruvchi) sug'urtalovchi bilan sug'urta shartnomasi tuzishi vositasida amalga oshiriladi.

Majburiy sug'urta sug'urta qildiruvchi hisobidan amalga oshiriladi, yo'lovchilarni majburiy sug'urtalash bundan mustasno bo'lib, bu sug'urta qonunda nazarda tutilgan hollarda ularning o'z hisobidan amalga oshirilishi mumkin.

Majburiy sug'urtalanishi lozim bo'lgan obyektlar, ular sug'urtalanishga sabab bo'ladigan xavflar va sug'urta pulining eng kam miqdorlari qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

924-modda. Majburiy sug'urta to'g'risidagi qoidalarni buzish oqibatlari

Qonun bo'yicha foydasiga majburiy sug'urta amalga oshirilishi lozim bo'lgan shaxs, agar sug'urta amalga oshirilmagani unga ma'

lum bo'lsa, sug'urta qildiruvchi sifatida zimmasiga sug'urtalash majburiyati yuklangan shaxs uni amalga oshirishini sud tartibida talab qilishga haqli.

Agar sug'urta qildiruvchi sifatida sug'urtalash majburiyati zimmasiga yuklangan shaxs uni amalga oshirmagan bo'lsa yoki sug'urta shartnomasini naf oluvchining ahvolini qonunda belgilangan shartlarga nisbatan yomonlashtiradigan shartlarda tuzgan bo'lsa, u sug'urta hodisasi yuz berganida basharti tegishlicha sug'urtalangan taqdirda sug'urta to'lovini to'lashga asos bo'lishi kerak bo'lgan shartlarda javobgar bo'ladi.

925-modda. Sug'urtalovchi

Tijorat tashkilotlari hisoblangan va tegishli turdagi sug'urtani amalga oshirishga litsenziyasi bo'lgan yuridik shaxslar, agar qonunlarda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, sug'urtalovchilar sifatida sug'urta shartnomalarini tuzishi mumkin.

Sug'urta tashkilotlariga qo'yiladigan talablar, ularga litsenziya berish va ularning faoliyati ustidan davlat nazoratini amalga oshirish tartibi qonun bilan belgilanadi.

926-modda. Sug'urta shartnomasidan kelib chiqadigan majburiyatlarning sug'urta qildiruvchi va naf oluvchi tomonidan bajarilishi

Naf oluvchi foydasiga sug'urta shartnomasi tuzish, shu jumladan, u sug'urtalangan shaxs bo'lganda ham, sug'urta qildiruvchini, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan yoxud sug'urta qildiruvchining zimmasidagi majburiyatlar foydasiga shartnoma tuzilgan shaxs tomonidan bajarilmagan bo'lsa, ushbu shartnomadan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarishdan ozod qilmaydi.

Naf oluvchi mulkiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta to'vonini yoxud shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta pulini to'lashni talab qilganida sug'urtalovchi undan, shu jum-

ladan, sug'urtalangan shaxs naf oluvchi bo'lgan taqdirda ham, sug'urta shartnomasi bo'yicha majburiyatlarni, shu bilan birga sug'urta qildiruvchining zimmasida bo'lgan, lekin u bajarmagan majburiyatlarni bajarishni talab qilishga haqli. Ilgari bajarilishi lozim bo'lgan majburiyatlarni bajarmaslik yoki o'z vaqtida bajarmaslik oqibatlari xavfi naf oluvchining zimmasida bo'ladi.

927-modda. Sug'urta shartnomasining shakli

Sug'urta shartnomasi yozma shaklda tuzilishi lozim. Bu talabga rioya etmaslik shartnomaning haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'ladi. Sug'urta shartnomasi bitta hujjatni tuzish yoxud sug'urtalovchi tomonidan sug'urta qildiruvchiga uning yozma yoki og'zaki arizasiga binoan sug'urtalovchi imzolagan, sug'urta shartnomasining shartlarini o'z ichiga olgan sug'urta polisi (shahodatnomasi, sertifikati, kvitansiyasi)ni topshirish yo'li bilan tuzilishi mumkin. Bu holda sug'urta qildiruvchining sug'urtalovchi taklif etgan shartlarda shartnoma tuzishga rozi ekanligi sug'urtalovchidan ko'rsatilgan hujjatlarni qabul qilib olish va sug'urta mukofoti to'lash yoxud sug'urta mukofoti bo'lib-bo'lib to'langanda birinchi badalni to'lash orqali tasdiqlanadi.

Sug'urtalovchi shartnoma tuzish chog'ida sug'urtaning alohida turlari bo'yicha sug'urta shartnomasi (sug'urta polisi)ning o'zi ishlab chiqqan standart shakllarini qo'llashga haqli.

928-modda. Bosh polis bo'yicha sug'urtalash

Bir turdagi mol-mulk (tovarlar, yuklar va hokazo)ning turli turkumlarini muayyan muddat davomida bir xildagi shartlarda muntazam sug'urtalash sug'urta qildiruvchining sug'urtalovchi bilan kelishuviga binoan bitta sug'urta shartnomasi — bosh polis asosida amalga oshirilishi mumkin. Sug'urta qildiruvchi bosh polisning ta'sir doirasida bo'ladigan mol-mulkning har bir turkumi to'g'risida sug'urtalovchiga bunday polisda shartlashilgan

ma'lumotlarni unda nazarda tutilgan muddatda, agar muddat nazarda tutilmagan bo'lsa, ular olinganidan keyin darhol xabar qilishi shart. Agar hatto bunday ma'lumotlarni olish paytigacha sug'urtalovchi to'lashi lozim bo'lgan zarar ko'rish ehtimoli o'tib ketgan bo'lsa ham, sug'urta qildiruvchi bu majburiyatdan ozod bo'lmaydi.

Sug'urta qildiruvchining talabiga binoan sug'urtalovchi bosh polisning ta'sir doirasida bo'ladigan mol-mulkning alohida turkumlari bo'yicha sug'urta polislarini berishi shart.

Sug'urta polisining mazmuni bosh polisga nomuvofiq bo'lgan taqdirda, sug'urta polisi afzal ko'riladi.

929-modda. Sug'urta shartnomasining muhim shartlari

Mulkiy sug'urta shartnomasi tuzishda sug'urta qildiruvchi bilan sug'urtalovchi o'rtasida quyidagilar to'g'risida kelishuvga erishilishi lozim:

- sug'urta obyekti bo'lgan muayyan mol-mulk yoxud boshqa mulkiy manfaat to'g'risida;

- yuz berishi ehtimol tutilib sug'urta amalga oshirilayotgan voqea (sug'urta hodisasi)ning xususiyati to'g'risida;

- sug'urta puli miqdori to'g'risida;

- sug'urta to'voni miqdorini aniqlash tartibi to'g'risida, agar shartnomada uni sug'urta pulidan oz miqdorda to'lash mumkinligi nazarda tutilgan bo'lsa;

- sug'urta mukofotining miqdori va uni to'lash muddati (muddatlari) to'g'risida;

- shartnomaning amal qilish muddati to'g'risida.

Shaxsiy sug'urta shartnomasi tuzishda sug'urta qildiruvchi bilan sug'urtalovchi o'rtasida quyidagilar to'g'risida kelishuvga erishilishi lozim:

- sug'urtalangan shaxs to'g'risida;

- sug'urtalangan shaxs hayotida yuz berishi ehtimol tutilib sug'urta amalga oshirilayotgan voqea (sug'urta hodisasi)ning xususiyati to'g'risida;

sug'urta puli miqdori to'g'risida;
sug'urta mukofotining miqdori va uni to'lash muddati (muddatlari) to'g'risida;

shartnomaning amal qilish muddati to'g'risida.

Taraflarning kelishuviga binoan shartnomaga boshqa shartlar ham kiritilishi mumkin. Agar sug'urta shartnomasi sug'urta qildiruvchi, sug'urtalangan shaxs yoki naf oluvchi hisoblangan fuqaroning ahvolini qonun hujjatlarida belgilangan qoidalarga nisbatan yomonlashtiradigan shartlarni o'z ichiga olsa, shartnomaning ana shu shartlari o'miga qonun hujjatlarining tegishli qoidalari qo'llaniladi.

930-modda. Sug'urta shartnomasi shartlarini sug'urta qoidalarida belgilab qo'yish

Sug'urta shartnomasini tuzish shartlari sug'urtalovchi yoxud sug'urtalovchilar birlashmasi tomonidan qabul qilingan, ma'qullangan yoki tasdiqlangan tegishli turdagi sug'urtaning standart qoidalari (sug'urta qoidalari)da belgilab qo'yilishi mumkin.

Sug'urta qoidalarida mavjud bo'lgan va sug'urta shartnomasi (polisi) matniga kiritilmagan shartlar, agar shartnomada (polisda) shunday qoidalar qo'llanilishi to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan va qoidalarining o'zi shartnoma (polis) bilan bitta hujjatda yoki uning orqa tomonida bayon qilingan yoxud unga ilova qilingan bo'lsa, sug'urta qiluvchi (naf oluvchi) uchun majburiydir. Ilova qilingan taqdirda, shartnomani tuzish paytida sug'urta qildiruvchiga sug'urta qoidalari topshirilgani shartnomada yozuv bilan tasdiqlab qo'yilishi lozim.

Sug'urta shartnomasi tuzilayotganda sug'urta qildiruvchi va sug'urtalovchi sug'urta qoidalarining ayrim bandlarini o'zgartirish yoki chiqarib tashlash va qoidalarda bo'lmagan bandlarni shartnomaga kiritish to'g'risida kelishishlari mumkin.

Sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) o'z manfaatlarini himoya qilib, sug'urta shartnomasida (polisida) ko'rsatib o'tilgan tegishli turdagi sug'urta qoidalarini, hatto agar bu qoidalar ushbu moddaga ko'ra uning uchun majburiy bo'lmasa ham, vaj qilib keltirishga haqli.

931-modda. Sug'urta shartnomasi tuzilayotganda sug'urta qildiruvchi taqdim etadigan ma'lumotlar

Sug'urta shartnomasi tuzilayotganda sug'urta qildiruvchi o'ziga ma'lum bo'lib, sug'urta hodisasi yuz berishi ehtimolini va uning yuz berishi tufayli kutilajak zarar miqdori (sug'urta xavfi)ni aniqlash uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan holatlarni sug'urtalovchiga xabar qilishi shart.

Sug'urta shartnomasi (polisi)ning standart shaklida, sug'urta qildiruvchiga berilgan sug'urta qoidalarida yoki yozma so'rovda sug'urtalovchi tomonidan oldindan aniq aytib qo'yilgan holatlar muhim deb hisoblanadi.

Agar sug'urta shartnomasi sug'urtalovchining qandaydir savollariga sug'urta qildiruvchining javoblari bo'lmagan holda tuzilgan bo'lsa, sug'urtalovchi tegishli holatlar sug'urta qildiruvchi tomonidan ma'lum qilinmaganligiga asoslanib keyinchalik shartnomani bekor qilishni yoxud uni haqiqiy emas deb topishni talab qila olmaydi.

Agar sug'urta shartnomasi tuzilganidan keyin, ushbu modda-ning birinchi qismida ko'rsatilgan holatlar to'g'risida sug'urta qildiruvchi sug'urtalovchiga bila turib yolg'on ma'lumot berganligi aniqlansa, sug'urtalovchi shartnomani haqiqiy emas deb topishni va ushbu Kodeks 123-moddasining ikkinchi qismida nazarda tutilgan oqibatlar qo'llanilishini talab qilishga haqli.

Agar sug'urta qildiruvchi aytib qo'ymagan holatlar o'tib ketgan bo'lsa, sug'urtalovchi shartnomani haqiqiy emas deb topishni talab qila olmaydi.

932-modda. Sug'urtalovchining sug'urta xavfini baholash huquqi

Mol-mulkni sug'urtalash shartnomasi tuzilayotganida sug'urtalovchi sug'urta qilinayotgan mol-mulkni ko'zdan kechirishga, zaruriyat bo'lgan taqdirda uning haqiqiy qiymatini belgilash maqsadida ekspertiza tayinlashga haqli.

Shaxsiy sug'urta shartnomasi tuzilayotganida sug'urtalovchi sug'urta qilinayotgan shaxs sog'lig'ining haqiqiy holatini aniqlash uchun uni tekshirtirishga haqli.

Ushbu modda asosida sug'urtalovchi tomonidan sug'urta xavfini baholash boshqa holatni isbotlashga haqli bo'lgan sug'urta qildiruvchi uchun majburiy emas.

933-modda. Sug'urta siri

Sug'urtalovchi sug'urta qildiruvchi, sug'urtalangan shaxs va naf oluvchi, ularning sog'lig'ining holati to'g'risidagi, shuningdek, bu shaxslarning mulkiy ahvoli to'g'risidagi o'z kasb faoliyati natijasida o'zi olgan ma'lumotlarni oshkor qilishga haqli emas. Sug'urta sirini buzganlik uchun sug'urtalovchi buzilgan huquqlarning turi va buzish xususiyatiga qarab ushbu Kodeksning 985-, 1021- va 1022-moddalari qoidalariga muvofiq javobgar bo'ladi.

934-modda. Sug'urta puli

Mulkiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchi sug'urta tovonini to'lash majburiyatini oladigan yoki shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha to'lash majburiyatini oladigan summa (sug'urta puli) sug'urta qildiruvchining sug'urtalovchi bilan kelishuviga ko'ra ushbu modda qoidalariga muvofiq belgilanadi.

Mol-mulkni yoki tadbirkorlik xavfini sug'urta qilishda, agar sug'urta shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, sug'urta puli ularning haqiqiy qiymatidan (sug'urta qiymatidan) oshmasligi lozim, quyidagilar shular jumlasiga kiradi:

mol-mulk uchun — uning sug'urta shartnomasini tuzish kuni turgan joyidagi haqiqiy qiymati;

tadbirkorlik xavfi — sug'urta hodisasi yuz berganida sug'urta qildiruvchi tadbirkorlik faoliyatidan ko'rishi mumkin bo'lgan zarar.

Shaxsiy sug'urta shartnomalarida va fuqaroviy javobgarlikni sug'urtalash shartnomalarida sug'urta pulini taraflar o'z ixtiyorlariga ko'ra aniqlaydilar.

935-modda. Mol-mulkning sug'urta qiymati

Sug'urta shartnomasini tuzish paytida taraflarning kelishuviga ko'ra aniqlanadigan, sug'urta manfaati bilan bog'lanadigan mol-mulk qiymati, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, sug'urta qiymati (sug'urta bahosi) deb hisoblanadi.

Mol-mulkning shartnomada ko'rsatilgan sug'urta qiymati ustida keyinchalik nizolashish mumkin emas, shartnoma tuzilgunga qadar sug'urta xavfini baholash bo'yicha o'z huquqidan foydalanmagan sug'urtalovchi bu qiymat borasida bila turib chalg'itilgan hol bundan mustasno.

936-modda. To'liq bo'lmagan mulkiy sug'urta

Agar mol-mulkni yoki tadbirkorlik xavfini sug'urtalash shartnomasida sug'urta puli sug'urta qiymatidan kam qilib belgilangan bo'lsa, sug'urtalovchi sug'urta hodisasi yuz berganida sug'urta qildiruvchiga (naf oluvchiga) u ko'rgan zararni sug'urta pulining sug'urta qiymatiga bo'lgan nisbatiga mutanosib ravishda qoplashi shart.

937-modda. Qo'shimcha mulkiy sug'urta

Agar mol-mulk yoki tadbirkorlik xavfi faqat sug'urta qiymatining bir qismi miqdorida sug'urtalangan bo'lsa, sug'urta qildi-

ruvchi (naf oluvchi) qo'shimcha sug'urta qilishga, shu jumladan, boshqa sug'urtalovchida sug'urta qilishga haqli, ammo barcha sug'urta shartnomalari bo'yicha umumiy sug'urta puli sug'urta qiymatidan oshib ketmasligi lozim.

Ushbu modda birinchi qismining qoidalariga rioya etmaslik, ushbu Kodeksning 938-moddasida nazarda tutilgan oqibatlarni keltirib chiqaradi.

938-modda. Sug'urta qiymatidan ortiq miqdorda sug'urta qilish oqibatlari

Agar sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan mol-mulk yoki tadbirkorlik xavfining sug'urta puli sug'urta qiymatidan ortiq bo'lsa, shartnoma sug'urta pulining sug'urta qiymatidan ortiq bo'lgan qismida o'z-o'zidan haqiqiy bo'lmaydi.

Bu holda sug'urta mukofotining ortiqcha to'langan qismi qaytarib berilmaydi. Agar sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urta mukofoti bo'lib-bo'lib to'lansa va ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan holatlar aniqlangan paytgacha uning hammasi to'lanmagan bo'lsa, qolgan sug'urta badallari sug'urta puli miqdorini kamaytirishga mutanosib tarzda kamaytirilgan miqdorda to'lanishi lozim.

Agar sug'urta shartnomasidagi sug'urta pulini oshirib yuborish sug'urta qildiruvchi tomonidan aldashning oqibati bo'lsa, sug'urtalovchi shartnomani haqiqiy emas deb topishni va o'ziga yetkazilgan zarar uning sug'urta qildiruvchidan olgan sug'urta puli summasidan ortiq miqdorda qoplanishini talab qilishga haqli.

939-modda. Qo'shaloq sug'urta

Ushbu Kodeksning 938-moddasida nazarda tutilgan qoidalar sug'urta puli ayni bitta mol-mulkni yoki tadbirkorlik xavfini ikki yoki bir necha sug'urtalovchida sug'urta qilish (qo'shaloq sug'ur-

ta) natijasida sug'urta qiymatidan oshib ketgan taqdirda ham tegishlicha suratda qo'llaniladi.

Mol-mulk yoki tadbirkorlik xavfi qo'shaloq sug'urta qilinda har bir sug'urtalovchi sug'urta tovonini o'zi tuzgan shartnoma doirasida to'lashga majbur bo'ladi, biroq barcha sug'urtalovchilardan olingan sug'urta tovonlarining umumiy summasi haqiqiy zarardan ortiq bo'lishi mumkin emas.

Bunda sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) sug'urta tovonini istalgan sug'urtalovchidan u bilan tuzilgan shartnomada nazarda tutilgan sug'urta puli doirasida olishga haqli. Olingan sug'urta tovonini haqiqiy zararni qoplamagan taqdirda, sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) yetishmayotgan summani boshqa sug'urtalovchidan olishga haqli.

Yetkazilgan zarar boshqa sug'urtalovchilar tomonidan qoplangani sabali sug'urta tovonini to'lashdan to'liq yoki qisman ozod qilingan sug'urtalovchi sug'urta qildiruvchiga sug'urta to'lovlari-ning tegishli qismini qilingan xarajatlarni chegirgan holda qaytarishi shart.

Ushbu modda qoidalari har bir sug'urtalovchi sug'urta qildiruvchi, sug'urtalangan shaxs va naf oluvchi oldidagi o'z sug'urta majburiyatlarini, boshqa sug'urtalovchilar majburiyatlarini bajar- ganligidan qat'i nazar, mustaqil bajaradigan qo'shaloq shaxsiy sug'urtada qo'llanilmaydi.

940-modda. Turli xildagi sug'urta xavflaridan mulkiy sug'urta

Mol-mulk va tadbirkorlik xavfi turli xildagi sug'urta xavflari- dan xoh bitta, xoh alohida sug'urta shartnomalari bo'yicha, shu jumladan, turli sug'urtalovchilar bilan tuzilgan shartnomalar bo'yicha sug'urta qilinishi mumkin.

Bunday hollarda barcha shartnomalar bo'yicha umumiy sug'urta puli miqdori sug'urta qiymatidan oshib ketishiga yo'l qo'yiladi va tegishli suratda ushbu Kodeksning 939-moddasi qoida- lari qo'llaniladi.

941-modda. Birgalikda sug'urta qilish

Sug'urta obykti bitta shartnoma bo'yicha bir necha sug'urtalovchi tomonidan o'rtada sug'urtalanishi mumkin (birgalikda sug'urta qilish). Agar bunday shartnomada sug'urtalovchilardan har birining huquq va majburiyatlari belgilanmagan bo'lsa, ular mulkiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta tovonini yoki shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta pulini to'lash uchun sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) oldida solidar javobgar bo'ladilar.

Yirik va alohida yirik xavflarni o'rtada sug'urta qilish uchun birgalikda sug'urtalovchilar birgalikdagi faoliyat to'g'risidagi shartnoma asosida oddiy shirkatlar (sug'urta sherikchiligi) tuzishlari mumkin.

Birgalikda sug'urtalovchilar o'rtasida tegishli kelishuv bo'lgan taqdirda, ulardan biri sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi)ning oldida faqat o'z ulushi uchun javobgar bo'lib qolgani holda, u bilan o'zaro munosabatlarda barcha birgalikdagi sug'urtalovchilar nomidan vakil bo'lishi mumkin.

942-modda. Sug'urta mukofoti va sug'urta badallari

Sug'urta mukofoti deganda sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) sug'urta shartnomasida belgilangan tartibda va muddatlarda sug'urtalovchiga to'lashi shart bo'lgan sug'urta haqi tushuniladi.

Sug'urtalovchi sug'urta shartnomasi bo'yicha to'lanishi lozim bo'lgan sug'urta mukofoti miqdorini belgilashda sug'urta obykti va sug'urta xavfi xususiyati hisobga olingan holda o'zi tomonidan ishlab chiqilgan, sug'urta puli birligidan undiriladigan mukofotni aniqlaydigan sug'urta tariflarini qo'llashga haqli.

Qonunda nazarda tutilgan hollarda sug'urta mukofotining miqdori davlat sug'urta nazorati organlari tomonidan joriy etilgan yoki tartibga solinadigan sug'urta tariflariga muvofiq belgilanadi.

Agar sug'urta shartnomasida sug'urta mukofotini bo'lib-bo'lib to'lash nazarda tutilgan bo'lsa, shartnomada navbatdagi sug'urta

badallarini belgilangan muddatlarda to'lamaslik oqibatlari ko'rsatib qo'yilishi mumkin.

Agar sug'urta hodisasi to'lash muddati o'tkazib yuborilgan navbatdagi sug'urta badali to'lanishidan oldin yuz bergan bo'lsa, sug'urtalovchi mulkiy sug'urta shartnomasi bo'yicha to'lanishi lozim bo'lgan sug'urta to'voni yoki shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta puli miqdorini sug'urta mukofotining o'ziga to'langan qismiga mutanosib summada cheklashga va muddati o'tkazib yuborilgan sug'urta badali summasini hisobga olishga haqli.

943-modda. Sug'urta shartnomasining haqiqiy emasligi

Sug'urta shartnomasi quyidagi hollarda o'z-o'zidan haqiqiy emas:

shartnoma tuzilayotgan paytda sug'urta obyekti mavjud bo'lmasa;

jinoiy yo'l bilan qo'lga kiritilgan, jinoyat narsasi hisoblanuvchi yoki musodara qilinishi lozim bo'lgan mol-mulk mulkiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalangan bo'lsa;

shartnoma bo'yicha g'ayrihuquqiy manfaat sug'urtalangan bo'lsa;

sug'urta shartnomasida sug'urta hodisasi sifatida yuz berish ehtimolligi va tasodifiylik belgilari bo'lmagan voqea nazarda tutilgan bo'lsa.

Sug'urta shartnomasi ushbu Kodeksda va boshqa qonunlarda nazarda tutilgan boshqa hollarda ham o'z-o'zidan haqiqiy bo'lmaydi.

944-modda. Sug'urtalangan shaxsni almashtirish

Zarar yetkazganlik uchun javobgarlik xavfini sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urta qildiruvchidan boshqa shaxsning javobgarligi sug'urtalangan hollarda, shartnomada boshqacha

tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, sug'urta qildiruvchi bu shaxsni sug'urta hodisasi yuz berguncha istalgan vaqtda, sug'urtalovchini yozma ravishda xabardor qilib, boshqa shaxsga almashtirishga haqli.

Shaxsiy sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan sug'urtalangan shaxs sug'urta qildiruvchi tomonidan shu sug'urtalangan shaxs va sug'urtalovchining roziligi bilangina boshqa shaxsga almashtirilishi mumkin.

945-modda. Naf oluvchini almashtirish

Sug'urta qildiruvchi sug'urta shartnomasida ko'rsatilgan naf oluvchini boshqa shaxsga, bu haqda sug'urtalovchini yozma ravishda xabardor qilib, almashtirishga haqli. Shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalangan shaxsning roziligi bilan tayinlangan naf oluvchini almashtirishga faqat shu shaxsning roziligi bilan yo'l qo'yiladi.

Naf oluvchi sug'urta shartnomasi bo'yicha bironta majburiyatni bajarganidan yoki sug'urta tovonini yoxud sug'urta pulini to'lash to'g'risida sug'urtalovchiga talab qo'rganidan keyin u boshqa shaxs bilan almashtirilishi mumkin emas.

946-modda. Sug'urta qildiruvchini almashtirish

Mol-mulkni sug'urtalash shartnomasini tuzgan sug'urta qildiruvchi vafot etgan taqdirda, sug'urta qildiruvchining huquq va majburiyatlari bu mol-mulkni meros tartibida qabul qilib olgan shaxsga o'tadi. Mulk huquqi o'tishining boshqa hollarida sug'urta qildiruvchining huquq va majburiyatlari, agar shartnomada yoki qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, sug'urtalovchining roziligi bilan yangi mulkdorga o'tadi.

Shaxsiy sug'urta shartnomasini sug'urtalangan shaxs foydasiga tuzgan sug'urta qildiruvchi vafot etgan taqdirda, ushbu shartnoma bilan belgilanadigan huquq va majburiyatlar sug'urtalangan shaxs-

ning roziligi bilan unga o'tadi. Sug'urtalangan shaxs sug'urta shartnomasi bo'yicha majburiyatlarini bajarishi mumkin bo'lmasa, uning huquqlari va majburiyatlari qonun hujjatlariga muvofiq uning huquq va qonuniy manfaatlarini muhofaza qiluvchi shaxslarga o'tishi mumkin.

Agar sug'urta shartnomasining amal qilish davrida sug'urta qildiruvchi sud tomonidan muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan deb topilsa, bunday sug'urta qildiruvchining huquq va majburiyatlarini uning vasiyi yoki homiysi oladi. Bunda sug'urta qildiruvchining uchinchi shaxslar oldidagi javobgarligi sug'urtasi uning muomala layoqati tugagan yoki cheklangan paytdan boshlab tugaydi.

Yuridik shaxs bo'lgan sug'urta qildiruvchi sug'urta shartnomasi davrida qayta tashkil etilganida uning ushbu shartnoma bo'yicha huquq va majburiyatlari sug'urtalovchining roziligi bilan tegishli huquqiy vorisga ushbu Kodeksda belgilangan tartibda o'tadi.

947-modda. Sug'urta shartnomasi amal qilishining boshlanishi

Sug'urta shartnomasi, agar unda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, sug'urta mukofoti yoki birinchi badal to'langan paytda kuchga kiradi.

Agar shartnomada sug'urta amal qilishi boshlanishining boshqacha muddati nazarda tutilmagan bo'lsa, shartnomada shartlashilgan sug'urta sug'urta shartnomasi kuchga kirganidan keyin yuz bergan sug'urta hodisalariga nisbatan tatbiq etiladi.

948-modda. Sug'urta shartnomasining muddatidan ilgari bekor bo'lishi

Sug'urta shartnomasi, agar u kuchga kirganidan keyin sug'urta hodisasi yuz berishi ehtimoli yo'qolgan va sug'urta xavfining mavjud bo'lishi sug'urta hodisasidan boshqa holatlar bo'yicha tugagan bo'lsa, tuzilgan muddati kelishidan oldin bekor bo'ladi. Quyidagilar shunday holatlar jumlasiga kiradi, chunonchi:

sug'urtalangan mol-mulkning yuz bergan sug'urta hodisidan boshqa sabablarga ko'ra nobud bo'lishi;

tadbirkorlik xavfini yoki ana shu faoliyat bilan bog'liq fuqaroviy javobgarlik xavfini sug'urtalagan shaxsning tadbirkorlik faoliyatini belgilangan tartibda to'xtatishi.

Sug'urta shartnomasi ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan holatlar bo'yicha muddatidan oldin bekor bo'lganda, sug'urtalovchi sug'urta mukofotining bir qismini sug'urta amal qilgan vaqtga mutanosib ravishda olish huquqiga ega.

Sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi), agar voz kechish paytiga kelib sug'urta hodisaning yuz berish ehtimoli ushbu moddaning birinchi qismida ko'rsatilgan holatlar bo'yicha yo'qolmagan bo'lsa, sug'urta shartnomasini bajarishdan istagan paytida voz kechishga haqli.

Sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) sug'urta shartnomasidan muddatidan ilgari voz kechgan taqdirda, sug'urtalovchiga to'langan sug'urta mukofoti, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, qaytarib berilmaydi.

949-modda. Sug'urta shartnomasining amal qilish davrida sug'urta xavfining ortishi oqibatlari

Mulkiy sug'urta shartnomasining amal qilish davrida sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) shartnoma tuzilayotganda sug'urtalovchiga ma'lum qilingan holatlarda yuz bergan, o'ziga ma'lum bo'lgan muhim o'zgarishlar to'g'risida, agar bu o'zgarishlar sug'urta xavfi ortishiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lsa, sug'urtalovchiga darhol xabar qilishi shart. Sug'urta shartnomasida (sug'urta polisida) va sug'urta qildiruvchiga berilgan sug'urta qoidalarida aytib qo'yilgan o'zgarishlar muhim deb hisoblanadi.

Sug'urta xavfi ortishiga sabab bo'ladigan holatlar to'g'risida xabardor qilingan sug'urtalovchi sug'urta shartnomasining shartlarini o'zgartirishni yoki xavf ortishiga mutanosib ravishda qo'shimcha sug'urta mukofoti to'lashni talab qilishga haqli.

Agar sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) sug'urta shartnomasining shartlari o'zgartirilishiga yoki sug'urta mukofotiga qo'shimcha to'lashga e'tiroz bildirsa, sug'urtalovchi ushbu Kodeksning 28-bobida nazarda tutilgan qoidalarga muvofiq shartnomani bekor qilishni talab etishga haqli.

Sug'urta qiluvchi yoxud naf oluvchi ushbu moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan majburiyatini bajarmagan taqdirda, sug'urtalovchi sug'urta shartnomasini bekor qilishni va shartnomani bekor qilish tufayli yetkazilgan zarar qoplanishini talab etishga haqli.

Sug'urtalovchi, agar sug'urta xavfi ortishiga sabab bo'ladigan holatlar yo'qolgan bo'lsa, sug'urta shartnomasini bekor qilishni talab etishga haqli emas.

Shaxsiy sug'urtada, sug'urta shartnomasining amal qilishi davrida ushbu moddaning ikkinchi, uchinchi va to'rtinchi qismlarida ko'rsatilgan sug'urta xavfining o'zgarishi oqibatlari, agar ular shartnomada to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan bo'lsagina, yuzaga kelishi mumkin.

950-modda. Sug'urtalangan mol-mulkka bo'lgan huquqlarning boshqa shaxsga o'tishi

Sug'urtalangan mol-mulkka bo'lgan huquqlar sug'urta shartnomasi tuzilganida manfaati nazarda tutilgan shaxsdan boshqa shaxsga o'tganida ushbu shartnoma bo'yicha huquq va majburiyatlar mol-mulkka bo'lgan huquq qaysi shaxsga o'tgan bo'lsa, o'sha shaxsga o'tadi, ushbu Kodeksning 197- va 199-moddalarida ko'rsatilgan asoslar bo'yicha mol-mulkning majburiy olib qo'yilishi hollari bundan mustasno.

Sug'urtalangan mol-mulkka bo'lgan huquqlar o'ziga o'tgan shaxs bu haqda sug'urtalovchini yozma ravishda xabardor qilishi lozim.

951-modda. Sug'urta hodisasi yuz bergani to'g'risida sug'urtalovchini xabardor qilish

Mulkiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta qildiruvchi sug'urta hodisasi yuz bergani o'ziga ma'lum bo'lganidan keyin bu haqda darhol sug'urtalovchini yoki uning vakilini xabardor qilishi shart. Agar shartnomada xabar qilish muddati va (yoki) usuli nazarda tutilgan bo'lsa, bu shartlashilgan muddatda va shartnomada ko'rsatilgan usulda qilinishi lozim. Agar naf oluvchi o'zining foydasiga tuzilgan shartnoma bo'yicha sug'urta tovoniga bo'lgan huquqdan foydalanish niyatida bo'lsa, ayni shunday majburiyat naf oluvchi zimmasida bo'ladi.

Ushbu moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan majburiyatning bajarilmasligi sug'urtalovchiga, agar sug'urtalovchi sug'urta hodisasi yuz berganini o'z vaqtida bilganligi, yoxud bu haqda sug'urtalovchida ma'lumotlar yo'qligi uning sug'urta tovonini to'lash majburiyatiga ta'sir etmasligi isbotlanmasa, sug'urta tovonini to'lashni rad etish huquqini beradi.

Ushbu moddada nazarda tutilgan qoidalar, agar sug'urtalangan shaxsning vafoti yoki uning sog'lig'iga zarar yetkazilishi sug'urta hodisasi bo'lsa, tegishli suratda shaxsiy sug'urta shartnomasiga nisbatan qo'llaniladi. Bunda sug'urtalovchini xabardor qilishning shartnomada belgilanadigan muddati yigirma kundan kam bo'lishi mumkin emas.

952-modda. Sug'urta hodidasidan ko'riladigan zararni kamaytirish

Mulkiy sug'urta shartnomasida nazarda tutilgan sug'urta hodisasi yuz berganida, sug'urta qildiruvchi ehtimol tutilgan zararni kamaytirish uchun oqilona va mumkin bo'lgan chorarlarni ko'rishi shart. Sug'urta qildiruvchi bunday choralarni ko'rar ekan, agar o'ziga ma'lum qilingan bo'lsa, sug'urtalovchining ko'rsatmalariga amal qilishi lozim.

Zararni kamaytirish maqsadida qilingan, sug'urtalovchi qoplashi lozim bo'lgan xarajatlar, agar bunday xarajatlar zarur bo'l-

gan bo'lsa yoki sug'urtalovchining ko'rsatmalarini bajarish uchun qilingan bo'lsa, tegishli choralar foydasiz bo'lib chiqsa ham, sug'urtalovchi tomonidan qoplanishi lozim. Bunday xarajatlar sug'urta summasining sug'urta qiymatiga nisbatiga mutanosib ravishda, boshqa zararlarni qoplash bilan birgalikda ular sug'urta pulidan oshib ketishi mumkinligidan qat'i nazar, qoplanadi.

Sug'urta qiluvchi ehtimol tutilgan zararni kamaytirish uchun qasddan choralar ko'rmagani oqibatida ko'rilgan zararni qoplashdan sug'urtalovchi ozod qilinadi.

953-modda. Sug'urta qildiruvchi, naf oluvchi yoki sug'urtalangan shaxsning aybi bilan sug'urta hodisasi yuz berishining oqibatlari

Agar sug'urta hodisasi sug'urta qildiruvchi, naf oluvchi yoki sug'urtalangan shaxsning qasd qilishi oqibatida yuz bergan bo'lsa, sug'urtalovchi sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lashdan ozod qilinadi, qasddan qilingan harakatlar ular tomonidan zaruriy mudofaa yoki oxirgi zarurat holatida, shuningdek, ushbu moddaning uchinchi va to'rtinchi qismlarida nazarda tutilgan hollarda sodir etilishi bundan mustasno.

Qonunda sug'urta hodisasi sug'urta qiluvchining yoki naf oluvchining qo'pol ehtiyotsizligi oqibatida yuzaga kelganda sug'urtalovchini mulkiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta tovonini to'lashdan ozod qilish yoki tovon miqdorini kamaytirish hollari nazarda tutilishi mumkin.

Sug'urtalovchi sug'urtalangan shaxsning hayoti yoki sog'lig'iga zarar yetkazganlik uchun fuqaroviy javobgarlikni sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urta tovonini to'lashdan, agar zarar sug'urtalanuvchi uchun javobgar shaxsning aybi bilan yetkazilgan bo'lsa, ozod qilinmaydi.

Sug'urtalovchi shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalangan shaxs vafot etgan taqdirda to'lanishi lozim bo'lgan su-

g'urta pulini to'lashdan, agar uning vafoti o'z joniga qasd qilish oqibatida ro'y bergan bo'lsa va bu vaqtgacha sug'urta shartnomasi kamida ikki yil amal qilgan bo'lsa, ozod qilinmaydi.

954-modda. Sug'urtalovchini sug'urta tovonini va sug'urta pulini to'lashdan ozod qilish asoslari

Sug'urtalovchi, agar qonunda yoki sug'urta shartnomasida boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa va sug'urta hodisasi quyidagilar oqibatida yuzaga kelgan bo'lsa, sug'urta tovonini va sug'urta pulini to'lashdan ozod qilinadi:

yadro portlashi, radiatsiya yoki radioaktiv zaharlanish ta'sirida; harbiy harakatlar, manyovrlar yoki boshqa harbiy tadbirlar.

Agar mulkiy sug'urta shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, sug'urtalovchi sug'urtalangan mol-mulk davlat organlarining farmoyishi bilan olib qo'yilishi, musodara qilinishi, rekvizitsiya qilinishi, xatlanishi yoki yo'q qilib tashlanishi oqibatida ko'rilgan zarar uchun sug'urta tovonini to'lashdan ozod qilinadi.

955-modda. Sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lashni rad etish

Sug'urtalovchi mulkiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta qildiruvchiga (naf oluvchiga) sug'urta tovonini yoki shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta pulini to'lashni quyidagi hollarda rad etishga haqli, chunonchi:

sug'urta shartnomasining amal qilishi sug'urta hodisasi yuz bergunga qadar, shu jumladan, ushbu Kodeksning 948 va 950-moddalarida ko'rsatilgan asoslar bo'yicha bekor qilinganda;

sug'urta shartnomasi ushbu Kodeksda yoki boshqa qonunlarda nazarda tutilgan asoslar bo'yicha o'z-o'zidan haqiqiy bo'lmaganda;

sug'urtalovchi ushbu Kodeksning 951-954-moddalarida ko'rsatilgan asoslar bo'yicha sug'urta tovonini yoki sug'urta puli to'lashdan ozod qilinganda;

sug'urtalovchi ushbu Kodeksda yoki boshqa qonunlarda nazarda tutilgan asoslar bo'yicha sug'urta shartnomasini haqiqiy emas deb topish to'g'risida yoxud sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) sug'urta hodisasi holatlarini tekshirib ko'rishga yoki yetkazilgan zarar miqdorini aniqlashga to'sqinlik qilgani tufayli sug'urta shartnomasini bekor qilish to'g'risida da'vo qo'zg'atganida.

Sug'urtalovchining sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lashni rad etish to'g'risidagi qarori sug'urta qildiruvchiga (naf oluvchiga) ular sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lashni so'rab murojaat etganlaridan keyin o'n besh kundan kechiktirmay xabar qilinishi va rad etish sabablarining asoslantirilgan dalil-isbotlarini o'z ichiga olgan bo'lishi lozim.

Sug'urtalovchining sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lashni rad etishiga qarshi unga nisbatan sudda da'vo qo'zg'atish yo'li bilan e'tiroz bildirilishi mumkin.

956-modda. Shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta pulini to'lash

Shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta puli, ijtimoiy sug'urta, ijtimoiy ta'minot bo'yicha, boshqa sug'urta shartnomalari bo'yicha yoki zararni qoplash tartibida sug'urta qildiruvchiga, sug'urtalangan shaxsga yoki naf oluvchiga tegishli summalardan qat'i nazar, shartnoma kimning foydasiga tuzilgan bo'lsa, o'sha shaxsga to'lanadi.

Ushbu Kodeks 921-moddasining uchinchi qismi asosida shaxsiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalangan shaxsning merosxo'rlariga to'lanadigan sug'urta puli sug'urtalangan shaxsning merosi tarkibiga kirmaydi.

957-modda. Sug'urta qildiruvchining zarar qoplanishiga bo'lgan huquqlarining sug'urtalovchiga o'tishi (subrogatsiya)

Agar mulkiy sug'urta shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi)ning sug'urta

natijasida qoplangan zarar uchun javobgar shaxsdan talab qilish huquqi to'langan summa doirasida sug'urta tovonini to'lagan sug'urtalovchiga o'tadi. Biroq shartnomaning bila turib zarar yetkazgan shaxsga nisbatan talab qilish huquqi sug'urtalovchiga o'tishini istisno qiladigan shartlari o'z-o'zidan haqiqiy bo'lmaydi.

Sug'urtalovchiga o'tgan talab qilish huquqi uning tomonidan sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) va zarar uchun javobgar bo'lgan shaxs o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qoidalarga rioya qilgan holda amalga oshiriladi.

Sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) sug'urtalovchi o'ziga o'tgan talab qilish huquqini amalga oshirishi uchun zarur bo'lgan barcha hujjatlar va dalillarni sug'urtalovchiga berishi hamda barcha ma'lumotlarni unga ma'lum qilishi shart.

Agar sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) sug'urtalovchi tomonidan qoplangan zarar uchun javobgar shaxsga nisbatan o'zining talab qilish huquqidan voz kechsa yoki bu huquqni amalga oshirish sug'urta qildiruvchining (naf oluvchining) aybi bilan mumkin bo'lmagan bo'lsa, sug'urtalovchi sug'urta tovonini to'liq yoki uning tegishli qismini to'lashdan ozod qilinadi va tovonning ortiqcha to'langan summasini qaytarishni talab qilishga haqli bo'ladi.

958-modda. Sug'urtalangan mol-mulkka bo'lgan huquqlarning sug'urtalovchiga o'tkazilishi

Mol-mulk sug'urta qilinganda sug'urta qildiruvchi (naf oluvchi) sug'urta hodisasi yuz berganidan keyin sug'urtalovchining roziligi bilan sug'urtalangan mol-mulkka bo'lgan o'z huquqlarini unga o'tkazishi va sug'urta tovonini sug'urta pulining to'liq hajmida olishi mumkin.

959-modda. Qayta sug'urta qilish

Sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchi o'z zimmasiga olgan sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lash xavfi uning

tomonidan to'liq yoki qisman boshqa sug'urtalovchida (sug'urtalovchilarda) u bilan tuzilgan qayta sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urtalanishi mumkin.

Qayta sug'urta qilish shartnomasiga nisbatan, agar qayta sug'urta qilish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, ushbu bobning tadbirkorlik xavfini sug'urta qilish borasida qo'llanishi lozim bo'lgan qoidalari tatbiq etiladi. Qayta sug'urta qilish shartnomasini tuzgan sug'urta shartnomasi (asosiy shartnoma) bo'yicha sug'urtalovchi keyingi shartnomada sug'urta qildiruvchi hisoblanadi.

Qayta sug'urta qilishda sug'urta tovonini yoki sug'urta pulini to'lash uchun asosiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urta qildiruvchi oldida ushbu shartnoma bo'yicha sug'urtalovchi javobgar bo'lib qolaveradi.

Biroq asosiy sug'urta shartnomasi bo'yicha sug'urtalanuvchi hisoblangan sug'urta tashkiloti sug'urta hodisasi yuz berishidan oldin tugatilgan taqdirda, uning ushbu shartnoma bo'yicha huquq va majburiyatlarining qayta sug'urta qilingan qismi qayta sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urtalovchiga o'tadi.

Ikki yoki bir nechta qayta sug'urta qilish shartnomalarini ketma-ket tuzishga yo'l qo'yiladi. Bunday shartnomalarning har biri keyingi qayta sug'urta qilish shartnomasiga nisbatan asosiy sug'urta shartnomasi deb hisoblanadi.

960-modda. Ikki tomonlama sug'urta

Fuqarolar va yuridik shaxslar o'z mol-mulkларini hamda ushbu Kodeks 915-moddasining ikkinchi qismida ko'rsatilgan boshqa mulkiy manfaatlarini ikki taraflama asosda, buning uchun ikki tomonlama sug'urta qilish jamiyatlarida zarur mablag'larni birlashtirish yo'li bilan sug'urta qilishlari mumkin.

Ikki tomonlama sug'urta qilish jamiyatlari o'z a'zolarining mol-mulki hamda boshqa mulkiy manfaatlarini sug'urta qilishni amalga oshiradi va tijoratchi bo'lmagan tashkilot hisoblanadi.

Ikki tomonlama sug'urta qilish tashkilotlari tomonidan o'z a'zolarining mol-mulki va mulkiy manfaatlarini sug'urta qilish, agar jamiyatning ta'sis hujjatlarida bunday hollarda sug'urta shartnomalari tuzish nazarda tutilmagan bo'lsa, bevosita a'zolik asosida amalga oshiriladi.

Ushbu bobning qoidalari, agar qonunda, tegishli jamiyatning ta'sis hujjatlarida yoki jamiyat belgilagan sug'urta qilish qoidalari boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, ikki tomonlama sug'urta qilish jamiyati bilan uning a'zolari o'rtasidagi sug'urtaga doir munosabatlarga nisbatan qo'llaniladi.

Ikki tomonlama sug'urta qilish yo'li bilan majburiy sug'urtani amalga oshirishga faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda yo'l qo'yiladi.

Ikki tomonlama sug'urta qilish jamiyati sug'urtalovchi sifatida, agar uning ta'sis hujjatlarida sug'urta faoliyatini amalga oshirish nazarda tutilgan, jamiyatning o'zi tijorat tashkiloti shaklida tuzilgan, tegishli turdagi sug'urtani amalga oshirish uchun litsenziyaga ega bo'lsa va qonunda belgilangan boshqa talablarga javob bersa, jamiyatning a'zolari bo'lmagan shaxslarning manfaatlarini sug'urta qilishni amalga oshirishi mumkin.

Ikki tomonlama sug'urta qilish jamiyatining a'zosi bo'lmagan shaxslarning manfaatlarini sug'urta qilish jamiyat tomonidan sug'urta shartnomalari asosida ushbu bobning qoidalariga muvofiq amalga oshiriladi.

Ikki tomonlama sug'urta qilish jamiyatlari huquqiy holatining xususiyatlari va ularning faoliyat yuritish shartlari qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

961-modda. Majburiy davlat sug'urtasi

Fuqarolarning ijtimoiy manfaatlarini va davlatning manfaatlarini ta'minlash maqsadida qonunda hayot, sog'liq va mol-mulkiyning majburiy davlat sug'urtasi belgilab qo'yilishi mumkin.

Majburiy davlat sug'urtasi ana shu maqsadlar uchun davlat budgetidan ajratiladigan mablag'lar hisobiga amalga oshiriladi.

Majburiy davlat sug'urtasi bevosita sug'urta to'g'risidagi qonun hujjatlari asosida unda ko'rsatilgan davlat sug'urta tashkilotlari yoki davlatning boshqa tashkilotlari (sug'urtalovchilar) tomonidan amalga oshiriladi.

Ushbu bobning qoidalari, agar sug'urta to'g'risidagi qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa va sug'urta bo'yicha mavjud munosabatlar mohiyatidan kelib chiqmasa, majburiy davlat sug'urtasiga nisbatan qo'llaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Prezident farmonlari va asarlari hamda me'yoriy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. — T.: «O'zbekiston», 1994.

2. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. — T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. 2003. —496-b.

3. O'zbekiston Respublikasining «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonuni. 2002 yil 5 aprel. // «Xalq so'zi» gazetasi, 2002-yil 28-may.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002-yil 31- yanvardagi «Sug'urta bozorini yanada erkinlashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-3022-sonli farmoni. // «Xalq so'zi» gazetasi, 2002-yil 1-fevral.

5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 8-iyuldagi 286-sonli «Sug'urta faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori. // O'zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari, 4-ilova. — T., 2000.

6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 113-sonli «O'zbekinvest» eksport-import milliy sug'urta kompaniyasini tashkil etish to'g'risida»gi qarori. 1997-yil 28-fevral. // O'zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to'plami, 1997, 2-son.

7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 27-noyabrdagi 413-sonli «Sug'urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori.

8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 10-apreldagi 618-sonli «Sug'urta xizmatlari bozorini yanada isloh qilish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori. // «Bank axborotnomasi», 2007-yil 6-iyun.

9. O'zbekiston Respublikasining «Transport vositalari egalari-ning fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risida»gi qonuni. // «Xalq so'zi» gazetasi, 2008-yil 21-aprel.

10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 21-maydagi «Sug'urta xizmatlari bozorini yanada isloh qilish va rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarori. // «Xalq so'zi» gazetasi, 2008-yil 22-may.

11. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «2008-yilda Respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009-yilda iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning eng muhim ustuvor vazifalari to'g'risida»gi qarori, 2009-yil 13-fevral.

12. O'zbekiston Respublikasining «Ish beruvchilarning fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risida»gi qonuni. / / «Xalq so'zi» gazetasi, 2009-yil 17-aprel.

13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-1438-sonli «2011–2015- yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida»gi qarori. // «Xalq so'zi» gazetasi, 2010-yil 26-noyabr.

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 33-sonli «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonunning 15–18-moddasiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi qonuni. // «Xalq so'zi» gazetasi, 2010-yil 16-noyabr.

15. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish — davr talabi. Prezident Islom Karimovning 2008-yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi. // «Xalq so'zi» gazetasi, 2009-yil 14-fevral.

16. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz — vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. — T.: «O'zbekiston», 2010. —67-b.

II. Darsliklar

17. *Абрамов В.Ю.* Страхование: теория и практика. — М.: «Волстер Клувер», 2007.
18. *Галаганов В.П.* Страховое дело. — М.: «Академия», 2009.
19. *Гвозденко А.А.* Страхование. Учебник для вузов. — М.: «Прспект», 2008.
20. *Годин А.М., Фрумина С.В.* Страхование. Учебник для вузов. — М.: «Дашков и К», 2009.
21. *Годин А.М.* Страхование. Учебник. — М.: «Маркет ДС», 2010.
22. *Гомеля В.Б.* Страхование. Учебник. — М.: «Маркет ДС», 2010.
23. *Гущенко Н.Б.* Основы страховой деятельности. Учебное пособие. — М.: «Финансы и статистика», 2007.
24. *Нор-Аревян О.* Социальное страхование. Учебник. — М.: «Дашков и К», 2011.
25. *Орланюк-Малицкой Л.А.* Страхование. Учебник. — М.: «Юрайт», 2011.
26. *Рябкин В.И.* Страхование и актуарные расчеты. Учебник. — М.: «Экономист», 2007.
27. Страхование. Учебник. / Под ред. проф. Т.А.Федоровой. — М.: «Магистр», 2008.
28. Страхование. 3-е издание. Учебник для студентов вузов. / Под ред. В.В.Щахова, Ю.Т.Ахвледиани. — М.: «Юнити», 2009.
29. *Чернова Г.В., Базанов А.Н.* Страхование. Учебник для студентов. — М.: «Прспект», 2008.
30. *Эрмасов С.В., Эрмасова Н.Б.* Страхование. 2-е издание. Учебник для вузов. — М.: «Высшее образование», 2009.
31. *Эрмасов С.В.* Страхование. Учебник. — М.: «Юрайт», 2011.

III. O'quv qo'llanmalar

32. *Shennayev X.M.* Sug'urta agentlari uchun qo'llanma. — T.: «Uzinfocom», 2010.

33. *Адамчук Н.Г.* Международная практика страхования жизни. Учебное пособие. — М.: «Анkil», 2009.

34. *Андреев Ю.И.* Имущественное страхование. Учебное пособие — М.: «Ос-89», 2009.

35. *Аникин П.В., Русецкая Э.А.* Учебное пособие для вузов. — М.: «Финансы и статистика», 2008.

36. *Архипов А.П.* Андеррайтинг в страховании. Теоретический курс и практикум. Учебное пособие. — М.: «Юнити», 2009.

37. *Ахвледиани Ю.Т.* Страхование внешнеэкономической деятельности. Учебное пособие для вузов. — М.: «Юнити», 2010.

38. *Веселовский М.Я.* Страховой сервис. Учебное пособие для студентов вузов. — М.: «Альфа-пресс», 2009.

39. *Дюжигов Э.Ф., Сплетухов Ю.А.* Страхование. Учебное пособие. — М.: «ИнФра-М», 2009.

40. *Зайцева М.А., Болибока В.Д.* Страхование ва внешнеэкономической деятельности. Учебное пособие для вузов. — Минск, БГЭУ, 2009.

41. *Ивасенко А.Г.* Страхование. Учебное пособие. — М.: «КноРус», 2009.

42. *Игошин Н.А.* Страховое право. Учебное пособие. — М.: «Юнити». 2010.

43. *Кузнецова И.А.* Страхование жизни и имущества граждан. Практическое пособие. — М.: «Дашков и К.», 2009.

44. *Малкова О.В.* Страхование в системе международных экономических отношений. Учебное пособие для экономических специальностей. — М.: «Феникс», 2009.

45. *Никулина Н.Н.* Страховой менеджмент. Учебное пособие. — М.: «Юнити», 2011
46. *Пименва Э.Н.* Страховое право. Учебное пособие. — М.: «Форум», 2009.
47. *Просветов Г.И.* Страхование: задачи и решения. — М.: «Альфа-пресс», 2009.
48. *Самаров Э.К.* Страховая математика: практический курс. Учебное пособие. — М.: «Альфа-пресс», 2009.
49. Страхование. // Под ред. Л.А.Орланюк-Малийкой, С.Ю.Яновой. — М.: «Юрайт», 2010.
50. *Хейдема Джеймс М.* Увлеченный агент: практическое пособие для страховых агентов. — М.: «Волтерс-Клувер», 2009.
51. *Худяков А.И.* Теория страхования. — М.: «Статус», 2010.
52. *Шихов А.К.* Страховое право. 6-е издание. Учебное пособие для студентов вузов — М.: «Юриспруденция», 2009.
53. *Эрмасов С.В.* Страхование. Учебник. 3-е изд, перераб. и доп. — М.: «Юрайт», 2010.

IV. Doktorlik, nomzodlik va magistrlik dissertatsiyalari

54. *Nurillayev A.S.* O'zbekistonda fermer va dehqon xo'jaliklari faoliyatini sug'urtalash. Iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. — T., 2007.
55. *Qobilova U.* Sug'urta va ijtimoiy sug'urta o'rtasidagi munosabatlarni takomillashtirish. Iqtisod magistri darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. — T., 2010.
56. *Xalilov S.* Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida sug'urta xizmatlarini takomillashtirish. Iqtisod magistri darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. — T., 2010.
57. *Abdullayeva Sh.* Aholini ijtimoiy himoyalashda majburiy sug'urtaning roli. Iqtisod magistri darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. — T., 2011.

58. *Rasulova I.* O'zbekistonda qishloq xo'jalik sug'urtasini samarali tashkil etish yo'llari. Iqtisod magistri darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. — T., 2011.

59. *Dadajonov J.* Zamonaviy sharoitda sug'urta menejmentini takomillashtirish masalalari. Iqtisod magistri darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. — T., 2011.

60. *G'ayratov J.* Sug'urta tashkilotlari faoliyatini soliqlar orqali tartibga solish masalari. Iqtisod magistri darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. — T., 2011.

V. Ilmiy-amaliy anjumanlar ma'ruzalari to'plamlari

61. *Shennayev X.M.* «O'zbekistonda aholining bankdagi jamg'armalarini sug'urtalash xususida». Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. 2007 yil 30 may. — T., TMI («Bank ishi» kafedrası).

62. *Shennayev X.M.* «Milliy iqtisodiyot o'sishini rag'batlantirishda sug'urtaning roli». «O'zbekiston Respublikasida barqaror iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish mexanizmlari» mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. 2008 yil 6 aprel. — T.: TDIU.

63. «Barkamol avlodning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi o'rni» mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumanining tezislar to'plami. — T., 2010.

64. «Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash sharoitida budjet-soliq siyosatini takomillashtirish muammolari» mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. — T., 2010.

65. Тезисы и доклады международной научно-практической конференции на тему «Трансформация экономических отношений в условиях преодоления последствий глобального финансово-экономического кризиса». — М., 2010.

66. «Soliq tizimini takomillashtirish yo'nalishlari» mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasining tezislari to'plami. — T., 2011.

67. «Mamlakatimizni yangilash va modernizatsiya qilish sharoitida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishda soliq tizimining rolini oshirish masalalari» mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruza tezislari to'plami. — T., 2011.

68. «Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va diversifikatsiyalashda soliq siyosatining o'rni va ahamiyati» mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami. — T., 2011.

V. Internet manbalar

1. www.allinsurance.ru.

2. www.expert.ru.

3. www.ankil.ru.

4. www.znay.ru.

5. www.strahovka.ru.

6. www.agros.uz.

7. www.sig-insurance.uz.

8. www.kafolatdask.uz.

9. www.aig.com.

10. www.alskom.uz.

11. www.uzreport.com.

MUNDARIJA

Kirish	3
--------------	---

I BOB. SUG'URTANING IQTISODIY MOHIYATI, FUNKSIYALARI VA BOZOR MUNOSABATLARIDAGI O'RNI

1.1. Sug'urta munosabatlarining paydo bo'lishi va uning iqtisodiy mohiyati	4
1.2. Sug'urta iqtisodiy kategoriya sifatida	11
1.3. Sug'urta fondlari, ularning shakllanishi va foydalanish yo'nalishlari	17
1.4. Sug'urtaning funksiyalari	20

II BOB. SUG'URTA SOHASIDA QO'LLANILADIGAN ASOSIY ATAMA VA TUSHUNCHALAR

2.1. Sug'urta fondini tashkil etish bilan bog'liq atamalar	23
2.2. Sug'urta fondidan foydalanish bilan bog'liq atama va tushunchalar	25
2.3. Xalqaro sug'urta amaliyotida ishlatiladigan atama va tushunchalar	27

III BOB. SUG'URTA FAOLIYATINI AMALGA OSHIRISHNING HUQUQIY ASOSLARI

3.1. Sug'urta munosabatlarini tartibga solishda huquqning ahamiyati	31
3.2. Sug'urta faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar	33
3.3. Sug'urta faoliyatini qonunosti hujjatlari bilan tartibga solish	36
3.4. Sug'urta faoliyati klassifikatorining tarkibi va uning tasdiqlanishi	38

IV BOB. SUG'URTADA TARIF SIYOSATI

4.1. Sug'urta tarifi tushunchasi	45
4.2. Sug'urta tarif stavkasining tuzilishi va tarkibi	49

V BOB. SUG'URTA BOZORI VA UNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH

5.1. Sug'urta bozori tushunchasi va uning ishtirokchilari	53
5.2. Sug'urta bozorining turlari va ularga umumiy tavsifnoma	55
5.3. Sug'urta bozori infratuzilmasining sug'urta bozori rivojlanishidagi ahamiyati	56
5.4. Sug'urta faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning obyektiv zarurligi va nazorat qilish shakllari	61
5.5. Davlat sug'urta nazorati, uning funksiya va vazifalari	66

VI BOB. SUG'URTA TASHKILOTI MOLİYASI

6.1. Sug'urta tashkilotining daromadlari va ularning guruhlanishi	71
6.2. Sug'urta tashkilotining xarajatlari va ularning tarkibi	77
6.3. Sug'urta tashkilotlarida moliyaviy natijaning shakllanishi	79
6.4. Sug'urta tashkilotlarining investitsion faoliyati va uning mazmun-mohiyati	83

VII BOB. SHAXSIY SUG'URTANING MAZMUNI VA TURLARI

7.1. Shaxsiy sug'urtaning mohiyati va rivojlanish tarixi	98
7.2. Shaxsiy sug'urtaning turlari	101
7.3. Fuqarolarni baxtsiz hodisalardan sug'urta qilish	103
7.4. Ijtimoiy sug'urta tushunchasi va uning mohiyati	106

VIII BOB. MOL-MULK SUG'URTASI

8.1. Umumiy sug'urta tarmog'ining mol-mulkklarni sug'urtalashga oid klasslari	109
8.2. Yuridik shaxslar mol-mulkining sug'urtasida ishtirok etayotgan tomonlarning huquq va majburiyatlari	110
8.3. Sug'urta hodisasi yuz berganda tomonlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish	113
8.4. Qurilish-montaj ishlarini sug'urtalash	116

IX BOB. JAVOBGARLIK SUG'URTASI VA UNI O'TKAZISH TARTIBI

9.1. Avtotransport vositalari egalarining uchinchi shaxslar oldidagi fuqarolik javobgarligini sug'urtalashning zarurligi va asosiy shartlari	136
9.2. Ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalashning mohiyati va uni amalga oshirish tartibi	141
9.3. Kasbiy javobgarlikning sug'urtasi haqida tushuncha. Notariuslarning kasbiy javobgarligini sug'urtalash bo'yicha shartnoma tuzish	151
9.4. Notariuslarning kasbiy javobgarligi sug'urtasi bo'yicha sug'urta tarifmi aniqlash va sug'urta da'volarining ko'rib chiqilishi	157
9.5. Auditorning kasbiy javobgarligini sug'urtalash bo'yicha sug'urta tariflarini aniqlash va sug'urta da'volarining ko'rib chiqilishi	159

X BOB. QAYTA SUG'URTALASH

10.1. Qayta sug'urtalash haqida tushuncha	166
10.2. Qayta sug'urtalashning turlari va shakllari	168
10.3. Qayta sug'urta shartnomalarining tuzilishi, bajarilishi va bekor qilinishi	174
10.4. Nisbiy qayta sug'urtalash	182
10.5. Nonisbiy qayta sug'urtalash	187
«Sug'urta ishi» fanidan test savollari	191

ME'YORIY HUJJATLAR

O'zbekiston Respublikasining «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi Qonuni	217
O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi	231
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	262

*X.M. Shennayev, I.K. Ochilov,
S.E. Shirinov, I.G'. Kenjayev*

SUG'URTA ISHI

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma sifatida
tavsiya etilgan*

**«TAFAKKUR BO'STONI»
TOSHKENT — 2014**

Muharrir	<i>Sh. Rahimqoriyev</i>
Musahhih	<i>S. Abduvaliyev</i>
Sahifalovchi	<i>U. Vohidov</i>
Dizayner	<i>D. O'rinova</i>

Litsenziya AI № 190, 10.05.2011-y.

Bosishga 2014-yil 29-avgustda ruxsat etildi. Bichimi 60×84¹/₁₆.
Ofset qog'oz. «Times» garnituras. Shartli bosma tabog'i 17,0.
Nashr tabog'i 17,5. Shartnoma № 30-2014. Adadi 500. Buyurtma № 30-1.

«TAFAKKUR BO'STONI» MCHJ.
100190, Toshkent shahri, Yunusobod tumani, 9-mavze, 13-uy.
Telefon: 199-84-09. E-mail: tafakkur0880@mail.ru

«TAFAKKUR BO'STONI» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Chilonzor ko'chasi, 1-uy.

